

Udine
Gradno
Kojsko
Šmartno
Števerjan
Pevna
S.Giovanni
KORMIN
(Cormons)
Podgora
GORICA
Št.Andrež
GRADIŠKA
Soča
Miren
Bilje
Opatje Selo
Doberdob
Mletke
RONCHI
TRŽIČ
(MONFALCONE)
Aquilea (Oglej)
Belvedere
Grado (Gradež)
Grgar
Sv.Gora
Ravnica
SOLKAN
Trnovo
Lokve
Sv.Petar
Šempas
Volčja Draga
Osek
Prvačina
Batuje
Vipava
Lipa
Škrbina
Kostanjevica
Vojščica
Komen
Gorjansko
Kobilja Glava
Devin
Mavhinje
Šempolaj
Nabrežina
Sv.Križ
Zgonik
Repentabor
Prosek
Miramar
TRŠĆANSKI ZALJEV
Opčina
Rojan
Trebić
TRST
ŠKEDENJ
MILJE
(MUGGIA)
KOPAR
(CAPODISTRIA)
IZOLA
PIRAN
(Porto Rose)
Savudrija
M.Božjan.K.
Umag
Petrovija
Materada
Lovrečica
Crni Vrh
Novigrad
(Cittanova)
MORE
JADRANSKO
TRNOVSKI GOZD
1.449
Sp.Idrija
Idrija
Žiri
Zavratec
Rovte
Godovič
Črni Vrh
Hotedržica
AJDOVŠČINA
Sv.Križ
Budanje
Col
Podkraj
Ustje
Šmarje
Branica
Štanje
Gabrije
VIPAVA
Šlap
Goče
Št.Danijel
Podraga
Št.Vid
Dutovlje
Vrapče
Lozice
HRUŠICA
NANOS
1.313
Ubeljsko
Razdrto
Senožeče
SEŽANA
Povir
Vreme
Štorje
Divača
Lokev
Škocijan
Reka
Barka
Slavina
Košana
LJUBLJANA
Vič
Vn.Gorice
Ljubljanica
VRHNIKA
Verd
Dol.Logatec
Preserje
KRIM
1.107
Borovnica
Rakitna
Škrile
Studenec
Studenc
PLANINA
Bezuljak
Hrenovice
Rakek
Postojna
Cerknica
Bloke
Matenja Vas
Cerkničko jezero
JAVORNIK
1.064
Trnje
Lož
Stari Trg
ŠT.PETER n/K
Podgora
Babino Polje
1.257
Zagorje
Knežak
Kilovče
Prem
Prezid
1.098
SNJEŽNIK
1.796
Bazovica
Gročana
Kozina
Boljunc
DOLINA
Hrpelje
Brezovica
Odolina
Klanec
Pregara
Tinjan
Plavje
Osp
Dekani
Gabrovica
Boč
Markovščina
Obrovo
Harije
Trnovo
BISTRICA
Rižana
Sv.Barbara
Sv.Anton
SLAVNIK
1.028
Golac
Hrušica
Poljane
Podgrad
Padena
Korte
Marezige
Šmarje
Pomjan
Predloka
Podgorje
Krkavče
Koštabona
Truške
Kaštel
Dragonja
Topolovac
Movraž
Sočerga
Vodice
Starad
Jurdani
Žabice
Jelšane
Gerovo
Šapjane
Lipa
Klana
OBRUČ
1.377
ČIĆARIJA
Vele Mune
Brest
Slum
Rasopor
Lanišće
Žejane
Brdo
Momnjan
Gradinja
Pregara
Buje
Štena
Triban
Zrenj
BUZET
Crnica
Skalnica
Brgud
Zvoneća
Matulji
ŠIJA
1.238
Kraščica
Nova Vas
Grožnjan
Završje
OPRTALJ (Portole)
Sovinjak
Vrh
Roč
Račice
Hum
Lupoglav
Rukavac
KASTAV
Jelenje
RISNJAK
1.535
HRV. KRAS
Grobnik
Kukuljanovo
Mirna
Vižinada
MOTOVUN
Zamask
Kaštelir
Kaldir
Dragić
Borut
Vranja
Dol.Vas
Volosko
Opatija
(Abbazia)
Ika
Veprinac
RIJEKA
SUŠAK
BAKAR
Kostrena
Tar
Vabriga
Sv.Nedilja
Mikatović
Rakotole
Karojba
Novaki
Kašćerga
Grimalda
Višnjan
Trviž
Beram
Grdo Selo
Novaki
Cerovlje
BOLJUN
UČKA
1.396
Paz
LOVRANA
Kraj
Nova Vas
Bačva
Sv.Ivan
Montrilj
Zarečje
Pazin
(Pisino)
LINDAR
GoloGorica
Sušnjevica
Krbune
Brdo
Poreč (Parenzo)
Tinjan
Stari Pazin
Gračišće
PIĆAN
Čepić
Čepićko jezero
MOŠĆENICE
RIJEČKI ZALJEV
Žbandaj
Baderna
Fuškulin
Kringa
Sv.Petar u Šumi
Sv.Ivan i Pavao
Sv.Katarina
Šum Breg
Funtane
Sv.Lovreč
Sv.Križ
Gradina
Sv.Ivanac
KRŠAN
Beršec
Kozljak
Vrsar (Orsera)
Žminj
Sv.Nedjelja
PLOMIN
Limska Draga
Morgani
Ceri
KANFANAR
Raša
Sv.Martin
Dubrova
LABIN (Albona)
ROVINJ
(ROVIGNO)
Rovinjsko Selo
Smoljani
Sv.Vinčenat
Pornjan
Barban
Rabac
Sv.Andrija
Bale
Šajini
Hreljići
Sv.Lovreč
Gajan
Juršići
Filipan
Diminić
Skitača
VODNJAN
(DIGNANO)
Krnica
Mutvoran
Fažanski kanal
BRIONSKI OTOCI
Peroj
Marčana
Glavice
Galežan
Muntić
Fažana
Loborika
Kavran
Štinjan
Valtura (Altura)
PULA (POLA)
Šišan
Ližnjan
Pomer
Medulin
Premantura
Otok Porer
Rt Kamenjak
(Premantura)
KVARNER
Crni Rt
VELA VRATA
Dragozetići
Beli
Sv.Petar
Šiš
638
Predošćica
MALA VRATA
CRES
Cres
Smergo
Volun
Lubenice
Orlec
Vranjsko jezero
Vrana
Martinšćica
Štivan
Belej
Ustrinje
ZEČARA
KVARNERIĆ
KRALJEVICA
Hreljin
Sv.Jakov
OMIŠALJ
Njivice
Sužan
Sv.Vid
MALINSKA
Dobrinj
Sv.Anton
Kras
Poljica
Kozarin
Milohnić
Kornić
KRK
Punat
PLAVNIK
Stara Baška
ceste
0 5 10 15 km
OSOR
Osor 588
Nerezine
CRES
Punta Križa
Sv.Jakov
Čunski
MALI LOŠINJ
VELI LOŠINJ
OTOK LOŠINJ

Dok komad nam po komad živog mesa kidaju,
a ucviljene majke nad grobom djece ridaju,
u čemeru i žuči dok srdce nam se guši
i duša bôna zamire u olovnatoj tmuši,
ne šutimo mi, braćo, i ne gutajmo bol!
Zaurlajmo ko zvieri, nek jekne gora i dol,
prstom čvrsto uprimo u dušmanina kleta
i prodrmajmo jednom savjest cielog svieta!
Gromko svima kriknimo, da prepuna je čaša

da ono je zemlja naša,
da ono je zemlja naša,
da ono je sve krv naša...

TISKARA C. ALBRECHT (PETAR ACINGER). ZAGREB - RADIĆEVA UL. 26

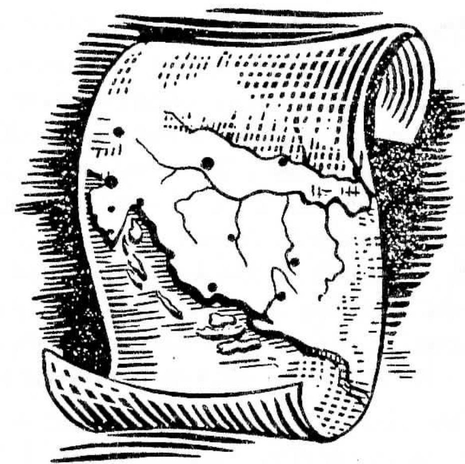
ERNEST RADETIĆ

ISTRA POD ITALIJOM

1918—1943

ZAGREB 1944

Diminići 22 srpnja 1994

Na 16. rujna 1944. navršilo se ravnih 35 godina, odkako me majka odvela od kuće, iz rodne moje Baderne, u Pazin, da me upiše u gimnaziju.

Kao da je jučer bilo sjećam se živo svih potankosti, koje su predhodile tome događaju.

Majka bijaše ostala sama, udovica, s nas tri nejaka pileta. Najstarijemu bratu bijaše devet, meni šest, a najmlađemu jedva tri godine, kad nam je umro otac.

U mom rodnom selu Baderni, nad Porečom, bijaše već 1896. otvorena prva hrvatska pučka škola Družbe Svetoga Ćirila i Metoda. Oko nje se, kao oko svog mezimčeta prvienca, bijaše okupilo sve što hrvatski misli i osjeća u onom dotad zapuštenom kraju. Naši su seljaci školu, tako reći, sami vlastitim žuljevima izgradili. Jedan je sa svojim ukućanima vadio kamenje u nedalekom kamenolomu povrh sela Jurića, drugi je dao kola, treći je kopao temelje, a četvrti pomagao zidati. Mnoga je žena skinula i svoj najdraži ukras — zlato izpod vrata, da ga položi domu na oltar: za našu prvu hrvatsku školu!

Kad je škola bila dovršena i došao naš prvi učitelj, nagrnulo je u nju na stotine seljačke djece, da čuju svoju rieč iz ustiju svoga čovjeka, jer hrvatskih škola dotada nigdje u blizini ne bijaše.

Otci su naši na svoju školu i na svoje »Gospodarsko družtvo za štednju i zajmove«, koje su istodobno, na poticaj Dra Matka Laginje, osnovali, bili vanredno ponosni.

Ponosili smo se i mi djeca, jer je zgrada škole i Gospodarskog družtva bila, za naše prilike i pojmove, zaista velebna.

Iz svih su okolišnih sela nagrnula djeca u golemom broju. Po pet bi, šest, i više kilometara pješačila, po suncu i buri. Dolazili bi »Gorinjci« iz Sinožića, Gornjih Bratovića, Svetoga Ivana od Šterne, pa iz Jurića, Rakovaca, Stifanića i Jurcana, jednako kao i »Dolinci« iz Bonaca, Dudoša, Matulina, Morgantića, Danaca, Katuna, Peršurića, Gambetića, pa čak i iz Ženodrage.

Kako je škola bila jedva petdesetak koraka udaljena od naše kuće, to bi se djeca, čekajući, dok se otvori škola, najprije k nama navraćala.

Mali Mate Iverićev iz Bonaca već bi nam u pet sati ujutro tukao na vratima, da ga pustimo u kuću, da se ogrije uz ognjište. Uranio bi — kaže — da ne zakasni. A škola je počimala istom u osam sati!

Poput Mate požurila bi se i druga djeca, pa su nam tako i daleki Peršurići znali još prije izlaza sunca banuti na vrata. A dobra se moja majka nije ni na koga ljutila. Zapalila bi na ognjištu veliku vatru, djeca bi se okupila oko nje i žamorila kao pčele u košnici, listajući po knjigama i pisankama, šmrcajući, međusobno se zadirkujući i objestno hihoćući.

I tako bismo svi zajedno dočekali početak škole, nagoneći se po kući i oko nje, brzi i nestašni kao žustri mladi pulini.

Jednoga sam dana međutim na svoju veliku žalost morao ustanoviti, da sam sa školom gotov. Svršio sam sva četiri razreda, naučio skoro na izust i prvu, i drugu, i treću čitanku i sad je trebalo odlučiti se. Hoću li se prihvatiti motike i u znoju lica svoga prevrtati onu dragu zemlju crvenicu, kaošto je već stoljećima prevrtahu otac moj, djed, pradjed i prapradjed, ili ću krenuti drugim putevima, nepoznatim i nesigurnim!?

Starina župnik, gledajući moju svjedočbu, kimao je glavom i u po glasa govorio majci: »Šteta bi bila, Zvana, šteta, da se diete izgubi. Bistar je i uči dobro, pa ne bi bilo s gorega da ga pošalješ u gimnaziju...«

Što je pri tom mislila moja majka ne znam. Znam samo, da je nekoliko dana bila zamišljena i neprestano nešto u sebi sračunavala.

Jednoga me dana uzela za ruku i mi pođosmo u nedaleko selo Jakovice u obćini tinjanskoj, gdje smo potražili nekog tamošnjeg đaka, koji je već polazio gimnaziju u Pazinu. (Bio je to današnji župnik u Bazovici vlč. Toma Banko).

Majka je razpitkivala o troškovima za stan i hranu, odjeću i obuću, za knjige i pisanke, zanimala se za nekakove štipendije biskupa Dobrile, računala i kalkulirala, dok mi jednoga dana nije svečano izjavila, da ću iza Svete Marije Male u Pazin.

I puče po selu i okolici glas: Zvane Kanfanarke sin poći će u velike škole. U kući se uzžurbano spremalo. Trebalo me pošteno obući, obuti i opremiti. Uzžurbao se i ja i sve slagao nekakve drage mi sitnice, koje da ću ponieti sa sobom.

16. rujna 1909. ne bijaše još sunce granulo, a pred našom kućom zaškripe kola u koja bijahu upregnuta dva dugouha magarčića. Moj bratić Joakim trebao nas je odvezti.

Jutro je bilo divno! Po vinogradima uz cestu visjeli su krupni grozdovi, na kojima su blistale kapljice jutarnje rose. Kosovi su zviždali i letjeli od trsa do trsa, zobljući krupne bobice dozrela grožđa. Na iztoku se nebo rumenilo, crveno, bielo i plavo, baš kao i na onim kutijama svima nam dragih žigica Družbe Svetoga Ćirila i Metoda.

Natovarismo drveni kovčežić s mojim stvarima, smjestismo pune bisage kruha, sira i mesa, o ručicu objesismo barilu vina, popesmo se i sjedosmo na meke vreće napunjene sienom. Gjovakin napravi na cesti pred kolima bičem znak križa i mi krenusmo!

»U ime Božje!«

Ne bijasmo poodmakli ni stotinjak koraka, a netko nas zazove.

Gledamo, a to se iz one plavetne jutarnje maglice pojave obrisi trojice seljaka. Bio je stari seoski župan Martin Rupenović, nazvan »Kapelan«, susjed Ive Šenta i Martin Žužić, nazvan »Fideja«. Bog im se duši smilovao, danas su svi već odavno pod zemljom.

»Samo ti vozi, Gjovakine, mi ćemo polako uz kola« rekoše.

»Vodiš ga, dakle, u školu, Zvana, a?«

»Vodim, barba Martine! Neka mi ga Bog blagoslovi i da bi mu bilo bolje, nego što je nama brižnima.«

»Dao Bog!«

I razpreo se razgovor. Svaki je od ovih dobrih staraca smatrao svojom dužnošću, da mi upravi po koju liepu rieč, po koji mudar savjet.

»Nis moga spati, Zvana moja, noćas. Tvoj mi mali školante ne gre iz glave. I reka san: poj ću ga viditi i pozdraviti to bejato dite«, govorio je stari župan...

»Ni to meni sramota, ašto je to velika stvar. Mi brižni istrianski kmeti nimamo nideri svoga čovika. Nī vokata, ni suca, ni profešora, ni kapitana, ni popa ni maještra. Perfin i finance i jandarmi i zadnji pisari su furešti...«

»Na sudu, na podeštariji, na kapitanatu, na šteuri, svaderi su samo ljudi tuje krvi, tujega jezika, prid kojima moramo za svaku malenkost pokorno skidati svoj kmetski klobučić i ponizno moliti: šjor judice kva, šjor vokato la!«...

»Krvavo nan je potribno, da imamo svoga čovika, koji će nas razumiti, koji će nas zagovoriti...«

»Hodi, sinko, hodi, dite moje, uči se i ne zabi nas, ako ti kada bude bolje nego ča je nan, ako se kada bude slušalo tvoju besidu...«

»Vidiš, dite moje: imaš mater udovicu, koja te čuva kako zlato u harti. Koliko će si i koliko bokuni ona od usti odkinuti, da ih tebi dade, da tebi bude dobro... Težaka ne će uzeti, sama će kopati i križa si lomiti nad motikon, samo da bi tebi mogla dati... Svoj će drugoj dici uzeti, da bi tebi bolje bilo...«

»Ne zabi nas, dite moje, nikada! Vidiš kako patimo i kako se mučimo od svakoga izrabljivani, od svakoga gaženi...«

»I ako kada budeš gospodin reci svakon lipu besidu za nas. Povidaj svakon, kako nan je težko i koliko, brižni, patimo...«

— Hoću, barba, hoću! Tako me Bog pomoga'! —

Prolazile su godine, mati se grbila i mučila svakojako, na koncu i u biedi umrla, druga su dva brata patila, da bih ja mogao postati »gospodinom«, pa i oni obojica otišli pod zemlju.

A život, koji ne miluje nikoga, tukao je i mene. No daleko je više, daleko teže, tukao onaj jadni mali sviet dolje u onoj nesretnoj mojoj Istri.

Svi smo svjedoci strašne Kalvarije, koju je posljednjih 25 godina prošao, a i još je uviek prolazi onaj naš dobri narod.

A mene bez prestanka pale rieči onih triju davno već pokojnih staraca, koji su me s onoliko ljubavi, nade i vjere, odpratili na mom prvom putu u sviet.

»Ne zabi nas, dite moje, nikada! Reci svakon lipu besidu za nas! I povidaj svakon, kako nan je težko i koliko, brižni, patimo.«

A ja evo danas, na trideset i petu obljetnicu onoga dana, pokušavam da skromnim svojim silama izkupim rieč i zadano obećanje.

Neka upozna sviet koliko trpi onaj moj biedni hrvatski živalj u Istri.

U Zagrebu, 16. rujna 1944.

Ernest Radetić

ZEMLJOVID ISTRE
s državnom granicom od 1918.—1941.

Pojam Istre

Što je zapravo Istra i dokle sežu njezine prirodne granice?

Kakova je to zemlja?

Je li to goli kamen i krš, bez zelenog busena, bez jednog stabla i truna hlada, kako nam prikazuju njezinu Ćićariju, ili je to zemlja obilja i bogatstva, sita i pijana, gdje se ljudi kupaju u vinu i ulju, kako nam opisuju njene zapadne strane?

Kakav je narod u njoj?

Jesu li to zgoljni Hrvati tipa Dobrile, Spinčića, Mandića i Laginje?

Je li to neka gorda predstraža Hrvatstva na krajnjim njenim zapadnim granicama ili je to nekakav konglomerat raznih narodnosti, Hrvata, Slovenaca i Talijana, pa čak i Rumunja? Mješavina u kojoj jedni ne znaju, gdje svršavaju, a drugi gdje počinju?

Sve su to pitanja ,koja more neupućenu hrvatsku javnost, a smućuju bome i svjetsku javnost, jer je Istra, na žalost, još uviek nekakav kamen spoticanja, nekakav krvavi međaš.

Dok je prije prvog velikog svjetskog rata (1914.—1918.) pojam Istre bio točno određen i hrvatskoj javnosti posvema jasan, nakon godine 1918. počelo se i kod nas brkati pojmove.

Osim Istre podpala je, po Rapallskom ugovoru (12. XI. 1920.) pod Italiju i čitava slovenska Goričká, te skoro sva tzv. Notranjska do Triglava, zatim hrvatska Rieka sa zaleđem do Snieżnika, te otoci Cres i Lošinj. Noviji je hrvatski naraštaj, neupućen točno u prave granice hrvatske Istre ,počeo nazivati Istrom sve ono područje, koje je ostalo pod Italijom, a svakog

Hrvata i Slovenca s onkraj granice Istraninom, iako mnogi Slovenac iz Goričke ili Notranjskoga nije možda Istre nikad ni vidio.

S druge je strane slovenska javnost sve krajeve, koji su podpali pod Italiju prozvala jednostavno: Primorsko, a narod Primorcima.

Talijani su pak već odprije za Istru, Trst i Goričku forsirali naziv »La Regione Giulia«, odnosno »Venezia Giulia«.

Mladi naraštaj Hrvata i Slovenaca, emigranata iz Istre, Trsta i Goričke donio je bio, podkraj 1931. zaključak, da se zbog jedinstvenosti sav kraj, koji je podpao pod Italiju ima nazivati Julijskom Krajinom, što je zapravo čisti prievod talijanske »Regione Giulia«.

Hrvatska javnost, međutim, u kojoj je kult Istre dugogodišnjom tradicijom bio preduboko usađen u narodnu dušu, nije se mogla odučiti staroga naziva Istra i zamieniti ga nekakvom Julijskom Krajinom. Toga su se uglavnom držali i istarski Hrvati.

• • •

Prava je Istra zapravo četverokut, trapeznog oblika, omeđen s četiri skoro sasvim ravne stranice: crtom Trst—Rieka vezana je uz kopno, dok joj ostale tri stranice Trst—Rt Savudrija kod Pirana, zatim Savudrija—Rt Kamenjak kod Premanture izpod Pule, te konačno Kamenjak—Rieka, oplakuje more.

Otoci Krk, Cres i Lošinj, koji su sve do 1918. bili sastavni dio tzv. markgrofije Istre, zapravo su najsjeverniji ogranci veoma brojnog iztočno-jadranskog, odnosno hrvatsko-dalmatinskog, arhipelaga. Politički su i narodnostno ti otoci u cieloj svojoj poviesti bili uzko povezani s Istrom.

»Poluotok Istra, između Tršćanskoga i Riečkoga zaliva, vezan gorskim lancima za Dinarsko gorje Balkanskoga poluotoka, pripada po svojoj geoložkoj strukturi i po svome geografskom položaju iztočnoj strani Jadranskoga mora. Kvarnerski ga otoci još više vežu ovamo«, kaže prof. Nikola Žic u svojoj knjizi »Istra-zemlja« (Zagreb 1936.)

Istra, dakle, ni zemljopisno, ni narodnostno nema s Apeninom odnosno s Italijom ništa zajedničkog.

Sudbina je Istre i u klimatsko-zemljopisnom i u historijsko-narodnostnom pogledu uzko povezana sa sudbinom iztočnog Jadrana, odnosno sa sudbinom ostalih hrvatskih zemalja.

• • •

Popnemo li se na vrh najviše planine u Istri, Učke (1396 m), jasno će nam se kao na dlanu prikazati ciela pokrajina u svoj svojoj ljepoti.

Jer Istra je liepa!

Ona je zemlja zanimljivih opreka i velikih iznenađenja.

Nije to samo zemlja krša i pustoši, zemlja golog kamena bez bistrog potočića i zelenog busena.

Ima u njoj silnih šuma, bogatih pašnjaka i plodnih ravnica, ima nepreglednih vinograda i maslinika, te divnih gajeva, koji se gube u bezbrojnim uvalama i uvalicama s najugodnijim sredozemnim podnebljem, gdje cvatu bademi, lješnjaci i sladke smokve....

Ima i krša i kamena i u njemu na stotine čarobnih špilja i podzemnih jama, pred kojima čovjek zastaje očaran ljepotama Božje prirode.

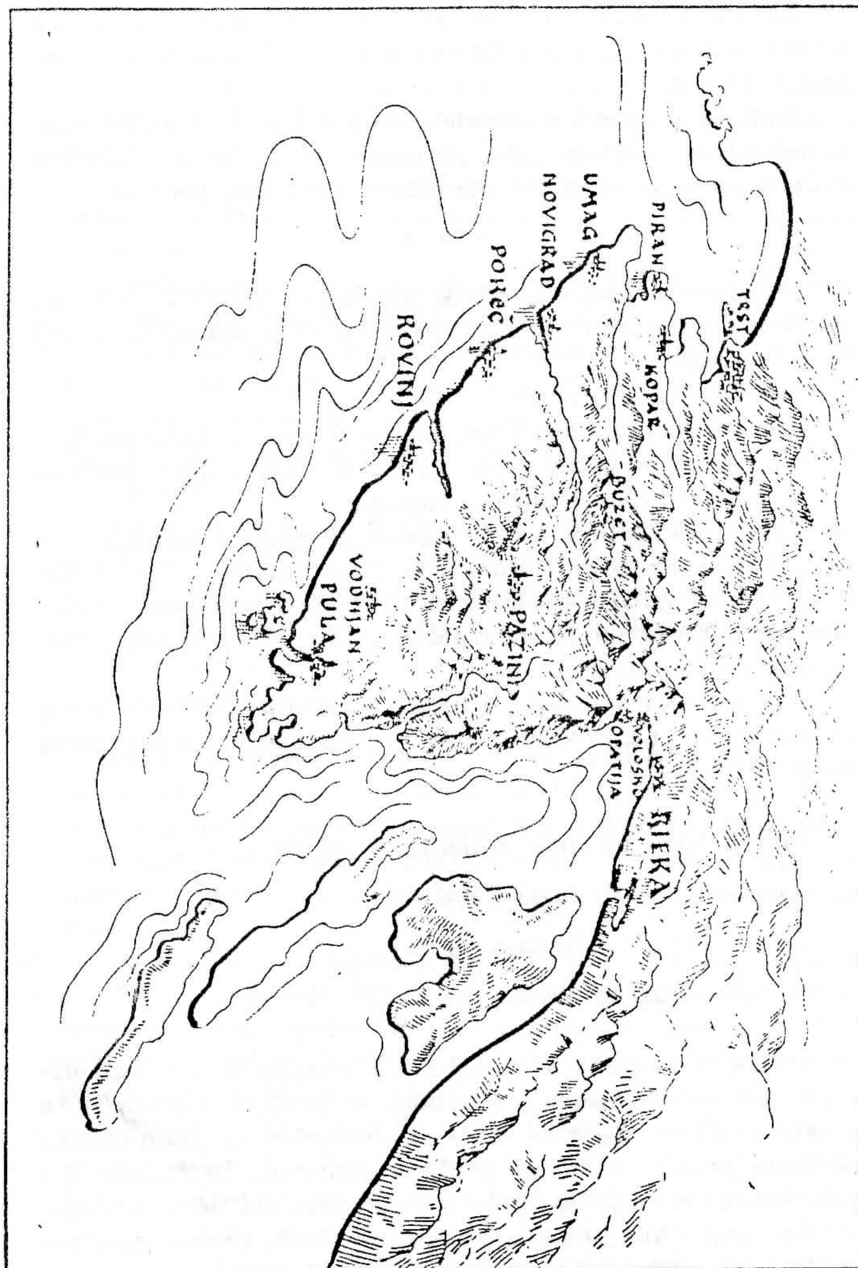
Čitavu Istru možemo podieliti na tri diela:

na planinsku ili bielu Istru

na srednju ili žutu Istru i

na primorsku ili crvenu Istru.

Planinska ili biela Istra prostire se u obliku odprilike 800 metara visoke gorske plohe od predgrađa grada Trsta u ravnoj crti sve do pred vrata grada Rieke. Što dalje odmiče od Trsta prema iztoku taj se sklop visoravnih brežuljaka sve jače uzdiže i skuplja oko Učke u jedan čvor. Od Učke, u obliku visoke gorske kose, skreće, sasvim uz obalu, prema jugu sve do Plomina, strmo se s iztočne strane rušeći u more.

Reljef Istre

Ta je planinska Istra najkrševitija i najkamenitija, a u isto vrieme i najobraslija bujnom šumom, koja se naročito oko Klane sve više zgušćuje. Zapravo je sve to jedan niz visokih stepenastih terasa, od kojih su neke naizmjence goli kamen, druge obrasle grmljem i šikarom, a treće gustom šumom. Među njima se izmjenjuju duboke uvale od kojih su nekoje veoma plodne, kao polje kod Vodica i oaze kod Muna, kod Dana i kod Velike Žabice. Plodna su polja i kod Lanišća, Medvedine, Sluma i Movraža i t. d.

I život je naroda ovdje raznolik. Jedni su Ćići[1]) ugljenari, koji pale u planini ugljen i obskrbljuju njime gradove Rieku i Trst, dok su drugi pastiri, koji sa svojim brojnim stadima ovaca za cielog ljeta borave na visokim pašnjacima, a zimi, kad zahuji bura i obrije zemlju do gola, odlaze sa stadima u nizinu u južnu i zapadnu Istru, sve do mora.

Glavni grad Ćićarije je Lanišće s bogatim i rodnim poljem, a najviše selo u Istri je Mala Učka 995 metara visoko.

Ta planinska ili biela Istra, obćenito zvana Ćićarijom, smatrana je najsiromašnijim krajem, iako nigdje ne rodi tako golema vrst krumpira kao po ćićarijskim poljima. (Poznata je rieč da su ćićarijski krumpiri veliki »kao postoli«). Znamenit je i ćićarijski kupus, koji se u pojedinim marno obrađenim dolcima znade razviti do upravo orijaških glava. Bezbrojna stada ovaca tvore također jedan dio ćićskoga narodnoga bogatstva.

Bacimo li, stojeći još uviek na vrhu Učke, pogled na zapad i jug vidimo pred sobom odmah izpod ćićarijske visoke gorske ravni, drugu jednu prostranu plohu. To je tzv. **s r e d n j a i l i ž u t a I s t r a**.

Dok je planinska Istra odprilike sva visoka oko 800 metara, srednja je Istra upravo za polovicu niža. Nalik je na prostrani zaravanak, koji se skoro nigdje ne penje iznad 400 metara niti se gdje spušta izpod te visine.

---

[1]) Ćići su zgoljni Hrvati-gorštaci, a govore posebnim hrvatskim narječjem. »Jezik im je u korjenu hrvatski, tek je djelomice sloveniziran uslied neposrednog dodira sa susjednim Slovencima«, kaže istarski povjestničar Carlo De Franceschi u svojoj razpravi »Delle varie nazioni dell' Istria« (L' Istria, 1852. — br. 50, 51, 52).

Zemlja je žuta, ilovasta, koja zadržava vodu, pa je i cieli taj kraj izpresiecan koritima potoka, rieka i rječica, koje natapaju plodna i marno obrađena polja, među kojima se ističu buzetska i pazinska kotlina.

Izvirući iz raznih pećina pod planinskom Istrom natapaju srednju Istru, žureći se k moru na zapad, ove rieke i rječice: Rozandra, Reka, Rižana, Dragonja i Mirna.

Pazinski Potok ili Pazinčica (Talijani ga zovu Foiba što znači: jama, prema podzemnoj pazinskoj jami u koju ponire, dočim ga hrvatski narod zove jednostavno Potòk a jamu pazinskom jamom), koji izvire kod sela Boruta, ne utječe u more. Tok mu je kratak, jedva 15 km, pa već u Pazinu ponire u duboku podzemnu jamu, nad kojom se na tvrdoj visokoj klisuri diže romantični sredovječni pazinski kašteo.

Ta je špilja zaista veličanstvena, tako da joj je i znameniti francuzki romanopisac Jules Verne posvetio nekoliko najljepših stranica svoje bujne mašte u jednom svom fantastičnom romanu.[2])

Gdje Pazinski Potok utječe u more nije do sada uspjelo pronaći. Nagađalo se, da se podvodno izlieva u Limski zaljev, no to se još nije moglo dokazati.

Istarske su rieke u glavnom kratkog toka. Rozandra (15 km) utječe u more odmah izpod Trsta u Žavlama, a Reka, koja izvire izpod pećine kod Ospa, naglo se smiruje u Miljskom zaljevu.

Rižana (19 km) dosta je jaka rječica, jer je pojačavaju brojni pritoci, koji se na njenom kratkom toku sa svih strana slievaju u nju. Za razliku od ostalih istarskih rieka i rječica, koje se mirno i tromo gube u moru, Rižana se upravo ruši u Koparski zaliv kod sela Dekani.

Rižana je poznata zbog glasovitog istarskog sabora, koji se na njoj održao godine 804., kada su predstavnici primorskih gradića podnieli tužbu protiv vojvode Ivana, koji da im je oteo šume i pašnjake te ih podielio Slavenima.

---

[2]) Jules Verne: Matija Sandore. — Glavni junak ušao je u Pazinsku jamu i kroz tajanstveni podzemni sviet izišao kod Lima živ i zdrav.

Ni brza Dragonja nije mnogo duža (23 km). Izvire iz pećine pod Hribom, naglo se puni vodom brojnih pritoka, skače, poskakuje i kovitla se obijestno, tjera dvadesetak mlinova, koji tvore prakrasnu idilu, a zatim nenadano zastane i počne se gubiti u prostranoj pašnjačkoj ravnici kraj Pirana, gdje se u solanama neprimjetno stapa s morem u jedno.

Mirna je — kako joj i samo ime kaže — najmirnija istarska rieka. Njezin je pad od izvora do mora visok u svemu tek 35 metara, tako da joj je bilo potrebno urediti korito, da bi mogla dovaljati do mora drvo, koje se sieče na njenim obalama.

Mirna je najdulja istarska rieka (50 km), a izvire kao i sve druge istarske rieke na podnožju velikog zaravanka, što ga tvori planinska Istra. Primajući u sebe Rečicu i Butonegu s lieve, a Bračanu s desne strane, prolazi krasnom dolinom izpod Buzeta, Oprtlja i Motovuna, gdje se nad njom nadvija divna hrastova šuma motovunska, i utječe kod Novigrada u more.

Jedna je jedina istarska rieka, koja utječe u more na iztočnoj strani. To je rieka Raša (23 km), glasovita zbog toga, što je, po pričanju bizantinskog cara Konstantina Porfirogeneta, u doba hrvatskih vladara tvorila zapadnu granicu hrvatske države.[3])

Raša izvire iz nekadašnjeg čepićskog jezera, teče dolinom izpod Pićna i Šumbrega te utječe u neobično dugački i liepo razvedeni zaljev zvan Raška draga.

U Čepićsko jezero utječe Raša pod drugim imenom i to kao Boljunčica (16 km), koja izvire između Paza i Boljuna, teče plodnom dolinom i slieva se u Čepićsko jezero. (To jezero danas više ne postoji, jer je izsušeno i zasijano šećernom repom, a tok je Boljunčice odnosno Raše uređen).

Srednja Istra dakle obiluje tekućicama i živim vodama, pa je to prava blagodat za cieli taj kraj, koji ne pozna oskudice.

Ovdje, istina, nema nagomilanih velikih bogatstva sa stotinama, pa i tisućama hektolitara vina u podrumima, kako je

---

[3]) To ne će biti točno, jer je mnogo zapadnije od Raše postojala Gočanska županija — kako kaže pop Luka Kirac u svojoj »Poviesti Istre« (koja je još u rukopisu!), — što znači da je granica hrvatske države za narodnih vladara bila zapadnije od Raše.

to slučaj u pojedinim selima zapadne Istre, ali nema ni neimaštine. Narod je dobro stojeći, radišan i triezan, razuman gospodar.

Kukuruz, raž, ječam, grah i krumpir glavni su prirod toga kraja, ali rodi i vina. Zbog biele zemlje i škaljiva tla glasovito je bielo vino toga kraja zvano istarska »bjelica«.

Bogati pašnjaci po proplancima dubokih dolina zvanih Drage, pogoduju i stočarstvu.

Primorskom ili crvenom Istrom, koja se prostire uz zapadnu i južnu obalu, a seže odprilike dvadesetak kilometara od mora u unutrašnjost, ne protječe, tako reći, niti jedna rieka ni rječica.

Od Pirana do Premanture i od Premanture sve do ušća Raše, osim jedine Mirne, a i ta je na sjevernoj strani, ne nalazimo ni jednog potoka, koji bi proticao tom tako zvanom crvenom Istrom.

Kraj je vezan samo na vodu s neba, koja se skuplja za ljudsko piće u naročito u tu svrhu izgrađenim i cementiranim bunarima (cisternama), a za blago u velikim lokvama tzv. pučevima.

Zemlja je međutim rodna i to su najplodniji krajevi Istre. Vinograd se reda za vinogradom, maslinik za maslinikom, a njive se žute od pšenice, koja izbacuje bogato i puno klasje.

Zemlja crvenica je nepromočiva i zato dobra ratarska zemlja, koja vanredno prija rastlinstvu.

U tom dielu ima i mnogo brojnih šuma, od kojih su najpoznatije glasovita šuma Motovunska, koja je nekoć uzdržavala čitav mletački ratni arsenal, zatim Vidorna izpod Baderne, pa Kuntija nad Vrsarom i mnoge druge.

Vinogradarstvu se u donjoj ili crvenoj Istri posvećuje posebna pažnja. U uzornim konobama naći ćeš po nekoliko tipova biranih vina, koja su postala svjetski glasovita. Na glasu je crni »teran« pitak kao mlieko, a jak kao grom, zatim crveni »refošak«, pravi naravni pjenušac, koji se sprema u staklenke, pa biela »malvasija«, »muškat« i druga neka vina, koja se mnogo izvoze čak u Ameriku.

Za vrieme Austro-Ugarske istarska su se vina izvozila sve do Galicije.

Podneblje je u Istri ugodno. Zima je blaga, a ljeto nije nikad prevruće. Najljepše je godišnje doba jesen, koja je duga i topla, tako da prija osobito grožđu i kasnijim usjevima.

U Primorskoj ili crvenoj Istri sniega tako reći ni nema, a ako kada i padne riedko ostaje dulje od jednoga dana.

U srednjoj Istri znade se zemlja zabieliti tri do četiri puta u godini svake zime, no debljina se sniega ne može ni mjeriti, tako ga je malo.

Planinska ga Istra znade naprotiv imati više. Čak po mjesec dana.

Zanimljivo je da kiša u Istri pada više ljeti nego zimi. U ljeti padne u Istri prosječno jedna trećina svih godišnjih kiša. Kiša tamo nikada ne »sipi«, nego pada uviek »ko iz kabla«. Naglo i kratko. Nakon nagle, obilate kiše sinut će najkrasniji dan s nebom najčišćeg modrila.

Kako izgleda rastlinstvo Istre najbolje će nam pokazati ova skrižaljka.[4])

	obrađene zemlje	livada i pašnjaka	šume	goleti
U gornjoj Istri	8.5%	52.5%	37.5%	1.5%
U srednjoj Istri	27.5%	37.0%	29.5%	6.0%
U donjoj Istri	34.0%	29.0%	34.5%	2.5%
Na otocima	18.0%	51.6%	30.2%	0.2%
Prosječno u cieloj Istri . .	22.0%	42.5%	32.9%	2.6%

Puste goleti ima dakle u Istri nešto preko 2.5%. Sve su ostalo oranice, livade i šume. Šuma ima čak jedna trećina svega tla.

[4]) Iz knjige prof. Nikole Žica: Istra — zemlja.

D a l i j e I s t r a »s i r o t i c a«?

Kako je Istra krajnja granica Hrvatstva na zapadu i prema tome njegova najizloženija predstraža prema zapadnom susjedu, razumljivo je da se čitava njezina poviest odvijala u znaku borbe za održanje i narodni obstanak na toj zemlji.

Nakon godine 1848. nastalo je doba buđenja narodne sviesti kod svih europskih naroda.

Val probuđenja zahvatio je i Hrvate. Žarište bijaše grad Zagreb. Odavle su iskre vrcale na sve strane, razpaljivale i budile uzspavanu hrvatsku narodnu sviest po svim ostalim krajevima, gdje žive Hrvati.

Taj je narodni zanos naišao u Istri na plodno tlo tim lakše, što je hrvatska sviest u Istri bila u duši narodnoj duboko uzčuvana od najstarijih vremena, u govoru i p i s m u. (Skoro sva hrvatska glagolska književnost potječe iz Istre!)

Narod se je u Istri dakle digao i stao tražiti ne samo kulturno, nego i političko sjedinjenje s ostalim zemljama trojedne kraljevine Hrvatske.

U isto je doba međutim i probuđeni talijanski nacionalizam s druge strane Jadrana stao pružati svoje ruke za Istrom, pozivajuć se na neka poviestna prava starih Mletaka, koji su nekoć držali jedan dio Istre u svojim rukama i ostavili do danas tragove svoga gospodstva u pojedinim naseljima uz zapadnu morsku obalu. Sanjajući o uzkrisenju nekadašnje republike Svetoga Marka u okviru ujedinjene Italije, stali su talijanski nacionalisti bacati poglede na čitavu iztočnu obalu Jadrana, a na Istru, dakako, kao najbližu, u prvom redu.

Tu su sad nastali žestoki sukobi između probuđene hrvatske narodne sviesti i mladotalijanskih presizanja.

Hrvati Istre tražili su u toj svojoj borbi oslonac u Hrvatskoj i u Hrvatima. Vlast je bila u tuđim rukama. Središnja vlast u rukama Niemaca, a pokrajinska i obćinska u rukama Talijana.

Hrvatski se je narod Istre morao boriti protiv dvojakog protivnika samo svojom živom narodnom svieśću i svojom brojčanom većinom. Protivnik je pak u svojim rukama imao vlast i sva materijalna sredstva.

Potrebno je dakle bilo da Hrvatska podupre borbu hrvatskoga naroda u Istri ne samo riečima nego i djelom, t. j. materijalnim sredstvima. Trebalo je omogućiti podizanje i uzdržavanje narodnih škola kao glavnog i najjačeg oružja u narodnoj borbi. A baš hrvatskih škola tamošnji nosioci vlasti niesu narodu nikako htjeli dati.

I tako je u Hrvatskoj nastao velebni jedan obćenarodni pokret sakupljanja priloga za hrvatske škole u Istri.

Tako je nastala uzrečica o Istri »sirotici«, koju treba u njezinoj žilavoj borbi za narodni obstanak svim silama poduprieti.

U m a t e r i j a l n o m p o g l e d u I s t r a m e đ u t i m n i j e s i r o t i c a. Ona je sirotče, jer je bez majke, iz čijeg je krila odtrgnuta, sirotica je, jer je potrebna materinje ruke, njege i ljubavi, ali materijalno stoji ona u normalnim vremenima daleko bolje od mnoge druge hrvatske pokrajine.

Istra je — rekosmo — zemlja najvećih oprečnosti i najvećih iznenađenja.

Ima goleti i krša, gdje ni travka ne raste, ali ima i njiva, na kojima se zlatno klasje pšenice njiše kao more.

Ima krajeva gdje snieg nije nikada zalepršao, ali ima mjesta, gdje ćeš ga i u svibnju još naći.

Ima u njoj dielova, gdje na visokim proplancima ne vidiš do pastira, koji svira i frulom zazivlje svoja stada visoko gore nebu pod oblacima, kao na visokim Tatrama, gdje bura brije i ogoljuje stabla. Ali ima i krasnih uvala, gdje u zatišju na suncu cvatu bademi, mirišu smokve, zrije sladko grožđe i gdje nikad hladan vjetar ne zahuji.

A sve to na uzkom području, koje se prostire jedva 100 kilometara u dužinu, a na najširem mjestu tek nekih 70 km u širinu.

I na tom uzkom prostoru razvijeno je i stočarstvo i ratarstvo i vinogradarstvo i ribarstvo i rudarstvo i veliki obrt.

Iako je Istra skoro sto postotno agrarna zemlja ona je i veoma bogata nekim sirovinama, koje se u posljednje vrieme, obilno izkorištavaju. Ona obiluje bauksitom, ugljenom, kremenom, mramorom, glinom za opeku, sumpornom rudačom, alaunom i vitriolom, paklinom (katranom), solju i drugim nekim sirovinama.

Glasoviti su njezini ugljenici kod utoka Raše. Tamo je godine 1938. izkopano 865.000 tona ugljena, a 1939. čak preko jedan milijun tona.

Bauksita i to veoma dobrog, imade u Istri na više mjesta. Godine 1938. izkopano ga je 382.000 tona. Od jedne tone istarskog bauksita može se izvaditi oko 50 kg aluminiumovog oksida, a od toga 25 kg čiste kovine.

Kremenog pieska za proizvodnju stakla imade u okolici Svetoga Vičenta, a izkopano ga je u godini 1938. preko 70.000 tona.

Pješčanoga cementa izkopano je 180.000 tona.

Konzervnih proizvoda (ribe u kutijama, povrća u kutijama i t. d.) izrađeno je 73.000 kvintala.

Sapuna je proizvedeno 12.000 kvintala.

Užarske robe 2.000 kvintala.

Vanredno su bogate i solane kod Kopra i Pirana.

Osim toga ima u Istri gline za opeku u svakoj količini u okolici Pazina, Buzeta i Labina, katrana ima kod Motovuna, alauna i vitriola između Buzeta i Sovinjaka. (Još na početku prošlog stoljeća davao je tamošnji rudnik 100.000 kvintala najfinijeg alauna i 7000 kvintala izvrstnog vitriola). U Sovinjaku, Roču i Grdoselu ima sumporne rudače. Kod Svetoga Stjepana kraj Livada, nedaleko Motovuna, su glasovite sumporne kupelji.

Diljem Istre imade i velika količina veleobrtne biljke brnestre, koja raste po kršu. To je važna veleobrtna biljka, od koje se vlakno upotrebljava za tkanine. (Vlakno brnestre lako se bieli, bolje je, čvršće i elastičnije od lana i može se presti u veoma fine niti. Naročito je dobra za medicinske svrhe kao hidrofilna vata). U Istri je ima razpoložive oko 500.000 kvintala.

Na otoku Lošinju gaje se karakul-ovce, od kojih se dobiva skupocjeno krzno tzv. Perzianer. Godine 1939. bilo je na Lošinjskom uzgajalištu preko 1000 komada takovih ovaca, kojima to podneblje odlično prija.

To su tek nekoja područja prirodnih bogatstva Istre.

Krivo je dakle bilo mišljenje nekih naših neupućenih političara, koji su za vrieme pregovora s Italijom 1918.—1920. nesvjestni simboličnog značenja riečce »sirotica«, bili stali na stanovište da je Istra »sirotica« u doslovnom značenju, dakle pasivan i siromašan kraj, koji bi Hrvatskoj bio samo na teret.

Sve kad bi i bilo tako, ni jedan se Hrvat nikada ne bi smio odreći ni jedne stope hrvatske zemlje, a naročito ne jedne ovakove odporne predstraže, kaošto je to u svojoj burnoj poviesti bila hrvatska Istra.

Istra ima u svemu 4.713 četvornih kilometara površine. Od toga je 4.138 č. km zemlje izključivo vlastničtvo hrvatskih seljaka, koji je obrađuju, natapaju svojim znojem i **već više nego trinaest stoljeća** zasijavaju svojim kostima.

Latinski, odnosno talijanski susjedi s druge strane Jadrana često su u poviesti dolazili sa svojim lađama preko mora u Istru po trgovačkom poslu.

Kako je iztočna obala Italije podpuno nerazvedena, strma i bez ikakve luke i uvale ,izložena vjetrovima i olujama, te nepodesna za plovitbu, to su se na svojim putovanjima na iztok uviek držali iztočne obale. Tu su polako postavljali svoje naseobine, u koje bi se sklanjali, da se obskrbe vodom i hranom, da izvrše popravke lađa, da se zaštite od vremenskih nepogoda i sl.

Tako su nastale brojne naseobine uz cielu iztočnu obalu Jadrana i Sredozemnoga mora sve do Carigrada i Cipra.

I u Istri su se tako tokom stoljeća ugniezdila njihova naselja u nekoliko dobro utvrdenih gradića uz zapadnu obalu.

To, međutim, nikome ne daje pravo da hrvatsku Istru svojata za sebe. Tko smije zbog pet, šest dugmeta prisvajati čitav tudi kaput?

Koje je narodnosti pučanstvo Istre?

Posljednji popis pučanstva što ga je izvršila bivša Austrija u Istri i na koji se svi današnji statističari pozivaju, bio je godine 1910.

Prema tom popisu bilo je te godine u Istri i na otocima Cresu i Lošinju (dakle bez Kastva i Krka, koji su 1920. pripali Jugoslaviji te bez grada Trsta, koji je sa svojom okolicom oduviek sačinjavao posebno od Istre odieljeno tielo) u svemu **374.883 stanovnika.**

Od toga je bilo:

145.862 Talijana
47.416 Slovenaca
181.605 Hrvata.

Dodamo li k tome Hrvate grada Rieke, kojih je bilo nabrojeno 15.692 to bi i po službenoj brojitbi od 1910. bilo danas pod Italijom u Istri i Rieci 197.297 Hrvata.[5])

Poznato je međutim, da je taj popis pučanstva bio, osobito u zapadnoj Istri, gdje su obćine bile sasvim u rukama naših narodnih protivnika, podpunoma kriv.

Popis pučanstva po narodnosti vodio se je na temelju krilatice »Umgangssprache«, »lingua d'uso«, »občevalni jezik« odnosno hrvatski prema »jeziku, kojim se tko služi u saobraćaju«.

Talijanski su obćinski činovnici ,koji su vršili popis pučanstva, za svakog našeg čovjeka, koji se je znao služiti talijanskim jezikom, makar kako tvrdim i izkvarenim, jednostavno uztvrdili, da mu je to njegova »Umgangssprache«, »lingua d'uso«, odnosno »jezik sporazumievanja«.

O očitim krivotvorenjima, koja su u nekim zabitnijim krajevima upravo bezobrazno drzko izvršena ne ćemo ni govoriti.

(Tako su u selu Krmedu kod Bala, gdje nema ni jednoga Talijana, nabrojili 296 Talijana i 6 Hrvata. U mom rodnom mjestu Baderni, koju poznajem u dušu, nabrojili su 96 Talijana, a bila su slovom samo tri Krnjela doseljena iz Karnije nešto prije svjetskog rata, trbuhom za kruhom. U Vrvarima kod Poreča, gdje također nema ni jednoga Talijana, oni su ih našli 70, a u Bačvi kraj Višnjana čak 363. Ovdje navodim samo ona sela, u kojima su mi prilike osobno poznate. Da su u drugim zabitnijim selima zapadne Istre krivotvorenja bila daleko drzkija ne može se sumnjati. Tako su u Svetoj Nedilji-Labincima nađena samo 2 Hrvata a 714 Talijana, a svatko zna, da je upravo obratno. Još je zanimljiviji bio slučaj s Nerezinama na Lošinju. Tamo je na temelju službenoga popisa skoro svekolikom pučanstvu kao saobraćajni jezik (Umgangssprache, lingua d'uso) naveden talijanski. Zbog toga je vlada otvorila tamo talijansku pučku školu. I što se dogodilo?

Kad je talijanski učitelj došao i počeo djeci govoriti nije ga niti jedno diete razumjelo ni rieči, jer je svoj djeci materinski jezik bio hrvatski. Izbila je afera, učitelj je morao zatvoriti školu i izviestio o tome vlasti. Par godina zatim morala je, unatoč stopostotnog »talijanskog« pučanstva, kako je to tvrdila službena brojitba, biti otvorena hrvatska škola.

Takve su eto bile te službene brojitbe. Kako su se bezglavo i upravo bezobrazno drzko izkrivljivale brojke dokazuju popisi pučanstva baš u Nerezinama, gdje je navedeno ovakvo stanje:

	1880	1890	1900	1910
Ukupni broj pučanstva:	1047	1189	1310	1430
Od toga Hrvata:	340	683	307	352
Talijana:	706	428	998	1064

Koja naivčina može još povjerovati u izpravnost tih brojaka?

Sve u svemu u Istri živi kompaktno na jednom neprekinutom narodnom području najmanje 250.000 Hrvata, koji su svi od reda seljaci na svojoj vlastitoj zemlji, dakle nikakvi bezkućnici bez doma i tla pod nogama, te 47.000 Slovenaca i najviše oko 90.000 Talijana, koji žive u gradovima u glavnom uz zapadnu obalu, unutar gradskih zidina kao ostatci nekadašnjih mletačkih trgovčića, kramara, činovnika i. propalih plemića.

---

[5]) Uzimamo stanje kakovo je bilo 1940., kada su Kastav i Krk bili sastavni dio Jugoslavije.

Primjećujemo da brojitbeni podatci istarskog pučanstva niesu u svim brojitbama istovjetni. Uzrok je tome taj, što se jedanput unosi u brojitbu i vojnike, smještene po raznim istarskim posadama, a drugi ih se put izostavlja. Isto tako neki statističari strane državljane ne unose, a drugi ih unose.

Brojke, koje gore navodimo bit će najbliže službenim podatcima, iako smo ih i mi donekle izpravili, ukoliko se odnose na Slovence. Službena naime brojitba navodi 55.365 Slovenaca, što međutim nije izpravno, jer su vlasti među Slovence ubrojile i one tada još neosviještene Hrvate iz zapadne Istre, koji se niesu priznavali Hrvatima nego »Slovincima« (kao u doba Kačića!), te one Hrvate iz Liburnije, koji iz razloga lokalne politike niesu htjeli biti Hrvati, nego »Slaveni«.

Ti Talijani žive u ovim gradićima: Milje, Kopar, Ižula, Piran, Umag, Novigrad, Poreč, Vrsar, Rovinj, Vodnjan i Pula. (U Puli je međutim najveći dio tzv. talijanskog radničtva tek potalijančeni hrvatski živalj. Još po koja šačica Talijana u pojedinim gradićima nekadašnje mletačke Istre u unutrašnjosti zemlje tako je neznatna da se uobće ne broji. Tamošnji su Talijani uostalom najvećim dielom potalijančeni Hrvati).

Već 100 metara izvan gradskih zidina ne nalazimo u Istri nigdje ni jednoga Talijana.

To je evo prava slika narodnosti u Istri.

Primjetbe uz brojitbene podatke o istarskom pučanstvu

Iako nam nije namjera razčinjati brojke i brojitbene podatke o pučanstvu Istre, jer je to posao statističara, a mi samo utvrđujemo gole činjenice i činjenično stanje, smatramo ipak potrebnim iznieti nekoje činjenice iz kojih će i neupućeni čitalac moći dobiti sliku narodnostnog stanja istarskoga pučanstva. U prijašnjem smo poglavlju iztakli, da se prema službenim podatcima, što su ih za raznih popisa pučanstva, navodili talijanski obćinski činovnici, ne može izpravno prosuditi pravo stanje pojedinih narodnosti Istre, jer su ti podatci osobito u obćinama s talijanskom upravom, izkrivljeni i lažni.

A baš na tim krivim i netočnim podatcima temelje svoje brojitbe svi statističari i etnolozi počevši od Czörniga i Krebsa do danas.

Evo zašto:

Prvi popis pučanstva po narodnosti izvršen je u Istri godine 1846., kada su državni organi dobili nalog, da na tom području izvrše naročite izvide »(Erhebungen«) u pogledu narodnosti žiteljstva. Na temlju tih izvida službeno je ustanovljeno, da u Istri živi 224.035 stanovnika i to: 134.455 Hrvata, 31.995 Slovenaca i 60.040 Talijana, odnosno u postotcima 59% Hrvata, 14% Slovenaca i 26% Talijana.

Hrvati su dakle tada imali znatnu nadpolovičnu većinu i činili su zajedno sa Slovencima dvie trećine cjelokupnog pučanstva Istre[1])

Te je brojke priobćio godine 1849. službeni list »Osservatore Triestino«[2]) pa ih ni zagrijani istarski talijanski povjestničar Bernardo Benussi nije mogao oprovrći. On ih samo drukčije razvrstava pa kaže, da od sveukupnog stanovničtva istarske pokrajine njih 55.000 govori talijanski (25%), 127.011 slavenski (58.4%), a 34.818 (t. j. 16.1%) da se služi »mješovitim« t. j. hrvatskim i talijanskim jezikom. Nema nikakove sumnje, da su ti Benussievi »dvojezični« mješanci zapravo Hrvati, koji se, kako nam je poznato, za svoje potrebe znadu služiti i talijanskim jezikom. Talijani to sigurno niesu, jer znamo, da se Talijani veoma težko ili nikako ne mogu naučiti hrvatski jezik.

U svojoj knjizi »L'Istria nei suoi due millenni di storia« (na str. 489) priča Benussi, kako su istarski talijanski zastupnici u bečkom carevinskom vieću godine 1848. zahtievali, da se u Istri umjesto njemačkoga uvede talijanski kao službeni jezik. Ministar unutrašnjih poslova grof Stadion da je taj zahtjev odbio, navodeći da u Istri od ukupnih 234.000 stanovnika ima samo 60.000 Talijana, dočim barem 150.000 Slavena, da talijanski jezik uobće ne razumije. Grof Stadion mogao je to uz-

[1]) Nepoznati pisac knjige »ISTRIEN — historische, geographische und statistische Darstellung der istrischen Halbinsel« — Triest 1863., koji — kako se iz sadržaja knjige razabire — nije sigurno bio skloniji Hrvatima nego Talijanima, kaže na str. 147: »Istrien ist eigentlich doch ein Land der Slaven, denn mehr als 2/3 seiner Bevölkerung sind Slaven«. — Govoreći pak o jeziku istarskog pučanstva na str. 154 piše: »Da Istrien ein Slavisches Land ist, so ist die Sprache der Mehrheit der Einwohner die slavische, jedoch mit verschiedenen Dialekten. Mann nimmt an, dass nur ungefähr 3/10 der Bevölkerung italienisch spricht und zwar meist nur in den Städten und an der Küste.« Ili hrvatski: »Istra je zapravo ipak slavenska zemlja, jer više nego 2/3 njenog pučanstva čine Slaveni«. — »Budući da je Istra slavenska zemlja to je i jezik većine pučanstva slavenski, no s različitim narječjima. Uzima se da odprilike samo 3/10 stanovničtva govori talijanski a i to većinom samo u gradovima uz obalu...« Nije poznato tko je pisac knjige, no bit će da je kakav službeni austrijski funkcioner, koji je vrlo dobro poznavao prilike, jer su svi ostali podatci dosta točno i savjestno izneseni.

[2]) Vidi: »Osservatore Triestino« od 25. VII. 1849.

tvrditi s punim poznavanjem stvari, jer je od 1841. do 1846. bio carski namjestnik u Trstu.

Poznati rodoljub Ivan Cerar, bivši financijalni komesar u Pazinu, a kasnije urednik prvog slovensko-hrvatskog časopisa u Trstu »Slavjanski rodoljub«, podvrgao je u bečkom listu »Historisch-ethnographische Notizen«, oštroj kritici rezultate popisa pučanstva iz 1846. On dokazuje, da je u Istri zapravo samo 56.200 Talijana, a Slavena da ima 172.960.[3])

Na ovaj Cerarov prikaz upozorio je i njemački etnolog prof. Bidermann pisac znamenitog djela »Die Romanen« izdanog godine 1877. U tom djelu Bidermann izpravlja podatke službene brojitbe iz 1869 i pobija Czörniga, koji je uztvrdio da u Istri ima 74.00 Talijana, dokazujuć mu, da ni u kom slučaju u Istri nema više nego 68.000 duša romanskoga podrietla.

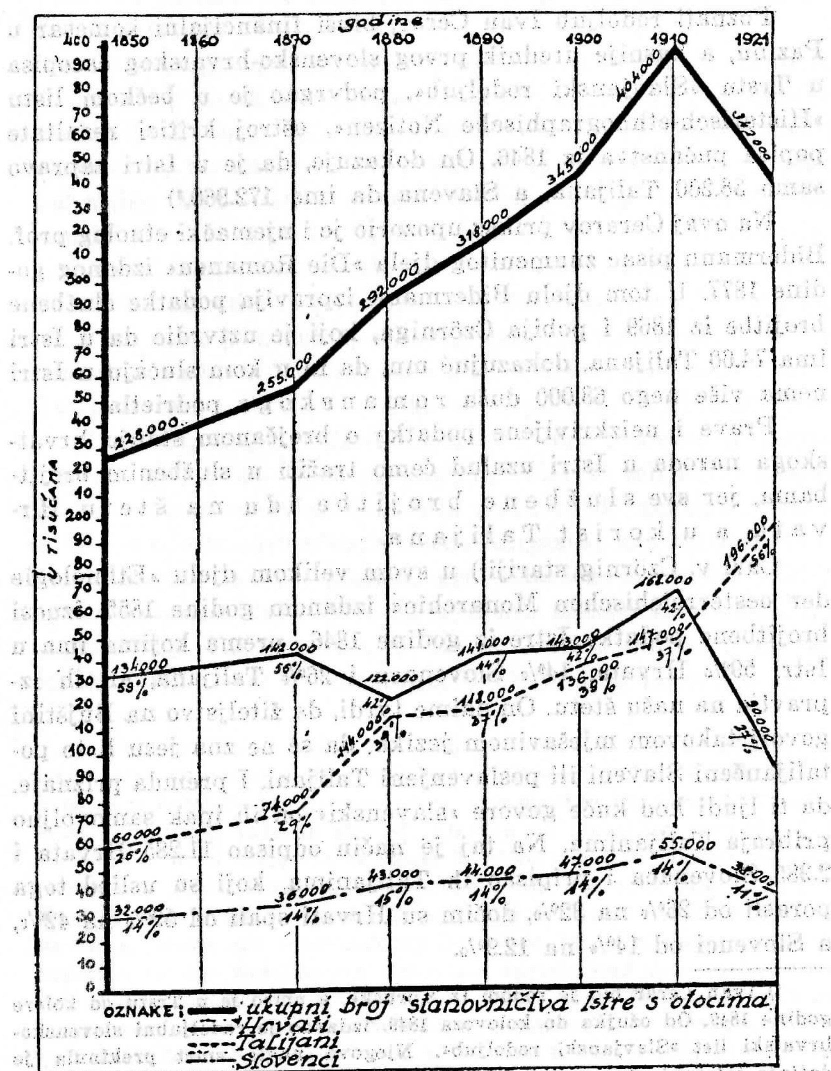
Prave i neizkrivljene podatke o brojčanom stanju hrvatskoga naroda u Istri uzalud ćemo tražiti u službenim brojitbama, jer sve službene brojitbe idu na štetu Hrvata, a u korist Talijana.

Carl v. Czörnig stariji[4]) u svom velikom djelu »Ethnologie der oesterreichischen Monarchie« izdanom godine 1855. iznosi brojitbene podatke Istre iz godine 1846., prema kojima ima u Istri 59% Hrvata, 14% Slovenaca i 26% Talijana, ali ih izpravlja na našu štetu. On naime tvrdi, da žiteljstvo na Bujštini govori takovom mješavinom jezika, da se ne zna jesu li to potalijančeni Slaveni ili poslavenjeni Talijani. I premda priznaje, da ti ljudi kod kuće govore »slavenski« on ih ipak samovoljno pribraja Talijanima. Na taj je način odpisao 11.285 Hrvata i 2.985 Slovenaca i pripisao ih Talijanima, koji su uslied toga porasli od 26% na 32%, dočim su Hrvati spali od 59% na 42%, a Slovenci od 14% na 12.9%.

[3]) Ivan Cerar bio je rodom iz Koruške, a umro je u Trstu od kolere godine 1849. Od ožujka do kolovoza 1849. izdavao je rodoljubni slovensko-hrvatski list »Slavjanski rodoljub«. Njegova nagla smrt prekinula je daljnje izlaženje tog veoma zanimljivog lista, od kog je izišlo u svemu samo 5 brojeva. Bio je i predsjednik »Slavjanskoga družtva« u Trstu. (Prvi predsjednik tog družtva bio je pjesnik J. Vesel-Koseski, a drugi Ivan Cerar).

[4]) Barun Carl v. Czörnig stariji bio je ravnatelj austrijskog brojitbenog povjerenstva.

Diagram popisa istarskog pučanstva 1850.—1921. prema »službenim« podatcima.

Na tako prerađene službene brojke Czörniga otca i sina, pozivaju se sve daljnje brojitbe, pa i naše, kao na tobože točno izpravljene (»richtiggestellt«), jer da su ih iznieli tobože »nepristrani« strani autoriteti, baruni Czörnigi.

Godine 1851., 1857. i 1869. popis pučanstva po narodnosti vršio se je za zelenim stolom. Zbroj sveukupno poraslog pučanstva dielio se prema dotadašnjim postotcima među pojedine narodnosti. Time su se prvobitne pogrieške baruna Czörniga samo povećale i u svim svjetskim brojitbama izkrivljavale naš brojčani odnos prema Talijanima. Tu nije koristilo pozivanje na već spomenute konstatacije prof. Bidermanna, koji je Czörnigove službene podatke izpravio od 74.000 Talijana na 68.000, a naše povisio na 150.000. Taj način utvrđivanja brojitbenih podataka doveo je u zabludu i geografa N. Krebsa, koji je na temelju toga zaključio, da Slaveni u Istri dobivaju istina na prostoru, ali ne na broju.

Godine 1880. došlo je prigodom popisa pučanstva do još većih bezsmislica. Te je godine popis pučanstva obavljen ne više po narodnosti, nego po »saobraćajnom jeziku« (»Umgangssprache« — »lingua d'uso« — »občevalni jezik«).

U rukama naših protivnika taj je izraz bio za nas prava stupica i to ne samo za neosvještenog seljaka i o talijanskoj gradskoj gospodi ovisnog malog čovjeka, nego i za intelektualca. Dosta je bilo, da si znao općinskom službeniku odgovoriti talijanskim jezikom i već si bio unesen kao čovjek, čiji je »jezik saobraćaja« talijanski. Ti si mogao dokazivati koliko si htio, da si ti Hrvat, oni su ipak na temelju zakonske krilatice o »Umgangssprachi« tebe vodili kao čovjeka s talijanskim »saobraćajnim« jezikom.

U onim općinama, gdje je općinska vlast bila već u hrvatskim rukama, tih se nepodobština naravno nije dešavalo, no takovih je općina, na žalost bilo tada još veoma malo. U općinama pak, koje su bile u talijanskim rukama, a tih je zbog tadašnjeg izbornog sustava bila većina, izhod je tih popisa bio za nas porazan.

Dogodilo se, da su još godine 1900. na sveučilištu u Grazu, sveučilištne vlasti hrvatske đake iz Istre, unatoč svih njihovih prosvjeda, vodile kao Niemce, odnosno kao ljude s njemačkim »saobraćajnim« jezikom, jer su zaista svi ti đaci njemačkim jezikom dobro vladali. Kako i ne bi, kad su skoro svi polazili njemačke gimnazije u Pazinu i Trstu, budući da nam hrvatske

gimnazije u Istri sve do godine 1899. niesu htjeli dati. (Prva hrvatska gimnazija otvorena je 1899. u Pazinu).

Posljedci takovih brojitba bili su odlučni kod svakog upravnog pitanja, pa i kod različitih izražaja našeg narodnog preporoda, kašto je bilo na pr. otvaranje novih škola, imenovanje činovnika, izvješavanje hrvatskih zastava, družtvena gibanja i t. d.

Protiv takvog načina popisivanja pučanstva ogorčeno je prosvjedovao jedini tada naš zastupnik u carevinskom vieću u Beču Dr. Dinko Vitezić, koji se posebno bio oborio na izkrivljivanje izhoda popisa pučanstva od godine 1880.

Bolje nego bilo kakvo dokazivanje bezsmislenosti, što su ih pri popisu pučanstva počinjali Talijani u obćinama zapadne Istre, koje su bile u njihovim rukama (napose u obćinama: Poreč, Vrsar, Višnjan, Umag, Novigrad, Buje, Grožnjan, Črni vrh (Verteneglio), Motovun, Vižinada, Oprtalj i dr.) pokazat će ova skrižaljka:

Obćina Poreč

	1880				1890			
	Talijana	Hrvata	Slovenaca	Ukupno	Talijana	Hrvata	Slovenaca	Ukupno
Poreč-grad	2734	—	12	2746	2997	9	—	3006
Baderna	334	—	401	735	9	791	—	800
Žbandaj	402	—	372	774	2	858	—	860
Tar	740	—	9	749	308	338	—	646
Majo	320	—	8	328	385	17	—	402
Vabriga	381	13	13	307	22	360	—	382
Nova vas	564	—	40	604	493	—	288	781
Frata	236	—	19	255	170	150	—	320
Mušaliž	164	—	22	186	60	137	—	197
Mongeba	146	—	7	153	140	12	—	152
Vrvari	155	—	2	157	46	64	—	110
Fuškulin	127	—	4	131	95	36	—	131
Dračevac	123	—	10	133	144	33	—	177
Ukupno:	6326	13	919	7258	4871	2805	288	7964

Uzimam i ovdje kao najbolje mi poznat primjer slučaj mog rodnog sela Baderne. 1880. nije po tom popisu bilo u njoj ni jednoga Hrvata ali je tobože bilo 334 Talijana i 401 Slovenac, a zapravo niti bijaše jednih niti drugih.

Godine 1890. izgleda da su svi Talijani pomrli, jer ih je u Baderni ostalo samo 9. Pomrli su i svi Slovenci, ali je zato odjednom izkrsao 791 Hrvat. Sasvim iste bezglavosti provodile su se i u drugim selima porečke obćine, u kojoj je kako se razabire iz gornje skrižaljke, godine 1880. bilo 6326 Talijana, 919 Slovenaca i s a m o 13 H r v a t a, a svakom je i zadnjem kmetu jasno, da u porečkoj obćini izuzevši onih 2734 Talijana u samom gradu Poreču, ni u jednom drugom selu nema ni jednoga Talijana, a pogotovo ni jednoga Slovenca.

Na tim i takvim brojitbama temeljiti neke tvrdnje o talijanstvu toga kraja, držimo da je u najblažu ruku znak krajnjeg neznanja. A kad to još čine zemljopisci i znanstveni radnici (pa i hrvatski!) onda je to neznanje čak i kažnjivo.

Ili slučaj obćine Višnjan:

	1880				1890			
	Talijana	Hrvata	Slovenaca	Ukupno	Talijana	Hrvata	Slovenaca	Ukupno
Grad Višnjan	1187	—	117	1304	1066	450	—	1516
Sv. Ivan od Šterne	107	—	722	829	63	887	—	950
Bačva	263	—	118	381	177	299	—	476
Sveti Vidal	488	—	253	741	143	659	—	802
Ukupno:	2045	—	1210	3255	1449	2295	—	3744

Brojke iz drugih obćina porečkog političkog kotara nije potrebno iznositi. Bezsmislice su sasvim iste. Na taj je način u porečkom političkom kotaru pronađeno:

1880			1890		
Talijana	Hrvata	Slovenaca	Talijana	Hrvata	Slovenaca
34.280	6574	2756	40.356	11.300	1427

Zapravo je tu odnos Hrvata i Talijana upravo obrnut, a Slovenaca uobće nema.

Isti su se slučajevi ponavljali i godine 1900. i 1910., jer su i tih godina još uviek te obćine bile u talijanskim rukama. A kad smo mi 1914. već bili na domak konačne pobjede, da snagom osvještena i probuđena naroda zaposjednemo sve obćine, prekinuo nas je svjetski rat, a dalje znamo kako je bilo.

Kao kuriozum navest ćemo još i brojitbu mjesta Lovran u iztočnoj Istri:

1880				1890				1910			
Talijana	Hrvata	Slovenaca	Ukupno	Talijana	Hrvata	Slovenaca	Ukupno	Talijana	Hrvata	Slovenaca	Ukupno
163	5738	—	5901	229	5689	58	6058	595	489	2334	3418

Tu su kako vidimo još 1910. nabrojena 2334 Slovenca, a znamo da tamo Slovenaca nije nikad ni bilo.

Smatrao sam potrebnim iznieti ovih nekoliko primjetba, da se vidi sva bezsmislenost onih činbenika, koji bi htjeli pojedine krajeve Istre, a osobito zapadnu Istru proglasiti nekakvim talijanskim područjem. Istra je hrvatska i samo hrvatska, a onih 5, 6 dugmeta na tom krasnom hrvatskom kaputu, koji su druge boje, ne mogu te činjenice izmieniti.

Porazni posljedak popisa pučanstva prema »saobraćajnom« jeziku napadno se iztiče u priloženom diagramu. Crte, koje izprva teku uzporedno god. 1880. se odjednom lome. Hrvatska crta pada, a talijanska točno za toliko raste. Proti toj »Umgangssprachi« moramo se boriti i kasnije 1890., 1900. i 1910. Hrvatska se crta sve do konca stoljeća jedva malo poravlja, pa ni ono neznatno poboljšanje ne odgovara stvarnosti. Trebalo je uztrajnog i požrtvovnog rada, da se uprkos svim činbenicima, koji nam stajahu na putu utvrdi pravo narodnostno stanje istarskoga pučanstva.

Na svu su se sreću vršili u razdobljima između tih »saobraćajnih« popisa i obćinski i zemaljski i politički izbori 1907., 1911. i 1914. koji su kao za inat svim službenim brojitbama dokazivali i dokazali, da je prekо dvie trećine naroda Istre hrvatske narodnosti i da njihov jezik nije nikakva problematična »Umgangssprache«, nego da je to jezik hrvatski i samo hrvatski.

Izhodi su tih izbora dokazali, da Talijana u Istri nikako ne može biti više od 100.000.

Hrvatska krivulja, koja se od 1910. na 1921. tako naglo lomi i pada ipak dokazuje da se hrvatski živalj, uza sva nasilja nije dao slomiti i zbrisati s lica zemlje. Popis pučanstva izvršen godine 1921. ne može doći uobće u obzir kao vjerodostojan, jer se je vodio pod režimom sile i nasilja, kakovoga poviest Istre uobće ne pamti.

Živo vjerujemo, da će sliedeći popis pučanstva provoditi jedna vlast poštenija od svih dosadašnjih i uvjereni smo, da će tada taj popis zabilježiti barem onakove postotke naše narodnosti, kakove je zabilježio prvi popis, proveden godine 1846., dakle prije skoro 100 godina.

Mi pak uporno tvrdimo samo jedno: u Istri živi uprkos svim manevriranjima i svim brojitbenim manipulacijama kompaktna većina od 250.000 Hrvata, oko 45.000 Slovenaca i jedva 90.000 Talijana. Od ovih pak Talijana ih je sigurno hrvatske krvi i podrietla barem polovica!

Presizanja Italije za Istrom i Londonski ugovor

Presizanja Italije za Istrom i iztočnom obalom Jadrana, niesu tek novijeg nadnevka.

Glavni stožer sardinskog kralja Karla Alberta tvrdio je već godine 1845. (u brošuri »Le Alpi che cingon l'Italia, considerate militarmente« Torino 1845.), da »stratežke granice nove Italije moraju biti na iztoku na Bitoraju, a na sjeveru pred Ljubljanom i da moraju obuhvatiti Istru, Rieku, Bakar, Kraljevicu i Krk, te Idriju i Logatec«.

To što je taj kraj naseljen hrvatskim odnosno slovenskim življem nije talijanske zavojevače nimalo smetalo. Jedan od tih imperijalističkih njihovih prvaka, iredentista Pacifico Valussi u svojoj brošuri izdanoj godine 1861. u Mletcima, govoreći o istarskim Slavenima kaže, da su oni nacionalno neosviešteni i nesposobni da se razviju do jednoga naroda, pa da će za najkraće vrieme biti potalijančeni.

Osnova o asimilaciji istarskih Hrvata ne potječe dakle tek od fašizma. Stari je to talijanski plan o kom su snivali i Ricasoli i Cairoli i Crispi i sva ostala službena i neslužbena talijanska politika.

Godine 1865. Guglielmo Pepe govori Kralju Albertu: »Pozdravit ću Vas kao kralja Italije istom onda, kad pređete Soču!«[1]

Nesretni rat Austrije s Prusijom i njezinom saveznicom Italijom godine 1866. imao je za Austriju kao posljedicu gubitak Mletačke, koju je morala prepustiti Italiji. Na taj se je način talijanska granica približila, tako reći, do pred vrata Trsta.

[1]) Prospero Antonini: Il Friuli orientale, Milano 1865.

Taj uspjeh, koji, istina, nije bio izvojevan talijanskim nego pruskim oružjem, jer su Talijani i u tom ratu i na kopnu i na moru (Vis!) bili od Austrije potučeni, samo je povećao i bez toga veliki apetit mladih talijanskih nacionalista i oni postaju sve nasrtljiviji.

Predsjednik talijanskog parlamenta Ricasoli piše ministru vanjskih poslova Viscontiu-Venosta: »Nije samo talijanski Tirol, koji nam je potreban, nego i Istra. Bez Istre bit će nam Austrija uviek gospodarica Jadrana. To je za mene glavna točka i na tom zahtjevu treba najodlučnije inzistirati«.

To je bilo 12. srpnja 1866. nakon Custozze i Kraljičinog Gradca.

Za vrieme bitke pod Visom kaže se, da je zastupnik Boggio, koji se bio ukrcao na brod »Re d'Italia« imao u džepu dekret, kojim je postavljen za talijanskog kraljevskog komesara u Trstu. Bitka pod Visom i posvemašnji poraz talijanske mornarice, presjekoše te osnove, jer je i Boggio sa svojim dekretom nestao u valovima zajedno s najvećim dielom talijanske ratne mornarice.[2])

Italija je na koncu uvidjela, da politikom otvorenog neprijateljstva ne će nikada postići svojih ciljeva, jer je Austrija bila još uviek jaka i na kopnu i na moru, pa bi svaki možebitni sukob s njome bio mogao Italiji oduzeti i ono što joj je 1866. Prusija kod Kraljičinog Gradca izvojevala. Trebalo je stoga čekati podesniji trenutak, a dotle mudrom politikom pripremati u tim krajevima teren, podržavati talijanski iredentizam i širiti mu i jačati upliv na svim položajima.

Neprijateljskim se stavom to ne bi bilo moglo činiti, pa je zato godine 1882. Italija stupila čak u savez s Austrijom i Njemačkom. Stvoren je trojni pakt na temelju kojega su podieljena područja probitaka na Balkanu. Italija je time zakoraknula na Balkan u Albaniju, a ujedno je kao vjerna saveznica živo mogla zaštićivati probitke onih pojedinih skupinica Tali-

[2]) Diomila-Miller: Politica segreta italiana.

jana i Talijanaša razpršenih po Trstu, Istri, Goričkoj i Dalmaciji i iztočnoj obali Jadrana uobće. U tu se svrhu nije štedilo milijunima i milijunima lira, koje su preko raznih »prosvjetnih«, »kulturnih« i »školskih« družtava odašiljane tajnim kanalima u te krajeve.

Najznačajniju je ulogu pri tom radu odigralo družtvo »Dante Alighieri« u Italiji preko družtva »Lega nazionale« u Istri, koja je zapravo bila samo tajna njegova podružnica, bogato podpomagana iz Italije, a s očitom svrhom sustavnog potalijančivanja izrazito hrvatske djece u Istri.

Talijani u Istri, Trstu i Goričkoj, pod visokom zaštitom vjerne saveznice postaju povlašćeni elemenat, koji uz pomoć službenih austrijskih vlasti ima da se suprotstavi težnjama istarskih Hrvata, koje se neprestano objeđuje kao neke panslaviste, a to je za Austriju bio tada najveći bauk.

Službena Italija čeka međutim čas Austrijine slabosti, da joj kao i ono 1866., kad se zaratila s Prusijom, zabije nož u leđa. Taj je čas nastupio koncem srpnja godine 1914., kada je Austrija zbog umorstva priestolonasljednika nadvojvode Ferdinanda i žene mu Sofije, zagazila u rat protiv Srbije. Sukob se proširio i za kratko vrieme zahvatio malone sve europske države. Italija ostaje skoro čitavu godinu dana mudro po strani, očekujući razvoj događaja.

Nije međutim propustila da ipak već 2. kolovoza 1914. stavi u Beču svojoj saveznici Austriji upit, što će Italija dobiti na Balkanu, jer da je sadašnji prodor Austrije u Srbiju poremetio dotadašnji status quo i dirnuo u dogovorena područja probitaka.

Godine 1915. našla se Austro-Ugarska u škripcu, jer je pritisak Rusa na Karpatima veoma ugrozio Madžarsku. Austriji je bilo mnogo stalo do toga da Italija ostane neutralna, kako bi barem s te strane imala zaštićena leđa. No Italija ne bi bila Italija, kada ne bi pokušala izkoristiti taj čas slabosti svoje saveznice.

Po čitavoj su Italiji priređene demonstracije protiv Austrije, na kojima su razni huškači, u prvom redu pjesnik Gabriele D'Annunzio, poticali mase na rat. Italija, tobože pod pritiskom javnoga mnienja, stavlja stoga svojoj saveznici Austriji

prve zahtjeve, a Austrija ne znajući kuda, popušta i 27. ožujka 1915. barun Burian saobćuje talijanskom poslaniku vojvodi D'Avarna, da je Austrija spremna učiniti Italiji stanovite ustupke, ako se ona obveže na prijaznu neutralnost u političkom i gospodarskom pogledu za vrieme čitavog trajanja rata.

Na upit kakovi će biti ti ustupci Austrija 2. travnja 1915. konkretizira svoje priedloge i izjavljuje da će Italiji odstupiti: područje jezera Garda (Roveretto, Rica, Tione, osim Madonne di Campiglio s okolicom) zatim Trento i okolicu od Borga do Lavisa.

Talijanski ministar vanjskih poslova Sonino stavlja 8. travnja ove protuzahtjeve:

1. Odstup Južnog Tirola sa svim područjima, koji su 1811. pripadali staroj kraljevini Italiji,
2. U iztočnoj Furlaniji: Malborghetto, Plezzo, Tolmin, Gradišku, Goricu, Tržič, Komen i Nabrežinu.
3. Trst, Poreč i Piran sačinjavaju posebnu od Austro-Ugarske neovisnu državu.
4. Odstup otoka Korčule, Visa, Hvara, Lastova i Mljeta i
5. Desinteressement Austrije u Albaniji i priznanje talijanskoga gospodstva u Valoni.

Na taj zahtjev izjavljuje Austrija, da ga ne može prihvatiti, ali da bi bila voljna dati u Južnom Tirolu veće uzstupke, no Italija već 4. svibnja izjavljuje, da prekida saveznički ugovor i da izstupa iz Trojnog saveza.

Bilo je jasno da Italija ima neke druge skrivene namjere. A što je bilo?

Italija nije pregovarala samo s Austrijom, nego i s njezinim neprijateljima, da čuje što oni nuđaju, pa da se okrene onome, koji bude dao više.

Saveznicima je baš u te dane bilo počelo ići nekako lošije, pa kako se nije radilo o njihovoj, nego o Austrijinoj koži, oni su bili u svojim ponudama daleko darežljiviji od Austrije. Glavni protivnik stanovih uzstupaka Italiji bila je Rusija, koja se bila proglasila zaštitnicom balkanskih Slavena i stupila u rat kao zaštitnica Srbije. Ona je bila Srbiji obećala Banat, Sriem, Bosnu i Hercegovinu te svu srednju i južnu Dalmaciju,

pa nije sada mogla Dalmaciju prepustiti Italiji. Medutim su događaji na njemačko-austrijsko-ruskom ratištu bili takovi, da su saveznički vojskovođe zaključili, da je intervencija Italije na strani antante bezuvjetno odmah potrebna, pa je sredinom travnja rusko ministarstvo vanjskih poslova, koje sve do tada nije pokazivalo naročite volje, da s Italijom podpisuje neke konvencije, samo izrazilo u Londonu želju, da što prije dođe do aktivnog izstupa Italije.

To je talijanski poslanik u Londonu markiz Imperiali dobro izkoristio... Ovo ucjenjivanje zgadilo se i samim saveznicima, pa je tako »Morningpost« tih dana u jednoj svojoj brzojavci iz Petrograda napisao: »Izvjestne neutralne države tjeraju u tom ratu sa svojom neutralnošću nečastnu trgovinu, kojoj u dosadašnjoj svjetskoj politici nema premca. Od obih strana traže ucjene po visini kojih hoće da sačuvaju ili napuste svoju neutralnost. Sada su prilike takove, da su saveznici ponudili više nego Njemačka. Stoga se smije pouzdano nadati, da će se Italija brzo odlučiti...«

Politika ne pozna ni osjećajnosti ni grizodušja, pogotovo, kada se radi o tuđoj koži, pa su tako savezne države Francuzka, Englezka i Rusija prihvatile sve zahtjeve koje je Italija postavila i dne 26. travnja 1915. sklopile s njome u Londonu tajni ugovor, koji je poznat pod imenom »Londonski ugovor«.[3])

Londonski ugovor imade 16 točaka, a podpisali su ga u ime Englezke Sir Edward Grey, u ime Francuzke Paul Cambon, u ime Rusije Grof Benckendorf, a u ime Italije markiz Imperiali.

Sve se je to, naravno, vodilo u najvećoj tajnosti. Trgovalo se živim narodnim mesom, sve bez pitanja naroda, a to živo narodno meso bilo je na žalost hrvatsko i slovensko.

---

[3]) Vidi: Amedeo Giannini: Documenti per la storia dei rapporti fra l'Italia e la Jugoslavia, Roma 1936. i Ferdo Šišić: Jadransko pitanje na konferenciji mira, Zagreb 1920.

Tekst tajnog Londonskog ugovora objavila je prvi puta boljševička revolucionarna vlada 1917. i on je izazvao kod svih slavenskih naroda veliko uzbuđenje. Talijanska ga je vlada prvi put objavila u zelenoj knjizi godine 1920.

Evo nekoliko najvažnijih točaka toga ugovora, koje se odnose na nas i na našu zemlju:

Član 4. — U ugovoru o miru Italija će dobiti: Trentino, cisalpinski Tirol s njegovom zemljopisnom i prirodnom granicom (to je granica Brennera), Trst, grofoviju Goricu, Gradišku, čitavu Istru do Kvarnera, uključivši amo Volosko i istarske otoke Cres i Lošinj, kao i male otoke Plavnik, Unije, Srakane, Palacoli, Orjule, Sveti Petar Ilovik, Zečjak, Gruica (Susak) i bližnje otoke.

Primjetba — Granica će biti povučena kako sliedi: Od Piz Umbraila do sjeverno od Stelvia, sliedit će kosu Retskih Alpa sve do izvora Adiže i Eisacka, prelazeći potom preko brda Reschena i Brennera i visova Oetza i Zillera. Odatle će granica zakrenuti prema jugu i prolazeći preko brda Toblacha doći će do današnje granice Karničkih Alpa. Ona će sliediti ovu granicu do planine Trbiža, a poslije Trbiža vodomeđu Julskih Alpa preko brda Predila, Mangarta i Triglava i vodomeđu glavica Podbrdo, Podlašnica i Idrija. Od te točke granica će ići k jugoiztoku prema Sniežniku, ostavljajući izvan talijanskoga područja čitavu kotlinu Save i njezinih pritoka. Od Snieżnika spustit će se granica na obalu na način, da će zahvatiti u talijansko područje Kastav, Matulje i Volosko.

Član 5 — Italija dobit će također pokrajinu Dalmaciju u njezinim današnjim upravnim granicama, uključivši amo na sjeveru Lisaricu i Tribanj, a na jugu do crte, koja će, polazeći od obale kod rta Planka, sliediti prema iztoku vrhuncima visova, koji čine vodomeđu na način, da u talijanskom području ostanu sve doline i vode, koje teku prema Šibeniku, kaošto su Čikola, Krka, Butišnica i njihovi pritoci. Italija će također dobiti sve otoke na sjeveru i zapadu Dalmacije od Premude, Silbe, Oliba, Skarde, Mauna, Paga i Visa na sjeveru, a do Mljeta na jugu, uključujući amo Svetac, Biševo, Vis, Hvar, Šćedro, Korčulu, Sušac i Lastovo, kao i grebene i ostrva oko njih, te Pelagružu, izuzev jedino otoke Veliki i Mali Drvenik, Čiovo, Šoltu i Brač.

Neutralizirat će se: 1. čitava obala rta Planke na sjeveru do južnoga korjena poluotoka Pelješca na jugu, tako da bude

zahvaćen čitav ovaj poluotok. 2. Dio obale, što počinje na sjeveru deset kilometara odprilike južno od rta Cavtata, silazeći prema jugu do rieke Vojuše tako da će biti amo uključen i zaljev i pristanište Kotora, Bara, Ulcinja, Sv. Ivana Meduanskoga i Drača, ali da ne budu time prejudicirana prava Crne Gore kako proizlaze iz izjava izmienjenih između Sila u travnju i svibnju 1909. Budući da se ova prava odnose samo na sadašnje crnogorsko područje ne će se ona moći protegnuti još i na područje i na ona pristaništa koja bi mogla biti dodieljena Crnoj Gori. Prema tome nijedan dio onih obala, što sada pripadaju Crnoj Gori ne će moći biti neutraliziran. Ostat će na snazi restrinkcije u pogledu pristaništa Bara, na koje je Crna Gora sama pristala godine 1909. — 3. I konačno svi otoci, koji niesu dodieljeni Italiji.

Primjetba: Četiri savezne Sile dodielit će niže nabrojene zemlje, Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori: U sjevernom Jadranu svu obalu od Voloskog zaljeva na istarskoj granici do sjeverne dalmatinske granice, uključujući amo današnje ugarsko primorje i čitavu hrvatsku obalu s pristaništem Riekom i manjim pristaništima Novi i Karlobag, kao i otoke Krk, Prvić, Sveti Grgur, Goli i Rab. A u donjem Jadranu, u krajevima, koji zanimaju Srbiju i Crnu Goru, čitavu obalu od rta Planke do rieke Drim s važnim pristaništima Split, Dubrovnik, Kotor, Bar, Ulcinj. Sveti Ivan Meduanski i otoke Veliki Drvenik, Mali Drvenik, Kotor, Bar, Ulcinj, Sveti Ivan Meduanski i otoke Veliki Drvenik, Mali Drvenik, Čiovo, Šoltu, Brač, Jakljan i Koločep. Pristanište Drač bit će dodieljeno nezavisnoj muslimanskoj državi Albaniji.

Član 6 — Italija će dobiti u podpuno vlastničtvo Valonu, otok Saseno i povrh toga još dosta prostrano područje potrebno za njihovu obranu, to jest odprilike ono između rieke Vojuše na sjeveru i iztoku, a idući prema jugu sve do granica okružja Chimare.«[4])

[4]) Londonski ugovor ima u svemu 16 članaka, no mi iznosimo ovdje samo one koji se odnose na naše područje i koji zadiru u naše životne probitke. Ostali članci odnose se na talijanske kolonijalne posjede u Africi i na turska područja, odnosno na dužnosti, koje Italija preuzima na sebe tim ugovorom u pogledu svog vojničkog udjela.

To su eto glavni članci tajnog londonskog ugovora, koji se ticahu naše kože, a o kojima niti nas je tko pitao, niti je tko smatrao potrebnim, da nas obaviesti, iako su predstavnici istarskih i dalmatinskih Hrvata svakog dana obijali pragove londonskih i parižkih vlada.[5])

Italija, iako je već imala u džepu ugovor sa saveznicima, još je uviek zavlačila Austriju. Da ne mora davati nikakovih izjava i obaveza Salandrina je vlada predala ostavku. Parlamenat, koji se je trebao sastati na 12. svibnja odgođen je na 20. svibnja. U međuvremenu se među talijanskim masama stvaralo razpoloženje za rat. Ratni su se huškači razmiljili po čitavoj Italiji huškajući i podstrekavajući množtvo. Socialiste, koji su do tada bili načelno protiv svakoga rata odjednom se počeše okretati. U Milanu je oštar protuaustrijski govor održao i Guglielmo Ferrero, dok je D'Annunzio huškao omladinu na sve strane. 6. svibnja 1915. odkriva se u Quartu kraj Genove spomenik Garibaldiu. Dolazi množtvo francuzkih političara i novinara. Pojavljuju se i stari Garibaldinci, a prikljućuje se i talijanska socialistička stranka. Proslava se pretvara u jednu golemu manifestaciju za rat. Došla je i komora i senat. U deliriju oduševljenja množtva pozdravlja mase D'-Annunzio, koji je među ostalim rekao:

»Današnji dan znači za Italiju dan za nov pohod. Pozdravljam mlade jake ljude, koji izgaraju od želje da doprinesu žrtve za veliku Italiju«.

Vidjelo se da je ulazak Italije u rat odlučen.

18. svibnja odlazi D'Annunzio u Rim, gdje ga dočekuje množtvo, a pozdravlja ga načelnik Rima knez Colonna, koji ga vodi na Kapitolij. Tamo zazvone sva zvona i navješćuju rat.

Tako je evo talijanska vlada fino i proračunano prevela svoje široke mase žedne preko vode i odvela ih na svjetsku klaonicu.

[5]) Odmah na početku rata pošli su u inozemstvo da brane hrvatsku stvar mnogi hrvatski zastupnici i javni radnici iz Istre i Dalmacije, tako: Dr. Dinko Trinajstić iz Pazina, Dr. Ante Mandić iz Opatije, Milan Marjanović iz Kastva, Dr. Gustav Gregorin iz Trsta, Dr. Bogumil Vošnjak iz Gorice, Dr. Drago Marušić iz Gorice, Dr. Josip Jedlovski iz Trsta, Frano Supilo iz Rieke, Dr. Ante Trumbić iz Splita i mnogi drugi.

20. svibnja sastaje se talijanski parlamenat. Od 480 zastupnika samo se je 45 socialista izjavilo za neutralnost. Sve je ostalo glasovalo za ulazak u rat. Sutradan se već i socialiste i republikanci okreću pa se i oni izjavljuju za rat.

Čekalo se svakog časa da Italija naviesti svojoj dotadašnjoj saveznici rat i zada joj tako udarac nožem u leđa. Clankom 16. londonskog ugovora obvezala se Italija, da će najkasnije u roku od mjesec dana, računajući od dana podpisa ugovora, aktivno ući u rat. I zaista ,točno o ponoći u noći od 23. na 24. svibnja Italija navješćuje Austriji rat.

Tragedija istarskih Hrvata i Goričkih Slovenaca tim je časom započela.

Što se je dalje zbivalo poznato je skoro svakome. Borbe su se vodile po Goričkoj, oko Soče. Strašne i krvave. Pučanstvo je bilo evakuirano, domovi porušeni, porodice raztepene. Iz bojazni da ne bi Italija udarila i na ratnu luku Pulu, izpražnjeno je i pučanstvo puljskoga kotara sve do Kanfanara.

Italija je pokušala oružjem osvojiti ono što joj je bilo londonskim ugovorom obećano, pa je izvršila 12 krvavih ofenziva na Soči. Bilo je uzalud. Mala šaka, u glavnom Hrvata: Istrana, Dalmatinaca i Bosanaca, te Slovenaca, zadržala ih je i suzbila svih dvanaest ofenziva, iako uz strahovite žrtve. Osjećalo se, da se tu više ne radi za neke maglovite austro-ugarske ciljeve, nego da je to borba za rođenu grudu, za sveto domovinsko tlo.

U listopadu 1917. prave Austrijanci, uz pomoć Niemaca, protuudarac. Kod Kobarida (Caporetto!) probijaju talijanske redove i u brzom naletu bacaju Talijane preko Tilmenta čak na Plavu. Izgledalo je, da je razsulo Italije gotovo. U zadnji čas priskaču Francuzi i Englezi, a kasnije i Amerikanci i uspievaju spasiti Italiju od propasti.

No i u Austriji dozrievaju prilike. Nju izgrizaju neriešena unutrašnja narodnostna pitanja. Pod konac 1918. očito je da su centrifugalne sile toliko jake, da je Austriju više nemoguće spasiti od razsula. U listopadu 1918. dolazi konačno do sloma Austrije, ne vojničkoga nego unutrašnjega. Češke i hrvatske pukovnije na Plavi napuštaju položaje i vraćaju se kućama.

U tom času nastupa talijanska vojska i prodire preko Plave. Nigdje odpora, nigdje sukoba, tek, tu i tamo po koji hitac po kojeg ogorčenog vojnika. Mali odpor, nastao uslied nejasnoće uvjeta o primirju, nastao je kod Vittoria Veneta. Čitava Diazova armada navaljuje na tu šaku odpornika i, naravno, taj je incidenat za čas likvidiran. To je međutim bila **jedina** talijanska pobjeda u svjetskom ratu, pa Italija javlja odmah nakon toga svojim saveznicima viest o veličanstvenoj pobjedi kod Vittoria Veneta. To je, naglasuju oni, slomilo Austriju. Sve čete austrijskih vojnika, koji su se već nakon sklopljenog primirja, odbacivši oružje, stali vraćati kući, talijanska je vojska počela zarobljivati i u nepreglednim ih povorkama slati u Italiju u zarobljeničke logore. Na taj je način Italija imala najednom više zarobljenika nego čitava antanta zajedno.[7])

Bez odpora prodire talijanska vojska pod zapovjedničtvom generala Diaza u Goričku, Trst i Istru. Jedino kod Nabrežine nad Trstom mala šačica od 150 Slovenaca iz toga kraja pruža talijanskoj vojsci odpor, te je zadržava puna dva dana. Treći

---

[7]) U svom djelu »Chaos« P. F. Novak iznosi veoma mnogo zanimljivih podataka o događajima na talij. bojištu koncem listopada 1918. »Na tirolskom bojištu — piše Novak — naredba o obustavi borbe shvaćena je tako da se ni u slučaju da Talijani krenu napried ne smije pucati. Tako su talijanske kolone jurišale pucajući iz strojnica na austro-ugarske čete, a ove im niesu odgovarale Sve što se nalazilo iza crte do koje bi Talijani prodrli, padalo im je u ruke kao zarobljenik: do podne 3. studenoga oni su dobili oko 100.000 zarobljenika. To su bili oni, koji su se predali bez odpora, pošto je došla naredba o obustavljanju borbe. U toku iduća 24 sata broj zarobljenika povisio se na 427.000.

Na bojištu duž Tilmenta bilo je drukčije .Na poziv talijanskih zapovjednika austro-ugarski zapovjednici odlazili su u neprijateljske stožere, da izvide u čemu je stvar i pri tom im je bilo zajamčeno da će se vratiti svojim četama. Međutim su ih Talijani zadržali kao taoce, zaprietivši im da će biti odmah strieljani, ako se ma kome od Talijana dogodi što neprijatno. Tu im je postavljen zahtjev da čete odmah polože oružje. Na taj su način tri brigade i jedna divizija bile zarobljene. To je eto istina o najvećoj talijanskoj pobjedi u svjetskom ratu, izvojštenoj bez jednog hitca.

dan ti Slovenci jednostavno nestaju: odoše svaki svojoj kući, a general Diaz javlja drugu veliku pobjedu: kod Nabrežine![6])

4. studenoga 1918. na poziv iz grada i nakon što su dobili podpuno jamstvo da je luka čista, ulaze Talijani u Trst.

Polako zaposjedaju cielu Istru, Dalmaciju i sve područje, koje im je bilo zajamčeno londonskim ugovorom.

---

[6]) Odatle proizlazi uzrečica, kojom su se Talijani mnogo hvalisali: »Se qualcuno ti dice: Caporetto! — rispondigli: Aurisina!« — »Ako ti tko predbaci: Kobarid! — odgovori mu: »Nabrežina!«

Talijansko zaposjedanje Istre 1918.

Talijanska je vojska — kako smo već spomenuli — godine 1918., zadnjih dana mjeseca listopada, kad je popustio odpor austro-ugarskih četa na Plavi (Piave), počela prodirati u Goričku, Trst i Istru.

Nije to više bio nikakav vojnički prodor, skopčan s borbama i krvlju, nego jednostavan ulazak u zemlju bez vojske, izgladnjelu, izcrpljenu i izmučenu, do grla situ rata i ratnih strahota. Odpora nije pružao nitko. Čitave pukovnije, koje su još godinu dana prije toga, u listopadu 1917., slavodobitnim naletom kod Kobarida (Caporetto) razbile talijansku vojsku i potjerale ju preko Soče i Tilmenta sve do Plave, tih su listopadskih dana odkazale poslušnost, bacile oružje i žurile, da se što kraćim putem vrate svojim domovima i svojim porodicama.

Narodima prostrane austro-ugarske monarhije bilo je rata već dosta i to je bio uzrok, da je talijanska vojska, koja se je u tom ratu pokazala kao posvema nesposobna[1]) uspjela konačno

---

[1]) Omjer snaga na talijansko-austrijskom bojištu bio je na početku rata 1915. ovakav:

NA SOČI je stajalo na talijanskoj strani 215 pješačkih bojna, 221 topnička bitnica i 55 konjičkih eskadrona, a na austrijskoj strani 26 i po pješačkih bojna, 13 topničkih bitnica i 4 i po konjičkih eskadrona.

U KORUŠKOJ imali su Talijani 30 pješačkih bojna i 20 topničkih bitnica, a Austrijanci 29 pješačkih bojna i 10 topničkih bitnica.

U TIROLU imali su Talijani 200 pješačkih bojna i 220 topničkih bitnica, a Austrijanci 66 i četvrt pješačkih bojna i 21 topničku bitnicu.

U svemu su dakle, Talijani navaljivali sa 445 bojna pješačtva, 461 topničkom bitnicom i s 55 konjičkih eskadrona na austrijskih 121 i $^3/_4$ pješačkih bojna, 41 topničke bitnice i 4 i po konjičkih eskadrona. Unatoč

doći do cilja, zbog kojega je u svibnju 1915. Italija zagazila u rat, to jest do zaposjedanja Goričke, Trsta i Istre.

I tako je, dana 4. studenoga 1918. vrhovni zapovjednik talijanske vojske, general Diaz, u svojoj dnevnoj zapovjedi mogao slavodobitno objaviti vojsci i narodu, da je rat protiv Austro-Ugarske, koji je trajao punih 41 mjesec, konačno završen pobjedom Italije.[2])

Italija je 24. svibnja 1915. ušla u rat protiv Austro-Ugarske s izjavom, da želi osloboditi Talijane, koji su bili pod Austrijom i ujediniti ih s njihovom domovinom Italijom.

Tih je Talijana po njezinoj tvrdnji bilo u Tirolu 200.000, a u Istri, Trstu i Goričkoj 300.000. Zaboravila je pri tom, da ni ona sama nije narodnostno čista država, jer je uz svoje iztočne granice u tzv. Beneškoj Sloveniji, u okolici Videma (Udine) imala 60.000 Slovenaca, koje je 1866. obuhvatila svojim granicama, a nije im dala nikakve mogućnosti kulturnog i narodnog razvoja.[3])

---

tome nije talijanska vojska u svih 12 ofenziva na Soči uspjela probiti frontu, nego je 24. listopada 1917. doživjela kod Kobarida (Caporetto) tako strašan poraz, da je za nepunih 7 dana, izgubila četvrt milijuna neranjenih zarobljenika, te neizmjerne količine ratnog tvoriva. (Vidi: »O ratu protiv Italije« od Feldmaršala Boroevića, Ljubljana 1923.)

[2]) Tekst Diazove dnevne zapovjedi od 4. studenoga 1918. glasi: »La guerra contro l'Austria-Ungheria, che, sotto l'alta guida di S. M. ili Re, Duce supremo, l'Esercito italiano, inferiore per numero e per mezzi, inizio il XXIV maggio MCMXV e con fede incrollabile e tenace valore condusse, ininterrotta ed asprissima per XLI mesi, è vinta....

IV. Novembre MCMXVIII . D i a z«

ili hrvatski: »Rat protiv Austro-Ugarske, koji je pod visokim vodstvom Nj. V. Kralja, vrhovnog vođe, talijanska vojska, slabija po broju i po sredstvima, započela 24. svibnja 1915. i nesalomljivom voljom i upornom hrabrošću vodila, bez prekida i ogorčeno u toku od 41 mjeseca, dobiven je..

4. studenoga 1918. D i a z«

[3]) Život tzv. Beneških Slovenaca liepo je opisao Pavle Sedmak u svom romanu »Kaplan Martin Čedermac«.

Na taj je način, da bi odkupila svojih 300.000 navodnih[4]) sunarodnjaka u Trstu, Istri i Goričkoj, zaposjela zemlju na kojoj živi, uz tih njezinih 300.000 Talijana, kompaktna i neprekinuta cjelina od 250.000 Hrvata i 450.000 Slovenaca.

Unatoč strahovite promičbe[5]) o neoporecivom talijanstvu tih krajeva, te njihove, kako je nazivahu, »Italie irredente«, kojom se je preko sedam desetljeća trovalo talijanski narod, ne može se reći, da talijansko vojničko i političko vodstvo nije znalo za pravo stanje stvari i za činjenicu, da na tom području

---

[4]) Iztičemo rieč »navodnih«, jer je veliko pitanje, koliko je od tih 300.000 žitelja, koji govore talijanskim jezikom pravih Talijana. U samom Trstu, koji broji oko 250.000 stanovnika nabrojeno je 180.000 Talijana, među kojima imade na tisuće i tisuće talijaniziranih Slovenaca i Hrvata iz zaleđa, koji su se odnarodili došavši u Trst. Vlastnici i osnivači najvećih tršćanskih parobrodarskih družtava »Cosulich« (Kozulić), »Tripcovich« (Tripković), »Martinolich« (Martinolić), svi su od reda hrvatskoga podrietla. O desetcima tisuća malih ljudi, radnika, malih obrtnika i činovnika, koji su silom prilika potalijančeni, ne treba ni govoriti. Što se pak tiče ostalih gradova, osobito Pule i Rieke, o nekom rasno čistom talijanskom stanovničtvu nema ni govora. Jedva svaki deseti Talijan tih gradova ima talijansko ime i talijansko podrietlo. Svi su ostali Hrvati ili Slovenci, što potvrđuju najbolje njihova čisto hrvatska odnosno slovenska prezimena. Isti je slučaj i po ostalim istarskim gradovima. U Pazinu su na pr. najgrlatiji Talijani bili: Mrak, Godina, Andrijanić, Pavletić, Golob, Bajčić i dr., u Tinjanu Orlić, Pokrajc, u Višnjanu Močibob i Željko, u Puli Dr. Stanić, Dr. Keršić, Dr. Antičević i tako redom.

Na tim i takovim Talijanima temeljila je Italija svoje iredentističke prohtjeve .

Da su pak razlozi, koji su naveli Italiju, da godine 1915. uđe u rat protiv svojih dotadašnjih saveznika bili samo i jedino zavojevačke naravi potvrđuje i Talijan Ercole Ercole (»Stato operaio« br. 5—1933.) On kaže: »O b i č n o s e t u r a d i k a l n u p r o m j e n u t a l i j a n s k e v a n j s k e p o l i t i k e (t. j. i z l a z a k i z a u s t r o - n j e m a č k o g a s a v e z a 1915.) t u m a č i n a c i o n a l n i m m o t i v i m a, a l i s e t o t u m a č e n j e n e m o ž e p r i m i t i. N a c i o n a l n i m o t i v i, k o j i s e o g r a n i č u j u n a o s l o b o đ e n j e T r e n t i n a i j e d n o g m a l o g d i e l a J u l i j s k e K r a j i n e, b u d u ć i d a j e o s t a l o n a s e l j e n o S l a v e n i m a, p o d p u n o i z č e z a v a j u n a s u p r o t o n i m i m p e r i a l i s t i č k i m, r a d i k o j i h j e I t a l i j a u š l a u s v j e t s k i r a t. . .«

[5]) Na mirovnoj konferenciji u Parizu predočili su Talijani oko 3000 publikacija, koje da govore o talijanstvu Istre. (Mi smo na vrat na nos skalupili jednu »Spomenicu istarskih Jugoslavena« na 24 stranice, kojom smo htjeli uvjeriti diplomatski skup o našim pravima).

živi golema većina hrvatskog odnosno slovenskog življa, koji s talijanskom okupacijom ne će biti ni najmanje oduševljen. (To se uostalom vidjelo i prilikom posjeta talij. ministra vanjskih poslova markiza di San Giuliano u Opatiji u travnju 1914.).

Ta već iz izkustva stečenog u dvanaest razbijenih talijanskih ofenziva na Soči, koju su branili, ogorčeno i žilavo, uglavnom Hrvati iz Istre i Dalmacije, te Slovenci iz Goričke, Trsta i Kranjske, talijansko je vojno vodstvo saznalo za razpoloženje naroda toga kraja.

Zato je i način nastupanja talijanske vojske bio vanredno oprezan. Tako talijanska »pobjedonosna« vojska nije ušla u Trst s razvijenim talijanskim barjacima, nego su prve talijanske čete stigle u Trst morem i to predvođene jednom bivšom austro-ugarskom topnjačom, koja je već prije bila prešla u ruke našeg Narodnog Vieća i na kojoj se kao i na svoj ostaloj ratnoj mornarici već od 31. listopada vijala hrvatska zastava. Talijanska kopnena vojska ušla je u Trst tek dva dana iza toga preko Krasa, ali pod b i é l o m zastavom. Talijanski su samovozi skinuli bielu zastavu i podigli talijansku istom kada su stigli u Trst i to na Trgu vojarne (Piazza Caserma).

Isti je slučaj bio i u Puli, kamo je talijanska mornarica mogla ući istom onda, kad je pred nju izašlo na torpiljarci izaslanstvo hrvatskog Narodnog Vieća iz Pule (2. XI. 1918.), koje ju je uvelo u luku izkićenu hrvatskim zastavama.

Ulazeći u to naše narodno područje talijansko je vojno zapovjedničtvo izdalo pučanstvu hrvatske i slovenske narodnosti proglase na njihovom jeziku, u kojima se pučanstvu obećavalo sve i sva.

»Danas vladaju novi zakoni pravde i slobode« — kaže u svom proglasu vojni povjerenik general Petiti di Roreto — »Nema više austrijske vlade, koja vas je dugo godina varala i izigravala narode protiv naroda u svrhu svog samoodržanja.

Pobjedonosna Italija je danas napravila kraj toj borbi i neprijateljstvu. Zato je potrebno, da mir i sloga zavladaju među narodima. To Vam donosi Italija...

Talijanski i slavenski narod niesu više neprijatelji; oni niesu više podsticavani od Niemaca, koji su izkorištavali tu borbu u svoje svrhe. Lako je njima danas dieliti rad i dobitak.

Italija se danas ubraja u tri europske velevlasti, jer je bogata po svom velikom veleobrtu, koji je u posljednjim godinama sama stvorila, jer je bogata po svojoj svjetskoj trgovini, po svom vrlo razvijenom poljopriradu i po svojoj velikoj kulturi.

Samo veleobrtna i trgovačka velevlast kao što je Italija može vam osigurati blagostanje, koje vam je veoma potrebno. Samo se tako može u buduće razviti vaše stočarstvo, vaš poljoprirad, kojeg plodovi su izvor blagostanja, ako nađu prođu u velikim talijanskim gradovima.

Svakome su u buduće slobodni morski putevi, tako da on može s druge strane mora razviti svoju trgovinu.

I t a l i j a, v e l i k a d r ž a v a s l o b o d e, d a j e v a m i s t a p r a v a k a o i s v i m s v o j i m d r ž a v l j a n i m a, d a j e v a m š k o l e n a v a š e m j e z i k u, v i š e n e g o š t o v a m i h j e d a l a A u s t r i j a. V a š a ć e v j e r a b i t i p o š t i v a n a, j e r j e k a t o l i č k a v j e r a, v j e r a c i e l e I t a l i j e.

Talijanska kraljevina, velik talijanski narod, koji je s a m uništio gospodstvo Austrije, štitit će vas svim svojim snagama. Italija nije ratovala i nije pobjeđivala samo za slobodu svoga naroda, nego i za slobodu svih naroda, ugnjetavanih od Austrije.

Protekao je skoro jedan viek ,od kada se Italija bori za tu slobodu. To dokazuje poviest. Budite uvjereni, da se moćna i pobjedonosna Italija brine za sve svoje državljane u svojim novim granicama, kojegod bilo narodnosti...«

Iznieli smo u cielosti ovaj proglas vrhovnog povjerenika za nove krajeve, kako bi se kasnije moglo vidjeti, kolike su neistine u njemu i kolika lažna obećanja, kojih se nikada nitko, a najmanje on sam, nije držao.

Slični proglasi izišli su i u pojedinim manjim mjestima, a jednoga je 5. studenoga 1918. izdao i u Puli admiral Angelo Notarbartolo. Istu su pjesmu gudili još godinama sve do dolazka fašizma i Mussolinia svi talijanski državnici od reda,

počevši od Tittonia, Giolitti-a, Bonomi-a, conte Colonne, Nitti-a, Sforze, Luzzatti-a pa sve do Viktora Emanuela.

Mnogo se je obećavalo, mnogo je sladkih rieči palo, ali su u isto vrieme od tih istih ljudi dolazila djela, koja su im bila sušta protivnost.

Ulazom Talijana na naše narodno područje u Istri započela je za naš živalj tako težka, tako strašna, tako krvava Kalvarija, kakove sigurno niti jedan drugi narod na svietu ne bi mogao preživjeti.

Stanje u Istri prije dolazka Talijana

Istra je, kako je poznato, kroz nekoliko stoljeća bila pod dvjema gospodarima. Jednim dielom, uglavnom primorskim, vladala je sve do svoga pada 1797. mletačka republika, dok je unutrašnja Istra s Pazinom kao sjedištem zemaljskoga kapetana, bila pod austrijskom vlašću.

Iako Istra nije sama po sebi pasivna zemlja, narod je u njoj za mletačke i austrijske vlasti, živio veoma težko i oskudno. Sav je istarski seoski živalj u rukama plemstva, ali ne onog starog sredovječnog plemstva iz vremena junačtva i ratničkog herojstva. U mletačkoj se Istri to plemstvo sastojalo od trgovaca i trgovčića, štono su lihvom, prevarom i mešetarenjem uspjeli zavladati seoskim pučanstvom, izrabljujući ga i izsisavajući do krvi. U austrijskom dielu vladali su njemački baruni, koji su sjedili po pojedinim kaštelima, no cilj im bijaše isti kao i onaj u mletačkih trgovčića.

Vladavina Mletaka bila je po Istru katastrofalna.[1]) Način njene uprave uništio je zemljoradnju, upropastio trgovinu i umrtvio svaki veleobrt. Ne samo da je zemlju do skrajnosti osiromašila najstrašnija politika podavanja, koja je bila vođena jednim izključivo škrtim i lihvarskim sustavom, nego su i sva trgovina i veleobrt bili ugušeni preventivnim mjerama, što ih je mletačka vlada protiv njih poduzimala.[2])

---

[1]) Vidi: Nicolò Del Bello: »La provincia dell' Istria — studi economici«, Kopar 1890. — str. 37.

[2]) Vidi: Savio Battaglia: »Istria«, godište V., str. 180.

Sol i drvo bijahu već davno prije zaposjedanja po Mletcima, privukli njihovu pažnju. Kada su se kasnije, kao saveznici i zaštitnici dočepali raznih istarskih gradova, Mletčanima je prva briga bila, da prigrabe monopol soli i izkoriste istarske šume, osobito šumu Motovunsku, koja je obilovala skupocjenom hrastovinom toliko im potrebnom za brodogradnju.

Sve do dolazka Mletčana Istra je prilično dobro živjela. Bilo je čak dana vanrednoga obilja. Sol je bio glavni izvozni artikl, kojim se trgovalo s njezinim prirodnim zaleđem: Hrvatskom, Ugarskom i Njemačkom, sve do ruskih granica. Proizvodnja soli bijaše slobodna, obterećena samo desetinom. Kaže se, da se je iz Istre u ona vremena izvozilo godišnje do 40.000 konja soli.

Dočepavši se primorske Istre i zagospodovavši njezinim gradićima uz zapadnu obalu podvrgoše Mletčani svu istarsku trgovinu svojoj trgovačkoj politici. U prvi je čas, da bi zadržala svu trgovinu u svojim rukama, mletačka republika nametnula na sol iz zapadno-istarskih solana tako visoke izvozne carine, da je njima jednim mahom ubila svako trgovanje kopnom. Zbog toga su Istrani smjeli izvoziti sol samo morskim putem, a tu je imala monopol republika, koja je na posljedku sav monopol soli preuzela u svoje ruke. Republika je sustavno nastojala osiromašiti pokrajinu, jer se je bojala, da bi bogatstvo te zemlje moglo izazvati kod kojeg od susjednih vladara želju, da je se dočepa.[3])

Zbog svih tih ograničavanja došlo je konačno do toga, da je veleobrt soli u Istri počeo sve više gubiti na svojoj nekadašnjoj važnosti, pa je proizvodnja soli bila ograničena još jedino na solane u Milju, Kopru i Piranu. Od godine 1721., kada je republika zaplienila svu proizvodnju istarske soli, počeo je propadati i veleobrt soljene ribe, koja je do tada u Istri vanredno liepo cvala. Sva riba za soljenje morala je biti iz Istre prevezena u Mletke i istom tamo se je smjela soliti.[4])

[3]) H. Scherer: Poviest trgovine svih naroda.

[4]) Vidi: Nicolò Del Bello: »La provincia dell' Istria — studi economici«, Kopar 1890. — str. 38.

Takav sustav izkorištavanja pokrajine ne samo da je umrtvio svaku djelatnost pučanstva ,nego je uvelike otežčavao i svaki prosvjetni napredak. To je uostalom sasvim razumljivo, jer su sve vrste djelatnosti međusobno povezane. Sve ono što umrtvljuje pokret, rad i trgovinu, umrtvljuje istodobno i svaki duševni rad.

Sve u svemu: mletačka je vladavina u Istri bila po zemlju poraznu, jer je bila absolutno sebična i izrabljivačka do krajnjih granica, te je kao takova ostala Istranima u najcrnijoj uspomeni.

Ne bijaše mnogo bolje ni u austrijskom dielu pokrajine. Pazinska je grofovija bila razdieljena na nekoliko barunata, podređenih stranim gospodarima, bez značajnijih kulturnih i gospodarskih središta. Tamo se narod morao boriti protiv grabežljivih upravitelja, koji su nametali pučanstvu nepodnosive terete i podavanja, ne ograničujući svoje zahtjeve samo na ono, što je zakon propisivao.

S poviestnim razdobljem, koje je započelo padom Mletaka povezan je sav gospodarski procvat zemlje. Taj je posao nakon toliko stoljeća sustavnog osiromašivanja bio težak i polagan. Ne može se osporiti, da je i kratka francuzka vladavina u Istri (1805.—1814.) mnogo doprinicla gospodarskom podizanju zemlje. davši svakome jednaka prava i jednake dužnosti. Time je nestalo izkvareno jedno i neproizvodno družtvo, koje se bilo nametnulo pokrajini poput krpelja, a dobio je podstrek srednji stalež. Tada su se po prvi put pokidali mnogi okovi, koji su stezali trgovinu i veleobrt, a kako su uvođenjem zemljištnog poreza i jedinstvenog Napoleonovog zakonodavstva, sva javna podavanja bila mnogo pravednije razpoređena, počela se i ostala pokrajina duhovno i tvarno pridizati.

Poticaj za njen gospodarski procvat dao je još početkom 18. stoljeća car Karlo VI. koji se bijaše strastveno zagrijao za misao pomorske trgovine i moreplovstva. Nakon što je uzalud pokušavao obnoviti veličinu i sjaj španjolske Nizozemske, koja mu bijaše pripala mirom u Rastadtu, obrnuo je svoje poglede na Jadran. Na tome moru nije bilo moguće jednim potezom pera izvršiti nekakav veličajni preokret, ali su se ipak zasadili

temelji za ljepšu budućnost zemlje. Trst je dobio povlasticu slobodne luke. Ovaj potez nije bio neumjestan, osobito kada znamo kako veliku važnost igra taj grad u životu Istre. On je glavni potrošač svih istarskih proizvoda.

Nakon napoleonskih ratova, čije je poprište bilo i u Istri, pa nakon burne 1848., koja je također našla odraza u toj pokrajini, zatim nakon težke desetgodišnje Bachove samovlade, gospodarski je i uljudbeni razvoj zemlje bio na čas zapeo.

Do izgradnje željezničke pruge Divača—Pula i Trst—Herpelje, kad su još prometne prilike u zemlji bile veoma loše, Istra je težko stradala. Uz to su u razdoblju od 1860. do 1895. u kratkim razmacima nadošle vremenske nepogode i nerodice, koje su i bez toga težak život naročito seoskog pučanstva još i više otežčale.

Narod je ponovno počeo padati pod vlast gradskih lihvara, trgovaca i trgovčića, koji su mu posudivali uz lihvarske kamate novac za nabavu žita i hrane.

Izgledalo je da će seljački živalj u Istri (a seljak je u Istri samo Hrvat), uz takove prilike posvema propasti i izgubiti zadnji trag narodne sviesti.

Međutim u to nastaje nenadani preokret na bolje, jednako u narodno-političkom, kao i u gospodarskom pogledu.

Trst kao slobodna luka i najveća izvozna luka srednje Europe sa zaleđem, koje dopire sve do Galicije, nenadano se razvio do vrhunca svog gospodarskog blagostanja. Pučanstvo se nenadano penje na 250.000 stanovnika.

U Puli se izgrađuje velika ratna luka u koju se smješta silna austro-ugarska mornarica. Za najkraće vrieme od malog ribarskog seoceta sa nekoliko stotina ribarskih porodica, postaje to veliki grad sa svojih 70.000 stanovnika, koji izcrpljuje svu proizvodnju južne i srednje Istre.

S druge strane Učke razvija se Rieka, koja postaje glavnom izvoznom lukom druge polovice dvojne monarhije. Iako je Rieka sastavni dio Ugarske, postaje ona ipak privlačna točka za svu iztočnu i dobar dio sjeverne Istre, te otoke.

Oko tih triju gradova stvaraju se tri istarska gospodarska područja: tršćansko, puljsko i riečko. Sve što god Istra proizvodi nalazi u tim velikim središtima dobrog potrošača.[5])

Istarsko vino, ulje, povrće i voće, te razni stočarski proizvodi, sve se to dalo u tim gradovima liepo i dobro unovčiti.

Započinje gospodarski, trgovački, veleobrtni, a uz to i kulturno-politički preporod Istre, jer kašto smo prije spomenuli, kolikogod sustav gospodarskog osiromašivanja i sprječavanja ekonomskog razvoja jedne zemlje znači zaustavljanje prosvjetnog i kulturnog napredka, toliko i gospodarski procvat donosi sa sobom neminovno i kulturno-politički preporod.

Kroz nekoliko desetljeća narod se je Istre gospodarski osamostalio i narodno osviestio.

V o đ e n i u p u ć i v a n p o s v o j i m r o đ e n i m s i n o v i m a, u p r v o m r e d u n e u m o r n o m g o s p o d a r s k o m i p r o s v j e t n o m r a d n i k u D r u M a t k u L a g i n j i, o n j e s c i e l i m n i z o m t i h i h a l i u z t r a j n i h i p o ž r t v o v n i h n a r o d n i h t r u d b e n i k a u s p i o i z g r a d i t i s v o j e

---

[5]) Taj silan porast gradskoga pučanstva bio je u prvi mah ubitačan za hrvatski i slovenski živalj Istre. Poznato je, da svaki grad odnarođuje i odtuđuje od sela seljački živalj, koji u nj dođe. Za najkraće se vrieme seljak u gradu iz temelja mienja: gubi narodnu nošnju, običaje, dušu. Postaje proleter, kozmopolita.

U I s t r i j e, o s i m n o š n j e, o b i č a j a i d u š e, h r v a t s k i s e l j a k, d o š a v š i u g r a d, i z g u b i o i j e z i k i n a r o d n o s t. Došavši kao težki manuelni radnik u Pulu, Trst ili Rieku, on silom prilika gubi osim svojih narodnih i seljačkih značajka još i jezik, a time i svoju narodnost. Otac još govori hrvatski no već prvo pokoljenje odgojeno u tuđem gradu više ne govori hrvatski, odnosno slovenski. Taj je razvoj bio u Istri silno brz, jer je narodna sviest hrvatskoga seljaka tada još bila sasvim uspavana.

Nagli razvoj istarskih gradova Trsta, Rieke i Pule, objasnit će nam donekle i nagli pad hrvatskog odnosno slovenskog pučanstva Istre, a tome naprotiv neobično brz porast talijanskog pučanstva.

Tek pred prvi svjetski rat stvar se je počela kretati u našu korist. Počela se je naime puna pažnja posvećivati građanskom pučanstvu to jest onoj seljačkoj djeci, koja su trbuhom za kruhom odlazila u grad, da se ne odnarode i odtuđe.

To je Hrvatima počelo uspievati i pokazalo je navlastito u Puli vanredno liepe posljedice. Još su ljepši bili posljedci za Slovence u Trstu.

zadrugarstvo, navlastito navjerno i to u takovom obsegu, da se je za najkraće vrieme oslobodio svake ovisnosti od gradskih kramara i lihvara. Lihvarstvo je zaslugom Laginje i narodnih gospodarskih zadruga u Istri izkorienjeno.[6])

Hrvatski su seljaci pomoću zadruga izplatili sve dugove kod tadašnjih opasnih protuhrvatskih vjerovnika, zaustavili tok daljnjeg propadanja svojih imanja i opet prekupili veći dio onih posjeda što ih bijahu u prijašnja zla vremena izgubili.[7])

Uporedo s gospodarskim jačanjem raslo je i političko te kulturno ustrojstvo i snaga. Stalan napredak postao je vidljiv već oko 1900. godine i on je postepeno rastao sve do početka svjetskoga rata. *To razdoblje možemo nazvati dobom najljepšeg i najvećeg blagostanja hrvatskog naroda u Istri i Istre uobće.*

Seljak ojačan gospodarski, prosvjetno i politički, živio je materialno tako dobro, kako nikada prije ni kasnije. Obnovio

[6]) Kako je bilo razvijeno lihvarstvo u Istri najbolje će ilustrirati činjenica, da je na pr. u Poreču bio jedan lihvar nazvan Lazar, jer je bio hrom na obe noge, koji je za svaku posudenu forintu tražio od seljaka 1 novčić kamata dnevno, što znači 365% kamata na godinu.

Angelo Vivante u svojoj knjizi »L'irredentismo adriatico« — Firenze 1912. spominje slučaj, gdje je u gruntovnim knjigama na zemlji koja je pripadala malodobnicima bilo uknjiženo terećenje sa 16% kamata i to *službeno provedeno.*

Lihvari su u Istri bili uviek samo Talijani. To je i bio razlog, da je hrvatski seljak u Istri strahovito zamrzio Talijana, koji je kako i sami Talijani priznaju gori lihvar od Židova. Sam Pasquale Villari kaže, da je »peccato storico e tradizionale degli italiani quello di non trattar bene i contadini« — »poviestni je i tradicionalni grieh Talijana, da ne znadu liepo postupati sa seljakom«. — (Vidi: Discussioni critiche, Discorsi inaugurali dei Congressi della »Dante Alighieri« str. 329, 480 i 525).

[7]) Hrvati i Slovenci u krajevima, koje je zaposjela Italija imali su sjajno organizirano zadrugarstvo, kao malo koji drugi narod austro-ugarske monarhije. U tom je i bila njihova silna gospodarska snaga. U svemu su imali 148 novčanih, 55 konzumnih, 165 mljekarskih, 8 vinarskih, 13 građevnih, 2 središnje i 23 drugih zadruga. U svemu 414 zadruga, sa više nego 100.000 članova. (Vidi: Fran Barbalić: Vjerska sloboda Hrvata i Slovenaca u Istri, Trstu i Gorici — Zagreb 1931.). — O tom će međutim biti kasnije više govora.

je vinovu lozu, zasadio amerikanke, posvetio punu pažnju maslinama, povrćarstvu, voćarstvu i stočarstvu, gospodarska su ga njegova družtva i zadruge u tom zdušno podupirale i on je svoje prihode i svoje blagostanje stalno povećavao.

Iza sebe imao je prostrano zalede, čitavu austro-ugarsku monarhiju. Istarska su se vina, poznata zbog prvorazredne kakvoće izvozila u prvom redu u tri već spomenuta grada, Trst, Rieku i Pulu, a zatim i daleko dublje u unutrašnjost, u Sloveniju, Ljubljanu, Češku, pa sve do Galicije.

Suvišna radna snaga malih i sitnih posjednika polazila je na povremeni rad u Trst, Rieku i Pulu, gdje je kod velikih industrijskih poduzeća ili u ratnom arsenalu uviek nalazila sigurno zaposlenje i zaradu. Sam puljski arsenal zaposlivao je dnevno 5000 do 6000 prigodnih radnika i njihovih porodica. U iztočnoj Istri procvao je turizam. Narod je živio u obilju i blagostanju, s lakoćom namirujući javne dažbine, koje, moramo priznati, u Austriji ne bijahu ni prevelike ni pretežke.

Takovo je bilo gospodarsko stanje Istre u času, kada ju je Italija zaposjela.

Kulturno i prosvjetno stanje istarskih Hrvata prije dolazka Italije

Godinama je i godinama iredentistička promičba u Italiji pisala o Istri, Trstu i Goričkoj kao o talijanskim pokrajinama, gdje živi svjestan talijanski narod, na visokom kulturnom stepenu, a uz njega šaka hrvatskih ili slovenskih kmetova, zaostalih, neukih, nepismenih, polubarbara, koje je velika Italija pozvana da dođe prosvietliti, a ujedno i potalijančiti.[1])

Veliko je bilo, dakle, iznenađenje talijanskih častnika i vojnika, kada su prešli Soču i naišli tamo na narod na visokom kulturnom stepenu, u kome skoro nije bilo nepismenih (u Goričkoj samo 2%) za razliku od Talijana iz stare Italije, osobito južne, gdje se broj nepismenih kreće u nekim mjestima čak i do 90%. Slobodan seljak podpomognut u svojim nastojanjima oko gospodarskog blagostanja čitavom mrežom priradnih i navjernih zadruga i posujilnica obrađivao je svoju otčevinu, svoju vlastitu zemlju, natopljenu znojem i krvlju svojih djedova.

Postotak nepismenih u Italiji iznosi prosječno 27%, no ima pokrajina, osobito u južnoj Italiji, gdje taj postotak obćenito premašuje 53%. Od svih talijanskih pokrajina iza Južnog Tirola Istra je bila najprosvjećenija. Postotak nepismenih iznosio je 14% u Istri ,a u Goričkoj jedva 2%. Svaka druga pokrajina Italije imala je viši postotak nepismenih!

[1]) »...gli slavi di quei paesi, privi come sono di coscienza nazionale, si italianificheranno al più presto...« (Vidi: Chiala: Politica secreta di Napoleone III. e di Cavour).

On nije bio ničiji kmet, sam je bio na svome gospodar, pa ako možda ponegdje i nije imao mnogo zemlje, ali ono što je imao obrađivao je s ljubavlju i pravom pobožnošću i iz nje izbijao sve što mu je bilo potrebno za život. Sasvim drukčije nego li u Italiji, gdje je seljak u najvećoj većini tek »kolon«, napoličar, radnik na gospodskoj, veleposjedničkoj zemlji, gdje ni do danas još agrarna reforma nije provedena.

Sa začuđenjem su častnici i vojnici, videći liepe, biele, čiste i uzorne kuće po Krasu, pitali kojem »kontu« one pripadaju, ne vjerujući pravo, da hrvatski odnosno slovenski seljak može biti vlastnikom takove kuće i takove zemlje.

Inače visoki stepen života toga slobodnoga seljaka stalno se dizao uporedo s razvojem njegovog duhovnog i stručnog obrazovanja. U narodnim školama na materinjem jeziku, u stručnim školama i na tečajevima u prosvjetnim družtvima i zadružnim ustanovama seljaku i radniku data je prilika, da svoje obće i stručno znanje što više usavrši.[2])

Kakvo je iznenađenje moralo biti za talijanskog vojnika i častnika, za talijanskog intelektualca, kada je vidio, da je taj tobože barbarski i neprosviećeni narod zapravo na daleko višem stepenu, kulturnom i družtvovnom, nego li je prosječni stepen talijanskog naroda.[3])

Što hrvatskih, što slovenskih škola bilo je 581 sa 942 razreda i 80.000 učenika te 1350 učitelja. Sama Družba Svetoga Ćirila i Metoda, koja se je izdržavala izključivo od narodnih doprinosa imala je u Istri 34 vlastite škole, tri dječja zabavišta i oko stotinu učitelja. Svi su ti učitelji bili staležki organizirani u 11 učiteljskih družtava. Sama Istra je imala 169 hrvatskih škola. U Pazinu je bila velika hrvatska klasična gimnazija, koja je bila na glasu zbog svoje solidne naučne osnove, u Voloskom je postojala hrvatska realna gimnazija. U Kastvu je bilo mužko, a u Pazinu žensko hrvatsko učiteljište, dočim je u Kopru bilo mješovito hrvatsko-slovensko-talijansko. Slovenci su imali slovensku gimnaziju u Gorici i realnu gimna-

[2]) Dr. L. Trnjegorski: Jugoslovenske manjine u inostranstvu — Beograd 1938.

[3]) Peter Pavlovič: Naši onstran meje — Ljubljana 1933.

ziju u Idriji, te dva učiteljišta, mužko i žensko, u Gorici. U Trstu su imali slovensku obrtnu i slovensku trgovačku školu.

Već od prvih dana narodnoga preporoda, imali su Hrvati, a i Slovenci svoje novine i narodna glasila. U Trstu je izlazio dnevnik »Edinost«, koji je bio smatran jednim od najboljih slovenskih listova uobće. Hrvati su pak nakon »Naše Sloge« imali čak tri odlična dnevnika: »Hrvatski list« u Puli, Riečki »Novi list« i »Riečke novine« na Rieci.

Po svim većim mjestima bili su hrvatski Narodni domovi, u kojima su bile usredotočene sve političke, kulturne i gospodarske organizacije. Među ustanovama čisto nacionalnoga značaja treba spomenuti i sokolska društva. Sokolska ideja oživotvorila se godine 1882. u Trstu, gdje je osnovano prvo sokolsko družtvo u tzv. Austrijskom primorju. Za njim sliedi Sokol u Gorici (1887.) i hrvatski Sokol u Puli (1897.). Oko tih Sokola razvile su se kasnije tri snažne sokolske župe: tršćanska, gorička i istarska, koje su u hrvatskom odnosno slovenskom sokolskom savezu igrale značajnu i uglednu ulogu.

Hrvati su imali i odličan omladinski list »Mladi Istranin«, odnosno »Mladi Hrvat«, koji je bio smatran najbolje uredivanim hrvatskim omladinskim listom uobće.

Čitav niz prosvjetnih družtava, čitaonica, te omladinskih družtava[4]) držao je zanimanje za prosvjetne i kulturne potrebe naroda trajno budnim tako da su *Istra, Trst i Gorička smatrane još i danas najprosviećenijim pokrajinama Italije odnosno pokrajinama s najnižim postotkom analfabetizma.*[5])

[4]) Knjižnica, čitaonica, sokolskih i prosvjetnih družtava bilo je još 1927. oko 600 i to najveća po selima. U samoj Goričkoj bilo je: 168 prosvjetnih, 167 pjevačkih, 62 dramatska, 37 gimnastičkih družtava. Vidi: Barbalić: Vjerska sloboda Hrvata i Slovenaca u Istri, Trstu i Gorici — Zagreb 1931.

[5]) Taj visoki stepen pismenosti, koji je Istra postigla za relativno vrlo kratko vrieme, jer je sve do pojave biskupa Dobrile čamila u tami neznanja i neprosviećenosti, ima se zahvaliti u prvom redu neopisivom zanosu i požrtvovnosti narodne inteligencije napose narodnih svećenika i učitelja, a i žive želje hrvatskoga seljačtva, koje je čeznulo za narodnom prosvjetom. (Mene je kao gimnazijalca čitavo selo Žikovići pozivalo, da im preko praznika držim školu i naučim cielo selo čitati i pisati). Taj je zanos našeg sela divno obradio učitelj Ivo Jardas u svojoj crtici »Zibel iz motovunskoga luga« u jednom podlistku »Istre« 1940.

Svečane izjave

Motto: Mel in ore
dolus in corde
laus in verbis
fraus in factis

Dana 7. ožujka 1918. na sastanku održanom u Londonu između predstavnika Hrvata i Slovenaca u emigraciji, te talijanskih predstavnika bilo je uglavljeno ovo:

»U pogledu odnosa između talijanskog naroda i naroda Srba, Hrvata i Slovenaca, poznatih i pod zajedničkim imenom jugoslavenskim, predstavnici ovih dvaju naroda ..... obvezuju se riešiti prijateljski i u duhu dobrih i iskrenih odnosa između oba naroda pojedine područne sporove na osnovu načela narodnosti i prava narodnog samoodređenja i na način, da se ne povriede probitci jednog i drugog naroda, koji će biti definirani u času mira.

Skupinama jednog naroda, koje bi morale biti uključene u granice drugoga naroda, priznat će se i zajamčit će im se pravo na poštovanje njihova jezika, njihove kulture i njihovih moralnih i ekonomskih probitaka«.

Ovaj sporazum podpisali su u ime talijanskih predstavnika grof Torre, a u ime Hrvata odnosno Slovenaca Dr. Ante Trumbić. Jedan član talij. predstavničtva bio je i Benito Mussolini.

27. studenoga 1920. prigodom razprave o ratifikaciji rapallskog ugovora izjavio je predsjednik parlamenta Luzzati ovo:

»Komora odobravajući sporazum od 12. studenoga 1920. izrazuje želju da se dobri odnosi uglavljeni u Rapallu razviju na zajedničku korist izmirenih obaju naroda i Europe u vjeri, da će etnički elementi, što su ostali izvan odnosnih granica uživati uz iskrena jamstva, najslobodniju upotrebu jezika, kulture i vjere, uz najdublje poštovanje što ga traži njihov posebni položaj«.

Svi zastupnici su se digli na noge i živim pljeskom popratili tu rezoluciju.

•

Isti dan rekao je grof Sforza u istom parlamentu ovo:

»Ljubav naše domovine ne smije značiti prezir domovinskih osjećaja drugog plemena, makar ono bilo mlađe i u poviesti manje slavno. Mi smo morali primiti u svoje krilo stotine tisuća Slavena. Ovim Slavenima, kojima uostalom odgovara da ostanu u dodiru sa svojim naravnim središtima Goricom i Trstom, mi ćemo osigurati podpunu slobodu jezika i kulture. To će biti za nas obaveza časti i čin političke mudrosti. Sigurni smo dakle, da će se brzo i u ovom pogledu naši novi državljani osjetiti zadovoljni, da pripadaju jednoj velikoj sili, koja će, jaka svojom nesravnjivom kulturom, poštivati njihov lokalni život ljubomornom brigom.«

U istom smislu govorili su zastupnik De Nava i zastupnik Velle.

•

Predsjednik Giolitti izjavio je:

»Predstavnici naroda Srba, Hrvata i Slovenaca smatrali su uzaludnim tražiti od Italije da ona zajamči zaštitu onih, koji postaju talijanski državljani. Italija je uviek davala svim strancima najširu slobodu, pa je jasno da ćemo je još više dati onima, koji postaju talijanski državljani. O toj točci se u Rapallu nije razpravljalo, jer oni, koji su s nama pregovarali, poznavali su našu lojalnost«.

•

Proglas povjerenika za zaposjednute krajeve generala Petiti di Roreto poznat nam je.

•

1. prosinca 1919. izjavio je talijanski kralj Viktor Emanuel III.:

Područja, koja su u posljednje vrieme priključena Italiji stavljaju nas pred nove probleme. Naše slobodarske tradicije pokazuju nam put k rješenju, koje će što bude većma moguće poštivati njihove specijalne zakone i lokalne običaje.

•

Nakon priestolne besjede kralja Viktora Emanuela rekao je Tittoni:

Italija kao nijedna druga velevlast nije nikakvim ugovorima vezana da poštuje prava narodnih manjina. Ali ja evo na svoju častnu rieč izjavljujem, da Italija, koja se diči svojim slobodarstvom i svojim liberalnim tradicijama smatra svojom moralnom dužnošću, da ta prava poštuje. Narod druge narodnosti, koji je ušao u sklop naše države neka znade da mi ne mislimo na kakovu denacionalizaciju ili nasilje. Njihov će jezik, njihove kulturne ustanove i njihova prava uživati sve povlastice ...

•

Sloveni!

Dobro vam je poznato, da se plašimo i bojimo svake nove stvari. Hoće li biti dobra? Donosi li nam bolje ili možda gore življenje? Tako je sada, kada po Božjoj volji i hrabrosti tali-

janskih vojnika ovdje vlada i vladati će i u buduće Italija. Za vas je ta vlada nešto novo. To je razumljivo. Srdce vam drhće pri pomisli: Kakova će biti nova talijanska vlada?

Sada vam smijemo iskreno i jasno reći, da će Italija i vama biti kao sunčana traka, najbolja pokroviteljica, izvor prave slobode i vruće ljubavi. Ali vi ne ćete vjerovati tim riečima. Razumljivo je da ćete imati kojekakve predrazsude o Italiji.

Ova knjižica neka vam dokaže, da je svaki strah nepotreban. Ta knjižica vam govori istinu i ona će vam dokazati, da će »novost« talijanske vlade biti »dobra i sretna« i za vas, dragi Sloveni!«

(Iz brošure »Novim podanicima Italije« izdane 1919.)

•

Ni na bodežima, ni na bajunetama, ni na državnim tužiteljima, ni na tamnicama ni zatvorima, ni vješalima ne će da počiva talijanska država, kako je počivala Auštrija. Samo je pravica temelj Italije. I u toj pravici Italija vam kliče: Ljubimo svoje, a poštujemo tuđe. To je put, koji vam Italija pokazuje, jer taj put vodi i vas Slovene do velikog cilja: do vaše narodne budućnosti i slobode, te do vašeg nacionalnog i moralnog očišćenja pod Italijom!

(Iz brošure »Novim podanicima Italije« izdane 1919., koju su talijanske vlasti dielile hrvatskom i slovenskom življu Istre).

•

Vaša katolička vjera bit će poštivana, jer je to vjera čitave Italije.

(Iz jednog proglasa talijanske vojske 1919.).

•

Jugoslavenski dnevnici šire zlobne viesti, da su Talijani kod vas barbari. To nije istina. Vi sami znate, da je to laž. Barbarstvo je roba njemačkoga ili srbskoga, a ne talijanskoga podrietla!

Sloveni, pokažite dakle, da ste dobri, ljubazni, zadovoljni i zahvalni talijanski podanici i budite uvjereni, da se ne ćete nikada pokajati.

Francesco Babudri
talijanski narodni zastupnik.

Prvi udarci

Dok se je s jedne strane na veliko deklamiralo i velikim, teatralnim, gestama sipalo obećanja i nizalo fraze o tradicionalnom slobodarstvu, o poštivanju kulture, o slobodnoj upotrebi jezika, o poštivanju moralnih i materijalnih probitaka istarskih Hrvata, dotle se s druge strane odmah prvih dana okupacije započelo s terorom najgore vrste.

Istarski Hrvati, koji su prigodom sloma Austrije kao austrijski vojnici bili na talijanskom bojištu i kao takovi zarobljeni, zadržani su u Italiji u zarobljeničtvu i niesu pušteni kući ni onda, kada su ostale austrijske narodnosti, Niemci, Madžari i drugi, davno već bili odpremljeni svojim kućama. Hrvati i Slovenci iz zaposjednute Istre još su mjesecima i mjesecima čamili po najgorim logorima u najnezdravijim krajevima Italije.[1]

U Istri samoj počelo se odmah prvih dana s hapšenjem i odvođenjem najuglednijih i najuplivnijih naših ljudi, boljih seljaka, obrtnika, trgovaca, učitelja, učiteljica, odvjetnika, svećenika, liečnika i činovnika, jednom rieči svih onih, koji su među narodom nešto vriedili.

[1]) I ja sam bio sam tri dana nakon primirja, već na austrijskom području, iza Cortine D'Ampezzo »zarobljen« i odveden u Italiju, gdje sam punih 6 mjeseci bio povlačen od logora do logora, živeći u najužasnijim prilikama. Hranilo nas se jednom na dan slanim ribama, nakon čega nam se nije davalo ni kapi vode, tako da smo hvatali sapunicu, koja se nakon pranja ciedila po kanalima. To nije priča, nego krvava istina! Predaleko bi me zavelo, kad bih i o tome napisao posebno poglavlje.

Pod izlikom da traže oružje kod protutalijanski razpoloženih naših ljudi provaljivali bi talijanski vojnici i karabinieri u kuće i redovito opljačkali sve što bi našli vriedna, a ukućane izpremlatili.

Glavna hajka dignuta je protiv narodnog svećenstva i učiteljstva. Kako još uviek nije bilo sigurno ne će li doći do plebiscita, jer je Wilson, koji je to zagovarao, bio još dosta jak, Talijani su stavili u pogon sav svoj državni i posebnički aparat, da prigodom možebitnog glasanja onemoguće hrvatsku većinu. U obćine su postavljeni komesari, koji su, tobože u ime naroda, davali izjave za sjedinjenje s Italijom. U nekim su mjestima išli od kuće do kuće i sakupljali podpise, potrebne im tobože za prehranu, a zatim bi te podpise javno objavljivali kao neko plebiscitarno glasanje za sjedinjenje s Italijom.

Naravno, da su im pri tom poslu najviše smetali svjestniji seljaci, trgovci, obrtnici, te narodno svećenstvo i učiteljstvo, pa su ih jednostavno počeli sve od reda hapsiti i odpremati u Sardiniju[2]) One pak svećenike, koji su slučajno bili podrietlom iz koje hrvatske ili slovenske pokrajine izvan Istre, jednostavno su protjerali preko granice. Tako su neki svećenici protjerani preko granice u svoje zavičajne obćine, iako su već preko 30 godina djelovali u Istri kao dušobrižnici i sasvim se s narodom stopili u jedno. Odmah prvih dana protjerani su ili odvedeni župnici iz Dragućа, Sovinjaka, Račica, Bresta, Zrenja, Tinjana, Kringe, Boljuna, Vranje, Šušnjevice, Kozljaka, Lovrana, Voloskog, Nerezina, Puntakriže, Lubenice i Martinšćice. Pri tom su državne vlasti podpomagale, na žalost, i crkvene vlasti. Tako je generalni vikar reda konventualaca Dominik Tavani, vlašću danomu od sv. otca pape Benedikta XV., odredio već 30. siečnja 1919., da se samostani sv. Franje redovničke pokrajine Sv. Jeronima u Cresu i Piranu dignu izpod uprave i vlasti provincijala te pokrajine i pripoje provincijalu pokrajine padovanske o. Antunu Bolognini. Pro-

[2]) Računa se, da je odmah prvih dana odvedeno u internaciju oko 2000 naših javnih radnika, intelektualaca i iztaknutih narodnih ljudi.

vincijal o. **Joso Milošević prosvjedovao je protiv toga, tražio zaštitu i u Beogradu i kod Svete Stolice, ali uzalud. Samostane su zaposjeli talijanski redovnici, a naši su morali da im predaju svoju imovinu i da sele preko granice, ostavivši tako na tisuće i tisuće hrvatskoga naroda bez svojih izpovjednika, učitelja i najboljih prijatelja.**[*])

Na mjesta odtjeranih ili zatvorenih župnika dovedeni su župnici iz Italije ili su postavljeni domaći Talijanaši. Tako je u Materadu doveden neki Giovanola iz Ancone a u Lovran razvikani Talijanaš Corva. Na mjesto pazinskog prepošta, Antuna Kalca, poznatog žarkog hrvatskog rodoljuba i osjećajnog pjesnika, doveden je mladi Talijanaš Grgurevich. (Na svu je sreću to poniženje Kalca trajalo kratko vrieme, jer je jadnom starcu odmah prvih mjeseci puknulo srdce od žalosti).

Biskup Krčki Dr. Antun Mahnić bio je prevarom doveden na talijanski ratni brod s izjavom da će biti prevezen zbog liečenja u Kraljevicu, odnosno Senj, a kad je brod bio nasred

[*]) O svim tim događajima otac Milošević vodio je dnevnik. Evo kako on opisuje posljednje dane boravka naših redovnika na Cresu: »Dne 3. ožujka 1919. (dan prije odlazka) zapovjedničtvo je dalo obkoliti samostan. Vojnici su bili naoružani puškama i ručnim granatama. Bio je po njima zaokružen vrt i neposredno samostan. Tako je ostalo i ovu noć. Oko 8 sati ujutro stigao je parobrod »Bakar« i pristao je uz lukobran. Kako je bio zadnji dan mesopusta nitko nije radio... Samo su nekoje težake pustili k nama da nam pomažu prenieti krevete i neku našu robu. Nikom drugom od našeg svieta nije bilo dozvoljeno približiti se, dok se slobodno puštalo one, koji su htjeli povicima, fućkalicama, rogovima, izrugivati se redovnicima. Tu su bili svi Talijanaši zajedno s creskom gospodom. Redovnici su se vladali kao da se njih to i ne tiče. Vojnici su provalili u samostan, zapremili hodnike i klauster te nikomu nisu dopuštali da izađe. Najgore se ponio Talijan Ch., koji je lično naređivao karabinierima, da pretražuju sve naše kovčege i zamotke, pa i složeno rublje da nisu redovnici što dragocjenoga sakrili i kane odnieti sobom. (Osim kreveta i osobnih knjiga i rublja nisu redovnici smjeli uzeti iz samostana ništa: ni hrane za jedan dan, novaca su ponieli samo 50 kruna — pače ni od crkvenih odiela ili posuđa ni najmanji predmet)... (Vidi: Otac Ambroz Vlahov: Patnje hrvatskih rodoljuba na otoku Cresu — Ustaška mladež br. 16—1944.).

mora odjednom je skrenuo pravac i odplovio put Italije, odvezavši biskupa u internaciju u Rim. Tamo je biskup težko obolio, našto je bio prebačen u Zagreb, gdje je 1920. umro. Pokopan je u crkvi protjeranih creskih konventualaca u Ksaverskoj dolini.

Slučaj Dra. Mahnića toliko je značajan, da ćemo ga potanje opisati. Pojedinačno opisivanje svih drugih slučajeva, koji su možda još potresniji, zavelo bi nas predaleko, pa se ograničujemo samo na njihovo nabrajanje.

Deportiranje biskupa Mahnića opisuje liečnik Dr. Vlada Stanjek, koji je svemu tome bio svjedokom. Dr. Stanjek kaže: »Dana 24. III. 1919. dobio sam poziv Nj. Presvj. biskupa Dra. Mahnića. Biskup me je molio da mu priteknem u pomoć, jer talijanske vlasti namjeravaju, da ga deportiraju u Italiju, a on u Italiju ne će, jer u svojim godinama nije više dorastao uzbuđenjima, što ih deportacija donosi sa sobom. Nakon pregleda obećao sam mu svu svoju pomoć i 25. III. izdao sam mu sliedeću svjedočbu:

Certificato medico. Sua Eminenza il Vescovo di Veglia ed Arbe, monsignor Dr. Mahnić soffre in seguito alle emozioni degli ultimi mesi di depressione psichica accompagnata da insonnia, e talvolta da forte agitazione nervosa, ciò che, vista l' età avanzata (quasi 70 anni) del paziente e le alterazioni arterioschlerotiche, gli impone d'ora impoi quiete assoluta, poichè un ulteriore per quanto esigua emozione potrebbe facilmente produrli delle seriissime contesiguenze (insulto apoplettico). Veglia, il 24. Marzo 1919. Dr. Vlada Stanjek.

(Hrvatski: Liečnička svjedočba. Njegova Preuzvišenost biskup krčki i rabski, monsinjor Dr. Mahnić pati uslied uzbuđenja posljednjih mjeseci od duševne potištenosti, popraćene bezsanicom i kadkad jakom živčanom uzbudenošću, što uzevši u obzir poodmaklu dob pacienta (skoro 70 godina) i arterio-sklerotičke promjene, nalaže pacientu absolutno mirovanje, jer bi mu svako daljnje uzbudivanje, ma kako ono neznatno bilo, moglo lako uzrokovati najozbiljnije posljedice (apoplektički napadaj). Krk, 24. ožujka 1919. Dr. Vlada Stanjek).

Dana 27. III. primio sam pismeni poziv zapovjednika talijanskih okupacionih trupa majora g. Tur-a, koji je želio, da se stanje zdravlja pok. biskupa utvrdi komisijski, a u komisiju pored mene da uđu gg. sanitetski kapetan bataljona »Regina« Dr. Gucciardello i dotadašnji kotarski liečnik Dr. Benevenia.

Nas trojica otišli smo pok. biskupu i nakon detaljnog pregleda od strane g. dra Benevenie posavjetovali smo se medusobno oko sastavljanja protokola. Pri tom je dr. Benevenia zastupao mišljenje da je pok. biskup istina star, ali da njegovo zdravstveno stanje nije baš takovo, da mu ne bi dozvoljavalo putovanje u Italiju. G. Dr. Gucciardello držao se je podpuno rezervirano, a ja sam, dokazujući da pok. biskup nije sposoban za putovanje, došao u oštar sukob s g. dr. Beneveniom, koji je počeo strastveno politizirati. Kad sam ga zapitao na osnovu čega on revindicira pravo Talijana u samome ostrvu, čije je stanovničtvo, osim nekolicine Talijana u samome Krku, čisto slavensko, on oholim gestom reče: »U ime superiorne kulture « Tu sam izgubio svoju hladnokrvnost i uslied sve žešćeg disputiranja dao sam se zavesti na onu poznatu nepromišljenu okladu, da mu prepuštam svoju kuću, ako Krk pripadne Italiji, a u obratnom slučaju da ja od njega ne tražim ništa. Na kraju pošto sam dokazao da je dužnost nas liečnika u tome, da objektivno po pravilima medicinske nauke ocienimo zdravstveno stanje pok. biskupa, a za rješenje da su pozvane odgovorne vlasti, složili smo se u tome, da treba pok. biskupa ostaviti nekoliko dana u miru da se oporavi, pa onda da će biti sposoban za kratak put.

Već sutradan došao je k meni po nalogu majora g. Tur-a g. dr. Gucciardello, da se informira o biskupovu zdravlju. 29. III. bio sam kod g. biskupa. Tom prilikom mi je rekao, da uvida da ne će moći izbjeći odlazku iz Krka, no molio me je da radim u pravcu, da ga prevedu na naš teritorij. 31. III. g. Tur je zajedno sa mnom posjetio biskupa i rekao mu, da mu ostavlja podpunu slobodu u izboru mjesta kamo želi putovati, dok je poslije na mene navaljivao, da sklonim biskupa za Rieku. Namjera je bila jasna, jer je tada Rieka bila u rukama ardita, dakle Talijana. Pošto me je 1. IV. kancelar g. Polonijo u ime biskupa zamolio da predložim Kraljevicu, pisao sam 2. IV. u tom smislu g. Tur-u, koji mi je odmah odgovorio ovim pismom:

»2. aprile. Gentilissimo dr. Stanjek. La ringrazio della sua premura. Ammiraglio radiotelegrafato ieri, che autorizza Segna. Domattina, tempo permettendo ore 2 avverrebbe partenza. Oggi mi recherò da M. Vescovo

per chiedere chi deva accompagnare e provvedere di conseguenza per tutti. Cordiali saluti Vittorio Tur.«

(Hrvatski: 2. travnja. Vrlo cienjeni dr. Stanjek. Zahvaljujem Vam na Vašoj spremnosti. Admiral je jučer radiotelegrafirao da ovlašćuje u Senj. Sutra ujutro, ako dopusti vrieme, u 7 sati usliedio bi odlazak. Danas polazim biskupu da pitam tko će ga pratiti i da se na temelju toga pobrinem za sve. Srdačno pozdravljam Vittorio Tur«).

Saobćio sam ovo odmah biskupu, koji me je zamolio da ga bezuslovno pratim na putu, jer on Talijanima ništa ne vjeruje, a bez mene da ne će putovati. Ja sam mu na to dao poštenu rieč, da ga ne ću ostaviti samoga.

Popodne istoga dana sreo sam g. Tur-a, koji mi je rekao da admiral Cagni odobrava da ja pratim pok. biskupa i da će sve troškove snositi talijanska vlada, na što sam mu odgovorio, da ja ukazujem ljubav lično pok. biskupu. Istoga dana (2. IV.) u osam sati uveče primio sam kartu kancelara g. Polonija u kojoj mi saobćuje, da g. Tur još nije bio kod pok. biskupa, da je biskup zbog toga uznemiren, pa me moli, da sutra najdalje u 6 i po sati budem kod njega, jer bez mene on se ne da iz kuće. Medutim 3. IV. nije se putovalo, jer nije stigao razarač kr. talijanske mornarice. Tek u toku dana 3. IV. stigao je razarač »Espero«, na kom je bio komandant kapetan korvete g. Lupi — kardinalov brat. U večer smo bili major Tur, komandant Lupi i ja kod kancelara g. Polonija, da utvrdimo detalje za polazak sutra 4. IV. u 7 sati. Odreden je još da prati pok. biskupa njegov izpovjednik starješina franjevačkoga samostana G. Ignacije Radić.

Ujutro 4. IV. u 6 i po sati hitno me dao zvati pok. biskup, jer su ga Talijani već htjeli ukrcati ne čekajući da ja dodem, ma da je bilo odredeno, da se putuje u 7 sati. U slutnji, da će nam Talijani podvaliti, nisam ponio novaca sa sobom, nego sam ostavio ono malo, čim sam razpolagao svojoj ženi, da za moga odsustva ne bude u neprilici. Odmah smo se ukrcali u jedan čamac izpod biskupije, koji nas je prevezao do razarača »Espero«, privezanog za glavu novog gata. Prostor iza mola bio je kordonom zatvoren, da ne bi »Krčani inzultirali pri prolazu pok. biskupa«.

Na palubi dočekali su nas komandant Lupi sa g. Turom, dr. Gucciardellom i komandantom karabiniera. Jedan od njih — ne sjećam se više koji — pružao je ruku pok. biskupu da mu pomogne iz čamca, no pok. biskup želio je da se ja prvi ukrcam, a za mnom se ukrcao pok. biskup i O. Radić. Na palubi postrojeni mornari na zapovied »Attenti« odali su počast pok. biskupu. Odmah sam primietio, da su talijanski oficiri bili nekako u neprilici i zbilja ne potraja dugo, pa me g. Tur pozove na stranu, obaviestivši me, da je admiral Cagni radiogramom meni zabranio da pratim pok. biskupa, pa mi predloži, da neopažen od biskupa skočim na kraj. Pošto sam s indignacijom odbio ovakav priedlog i pošto su bili smjestili pok. biskupa i o. Radića u komandantovu kabinu pozove me g. Tur u trpezariju i tamo mi pred svim skupljenim oficirima strogim tonom naredi, da napustim brod. Revoltiran ovakvim postupkom odgovorio sam mu, da niti propala Austrija, čiji sam ja bio nažalost oficir i koja me je zbog mog srbofilstva dovela skoro do vješala, nije nikad od mene tražila da ne održim zadanu poštenu rieč. Da je ovakav zahtjev izpod oficirskoga dostojanstva, da ne zaborave da nikad ne bi imali na svom brodu pok. biskupa, da mu se nisam poštenom rieči obvezao da ga pratim i stoga da se ne ću izkrcati sam, a u slučaju, da biskupa zadrže ostat ću i ja. Nato sam izašao iz trpezarije, a oni su se nešto posavjetovali. Na to mi reče g. Tur na teatralan način, kako će pridonieti i ovu veliku žrtvu, da bude neposlušan svome komandantu i da mi na svoju odgovornost dozvoljava da ostanem na brodu. Poslije toga izkrcao se komandant karabiniera i odmah zatim odtisnuo se »Espero« sa mola i pošao pravcem prema rtu Negrit, uputivši se prema Senju. Pok. biskup ležao je u komandantovoj postelji, a o. Radić i ja šetali smo na palubi. U trenutku kad je »Espero« prošao pokraj rta Negrita i došao do visine stare Baške, pride mi komandant g. Lupi i u velikoj neprilici mi reče- kako je baš sada primio radiogram od amirala Cagni-a s ovim sadržajem: »Proseguite Ancona« (»Prosliedite u Anconu«!) i pitao me kako da se to saobći pok. biskupu. Pokojni biskup primio je ovu viest podpuno hladan, samo je rekao da je to unapried znao.

More je bilo dosta uzburkano, duvao je jak vjetar s juga, a lađa se prilično ljuljala. No biskup se držao hladno, a komandant Lupi ukazivao mu je svaku moguću pažnju. Tako smo stigli oko 16 sati u Anconu. Čekali smo dosta dugo, dok smo se smjeli izkrcati. U međuvremenu pok. biskup je nešto malo ručao. Zatim su nas odveli u dva zatvorena automobila pod oficirskom eskortom u jednu veliku palaču i o. Radića i mene smjestili svakoga u zasebnu sobu. Pok. biskupa više nismo vidjeli no rečeno nam je, da će ga po njegovoj želji odvesti ankonskom biskupu. Kad sam htio da izađem iz sobe u hodnik preprieči mi izlaz jedna osoba u građanskom odielu, koja mi se legitimirala kao agent karabiniera. Razumio sam, sjeo sam za stol i čekao. Pod večer ukrcali su o. Radića i mene u jedna kola i pod pratnjom karabiniera odvezli nas u komandu »diffesa marittima«. Tamo su nam odredili svakom po jednu sobu, pred kojom su se svaka dva sata izmjenjivale straže, izprva agenti u civilu, a kasnije guardie municipali...«

Dr. Stanjek opisuje zatim, kako je došao k njima biskup, da se s njima oprosti, prije nego što krene sam dalje u Rim, kako su ga on i otac Radić zamolili, da ne napusti borbu za glagolicu, kako je obećao, da će u tom pogledu u Rimu ostati nepopustljiv i kako će u Rimu stanovati u jednom samostanu.

Iza toga bili su Dr. Stanjek i o. Radić još uviek pod pratnjom, ukrcani na razarač »Espero« i vraćeni natrag u Krk.

Iznosimo ovaj događaj, koji je značajan za talijanske metode. Pojam časti, svečanog obećanja i zadane rieči vidimo da je kod njih različit od pojma časti i poštene rieči kako ga shvaćamo mi Hrvati.

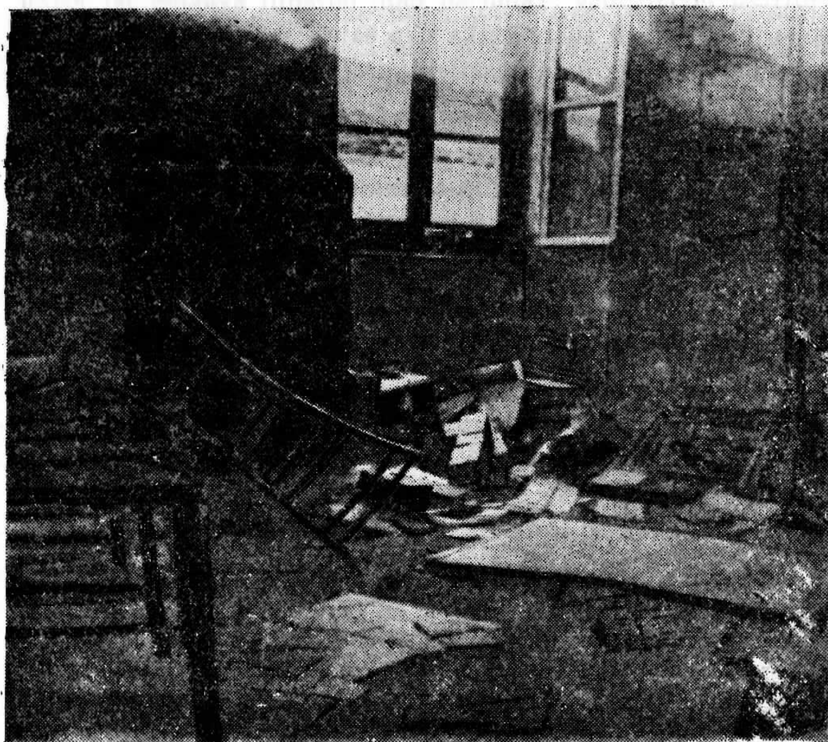
Tršćanski biskup Dr. Andrija Karlin protjeran je preko granice u Kranjsku. I njegov je odlazak bio dosta romantičan.

Prema brojitbi, što ju je vanredno savjestno sastavio poznati istarski kulturni i javni radnik, škol. nadzornik Fran Barbalić, bilo je što internirano, što zatvoreno, što protjerano preko granice:

iz jednog diela pokrajine Goričke, koji je svojedobno podpadao

pod ljubljansku biskupiju	15	svećenika
iz goričke biskupije	26	»
iz tršćanske biskupije	72	»
iz porečke biskupije	8	»
iz krčke biskupije	25	»

U svemu je glasom spomenute Barbalićeve brojitbe, u kojoj su svi ti svećenici i poimenično navedeni, bilo internirano u Italiji 35 naših svećenika (jedan je od tih u internaciji od patnja poludio), zatvorena su bila 23 svećenika, a preko granice protjerano 108 svećenika. (U Sardiniji je 1919. umro u konfinaciji čestiti župeupravitelj u Šterni Josip Flego i vanredno vriedni seljački mladić iz Šumbrega Klement Načinović).

Demolirano uredničtvo »Pučkog prijatelja« u Pazinu (30. IX. 1919.).

Osim ovih bilo je što deportirano, što zatvoreno, što silom ili milom preko granice potjerano 77 redovnika svećenika, 47 klerika i 56 laika iz 15 raznih samostana.

Mase ljudi počele su pred tolikim nasiljima i progonima bježati preko granice u novo stvorenu državu Srba, Hrvata i Slovenaca. (Računa se da je od dana okupacije po Talijanima iz Istre, Trsta i Goričke u Jugoslaviju što silom prebačeno, što samo prebjeglo oko 70.000 ljudi. Ta je seoba odjednom postala težak problem novo nastale države. Na taj su način nastajale brojne kolonije Istrana u Zagrebu, Brodu na Savi, Lendavi, Mariboru, Retfali, Tivtu, pa čak u Makedoniji. Težak je bio život tih doseljenika, daleko od domova, daleko od svog rodnog kraja. No o tom kasnije).

Naravno, da se u takovim prilikama o nekim hrvatskim narodnim manifestacijama u Istri nije moglo ni govoriti. Hrvatske zastave bile su već prvog dana zabranjene, trgane i gažene. Hrvatskim novinama i listovima bio je zabranjen ulaz u Istru. Onaj kod koga bi takove novine bile nađene bivao je zatvoren i batinan. Čitaonice i Narodni domovi smjesta su zatvoreni.

U takovim prilikama dočekao je narod viest, da je 12. studenoga 1920. u Rapallu podpisan ugovor, kojim je sva Istra s otocima i gradom Riekom, Trstom i Goričkom, a povrh toga i Zadrom i Lastovom, predana Italiji.

Bio je to slom svih njegovih nada i svih njegovih stoljetnih ideala. Njegova je sudbina bila zapečaćena. No on nije klonuo. Vičan trpjeti, odlučio je izdržati. Ta preživio je on i mletačko i austrijsko gospodstvo, nestalo je i sjajnih duždeva i vojvoda i careva i kraljeva, a on je ostao na svojoj zemlji, pa će preživjeti, mislio je, i ovo najnovije nasilje.

Trebalo je u novim prilikama zidati sve iznova, na novim temeljima uz drukčije životne uvjete, boriti se za održanje, za goli život, ali izdržati.

Prvi izbori

Tek nekih 6 mjeseci nakon Rapalla, u svibnju godine 1921. imali su biti provedeni prvi poslieratni izbori u Italiji, na čitavom njenom proširenom području. Narod hrvatski u Istri, koji je poznavao izborne metode istarskih Talijana, čekao je sada, na kakav će način provoditi izbore nova velika »slobodarska« Italija.

Moramo primietiti, da su istarski Hrvati kao sigurno računali da će od 6 zastupnika, koliko ih je birala Istra, dobiti najmanje 4, a u povoljnom slučaju čak i 5 zastupnika, jer im je to izborni zakon tako reći jamčio.

Izborni je zakon naime predvidao, da one stranke koje ne dobiju količnika ne mogu dobiti mandata i njihovi glasovi automatski propadaju. Budući da se istarski Hrvati i Slovenci niesu ciepali u stranke, već su nastupili s jedinstvenom listom, bilo je sigurno da će dobiti većinu zastupnika, jer su Talijani nastupili razciepani na 3 stranke (fašisti, socialisti i klerikalci), pa je bilo sigurno da kod normalno vodenih izbora ne će uobće dobiti količnika.

Podpunu pobjedu Hrvata i Slovenaca onemogućio je poznati strahoviti fašistički teror. U Goričkoj, gdje tog terora nije bilo Slovenci su od 5 zastupnika dobili 4, a petog je dobila socialističko-komunistička stranka.

Izbori su obavljeni dne 15. svibnja 1921. na same Duhove. Nemoguće je opisati, koliko je sve zlodjela počinjeno nad našim narodom u Istri tih dana, a sve u želji da se hrvatski narod zastraši i zataji svoju narodnost, te tako potvrdi pred svietom tobožnje talijanstvo Istre.

Sastavili su krive izborne listine i unieli u njih sve one, koji ne imadijahu pravo glasa, ili mrtve ili one, koji uobće niesu postojali, a izostavili su one, koji su imali pravo glasovanja. U izborna su povjerenstva izabrani sami fašisti.

Odmah poslije rata, naime, pojavio se u Italiji radikalni pokret, koji je, opojen i zanešen velikim uspjesima, što ih je Italija bez ikakvih zasluga postigla, počeo sanjati o uzpostavi nekadašnjeg rimskog imperijalnog carstva. Taj se pokret prozvao fašizmom, od rieči »fascio«, snop, po nekadašnjim rimskim liktorskim snopovima. Liktorski snop uzeše i za svoj znak.[1])

U borbi protiv raznih družtvovnih strujanja, koja su u Italiji nastala poslije rata, talijanskim je režimima taj pokret dobro došao, pa su ga podupirali moralno i materijalno, te ga čak i naoružavali, da bi mogao po sjevero-talijanskim industrijskim središtima raztjeravati komuniste i druge lievičarske elemente.

U Istri i novopripojenim krajevima poslužila se vlada obilato tim elementima protiv Hrvata i Slovenaca. Sav talijanski živalj po gradićima uz zapadnu obalu, kao i one razpršene talijanske skupinice po srednjoj Istri, od reda udoše u taj novi pokret i počeše svoju staru mržnju na hrvatstvo i slovenstvo izkaljivati punom snagom, poduprti od službenih vlasti. I tako je fašizam, iako još nije bio u Italiji na vlasti, u Istri de facto već od prvoga dana svoga obstanka bio nesumnjivi i jedini gospodar nad životom i smrti hrvatskoga odnosno slovenskoga življa.

Kod tih prvih izbora odigrali su fašisti značajnu ulogu. U izborne prostorije niesu pripuštali ni birače, pa čak ni pouzdanike naše stranke. Zakazali bi izbore u 8 sati ujutro, a započeli s glasanjem istom u 2 sata popodne, da na taj način za-

---

[1]) Prva fašistička organizacija osnovana je u Milanu 23. ožujka 1919. — Ubrzo se zatim osnivaju takve organizacije i po ostalim gradovima Italije. Oboružani fašisti, tolerirani i podpomagani od vlade i sjeverno talijanskog velikog obrta i vojske, koja ih je naoružavala, počinju raztjeravati komunističke skupštine i voditi ulične borbe. Već 28. listopada 1922. prisiljava Mussolini tadašnju slabu Factinu vladu da odstupi i odtada preuzima fašizam svu vlast u Italiji.

tegnu s izborima do u noć i tako stave u životnu opasnost seljačke izbornike izvan grada, koji se noću niesu usudili ostati u talijanskom gradu. Našim se biračima poricala istovjetnost, govoreći im u lice: »To nisi ti!«. Puštali su u izborne prostorije talijanske vojnike, koji bi glasali u ime naših ljudi, a kad bi naš čovjek kasnije došao iztjerali bi ga napolje, jer da je već glasao. Fašisti, oboružani puškama, revolverima, bombama i glomaznim drvenim toljagama nazvanima »manganello«, priečili su hiljadama i hiljadama naših izbornika sa sela uobće dolazak na izbore u grad. Na samim biralištima u prostoriji za glasače, znali bi pojedine naše glasače, nakon što su vidjeli, da su glasovali za hrvatske kandidate, izbatinati do krvi. Na jednom su biralištu čak pucali u jednog našeg kandidata.

A to sve niesu bili tek neki neodgovorni elementi, nego sami od vlade postavljeni predsjednici birališta, karabinieri, državni činovnici i uobće organi vlasti. I to nije trajalo samo jedan ili dva dana, nego je takovo stanje trajalo sve od početka tzv. izborne borbe od ožujka dalje.

Župnika Pravdoslava Filiplića, koji bijaše prije toga interniran u Italiji, a kasnije vraćen u svoju župu u Žminju, potjerali su iz Žminja u njegovo rodno mjesto Lindar. Upravitelja župe u Kringi, poznatog istarskog kuturnog i javnog radnika, Božu Milanovića, napali su dne 7. svibnja u župnom stanu, iztukli ga do krvi, odveli ga u šumu, a cieli župni ured s pismohranom i pokućstvom spalili i pobacali kroz prozor.

Župniku u Buzetu Ivanu Flegu zapalili su 10. svibnja njegovu posebničku knjižnicu i sve crkvene knjige, pokrali mu što su stigli i opljačkali. Isto su tako sažgali knjige učitelju Radi i školskoj knjižnici, buzetskoj čitaonici i drugim nekim našim videnijim ljudima.

Teže je stradao župnik u Zrenju Šime Červar. Njega su na 14. svibnja uhvatili u njegovu stanu, vezali ga, izprebijali ga do krvi, svega ga popljuvali i odvezli ga u sudbene uze u Motovun. Putem su ga nekoliko puta iz automobila bacili van i ponovno ga u auto ubacivali. Sudac iztražitelj protiv njega kao tobožnjeg protivnika države bio je onaj isti fašista, koji ga je putem tukao i pljuvao po njemu.

U Mošćenicama su na same Duhove, za vrieme službe Božje, provalili najprije u crkvu, pa u stan župnika Ziganta, razbili mu pokućstvo i izbacili ga kroz prozore, dočim su vriednije stvari pokrali. Župniku je uspjelo da im pobjegne. Kasnije, dne 31. srpnja iste godine, provalili su fašiste u crkvu sv. Jakova u Opatiji i iztjerali iz nje pjevače i pjevačice, koji su imali pjevati po starom običaju hrvatski. Istoga dana odvezlo se je ladom iz Rieke u Dragozetiće na otoku Cresu devet Talijana, da odanle potjeraju župnika. Ne našavši ga zaprietiše se da će ga već pronaći. Vraćajuć se, odnesoše jednom siromahu šest ovaca, koje ukrcaše na svoj brodić.

Neposredno prije izbora napali su fašiste u Svetoj Katarini kod Pićna učitelja Vojnića, koji se je bio uputio u Pazin da kupi liek za bolestnu ženu. Uapsili ga i odveli u Štinjan kod Pule.

Učitelj Bolonić iz Svetoga Petra u Šumi, morao je za vrieme izbora zajedno s porodicom pobjeći iz sela. Dne 5. svibnja provalili su fašiste u Kršanu u stan učiteljice Josipe Čop, te je opljačkali. Pala je u nesviest, došao je liečnik i savjetovao joj da ode.

U Žminju su pobrali djeci školske knjige, pisanke, risanke i učila, pa sve to spalili, učiteljicama zabranili podučavanje, a školu zatvorili. Učiteljici u Kringi, gdji Strniša, provalili su u stan pobrali i popalili pokućstvo i odjeću, ukrali joj 3000 lira, pa je na koncu još i iztukli. Isto su tako natukli i učitelja Murljačića u Martinšćici na otoku Cresu. Učitelje Zidarića u Pićnu, Diminića u Šumbregu i Gostinčara u Milotićevom bregu prisilili su da napuste svoja mjesta, dok je drugim nekima bilo naloženo, da se na dan izbora ne smiju maknuti iz kuće.

Narodnom zastupniku Dru Ivanu Cukonu u Puli, bili su već prije toga provalili u pisarnu, sve mu uništili i zapalili, a isto tako i Dru Gjuri Červaru, odvjetniku u Voloskom. Trgovca Linardića u Martinšćici, koji je bio tamošnji narodni vođa, napali su uoči izbora, te ga zajedno s cielom njegovom obitelju težko namlatili. Mladoga Šestana u Draguću, trgovca

Ivana Defara u Tinjanu, Defarova sina Janka i druge članove obitelji protjerali su. Obe dvije obitelji Defar (Šime i Ivana Defara) morale su uobće izseliti iz Istre, te su se nastanile u okolici Broda na Savi.

Poznati narodni borac, seljak Petar Sironić iz Trviža, uputio se 15. svibnja u Pazin, ali tu su ga Talijani uhvatili, izprebijali ga i težko ranjena odveli ga u Pulu.

Posjedniku Tončiću Cekinu u Zrenju iztočili su sve vino u podrumu. Na sreću je imao cementiran podrum, pa je vino spasio. Ali tek za kratko vrieme, jer su došli i po drugi put, te mu ga ponovno raztočili i polili ga petrolejem.

Kandidata na izborima, seljaka Tomu Heraka iz sela Heraki kraj Svetoga Lovreča Pazenatičkoga, uhvatili su prije izbora, odveli ga i zatočili, a selo Herake zapalili. Drugoga našega kandidata Franju Flega iz Počekaja kod Buzeta napali su na dan izbora na trgu pred biralištem u Buzetu. Fašista Arduin Timeus htio mu je oduzeti glasovnicu, Flego še branio, Timeus je pograbio revolver i izpalio u njega hitac. Nije pogodio njega nego nekoga Germanisa. Tri dana kasnije dovezli su se fašisti državnim automobilom u Počekaj, putem strieljali kao ludi, provalili u kuću Flegovu, raztočili mu vino u podrumu i uništili sve što su našli.[*])

Kalendar »Istranin« za 1922. napisao je povodom tih izbora, u kojima se je sva težina terora srušila na leđa hrvatskoga življa u Istri (Slovenci u Trstu i Goričkoj niesu bili tom prilikom tako težko izloženi kao Hrvati) ovo: »Dne 15. svibnja 1921. izvršili su se izbori za rimski parlamenat u čitavoj Italiji — i u ovim krajevima našim. Naš je narod imao u prošlosti mnogo težkih borba i s Niemcima i s Madžarima i istim Turcima ali nitko ne pamti, da bi se u kojem našem kraju pod okom vlasti zbile strahote slične onima, što smo ih vidjeli u svibnju lanjske godine prigodom onih užasnih izbora. U one strašne dane čitava je Istra bila jedno krvavo ratište: tu se pucalo, palilo, ubijalo, kao u srdcu Afrike ili Azije. Uzprkos svega toga naš se je narod držao divno, iako u onim užasnim prilikama niesmo dobili nego samo jednoga zastupnika, ipak smo pokazali svietu da nas ima i da ne ćemo da umremo. (Naš je zastupnik bio Dr. Ulikse Stanger, odvjetnik iz Opatije i za nj je palo 11.000 glasova. Slovenci su dobili u Trstu i Goričkoj 40.000 glasova i izabrali Dra. Wilfana, Dra. Karla Podgornika, Josipa Lovrenčiča i Virgilija Ščeka. Na komunističkoj je listi bio izabran i Slovenac Srebrnič).

Uz takav strahoviti teror usuditi se izići na biralište i glasovati protiv talijanskih kandidata, mogao je samo narod, koji je politički i nacionalno toliko zreo, toliko sviestan, koliko je naš narod u Istri.

*) Sve ovo citiramo uglavnom iz izvještaja prof. Vjekoslava Spinčića, koji je on objavio u sarajevskom kalendaru Hrv. kulturnog družtva »Napredak« za godinu 1922., a prema absolutno autentičnim podatcima, koje je on imao kao istarski narodni zastupnik.

Stvarne štete nanesene prvih godina našem narodu

	Lira
29. prosinca 1919. izvela je talijanska rulja napad na uredničtvo i upravu lista »Edinost« u Trstu i proizvela štetu od	9.000.—
4. kolovoza 1919. izvršen je napad na Narodni dom, na slovensku školu u ulici Acquedotto, na Trgovačko-obrtničku zadrugu u Trstu i proizvedena je sliedeća šteta:	
Uredničtvu i upravi »Edinosti«	5.353.—
Slovenskoj pučkoj školi	44.995.—
Slovenskom učiteljskom družtvu	10.000.—
Učiteljima spomenute škole	1.809.—
Ruskom kružoku	715.—
Posebničkoj trgovačkoj školi u Via Battisti . . .	1.865.—
Trgovačko-obrtničkoj zadruzi	104.550.—
Éršć. posujilnici i štedionici u Narodnom domu .	860.—
»Slavenskoj čitaonici« u Narodnom domu	28.486.—
30. listopada 1919. izvršen je u Pazinu napadaj na tiskaru »Tiskovnog družtva«. Sve je spaljeno, razlupano i uništeno. Šteta je prema službenoj procjeni	86.300.—
8. studenoga 1919. napadnut je u Pazinu »Narodni dom«. Šteta je bila taj put dosta malena t. j.	1.000.—
Prienos: Lira	294.933.—

Donos: Lira	294.933.—
13. srpnja 1920. izvršen je generalni napadaj talijanske rulje na sve hrvatske i slovenske ustanove u Istri i Trstu po točno unapried izradenom planu. Napadaj je vodio osobno talijanski narodni poslanik Francesco Giunta, kasniji državni tajnik u ministarstvu. Štete koje su toga dana nanesene su sliedeće:	
Narodni dom u Trstu spaljen do temelja	15,000.000.—
Tršćanska posujilnica i štedionica	2,700.000.—
Inventar hotela »Balkan« i kavane	800.000.—
Uništena posebnička imovina 37-orice namještenika	147.033.—
Šteta, koju su pretrpjeli stanari zgrade	2,710.329.—
Tršćansko podporno družtvo	90.588.—
»Glasbena matica«	30.000.—
»Slavenska čitaonica«	120.000.—
Dramatično družtvo	80.000.—
Plesna dvorana	5.800.—
Istoga je dana usliedio i napadaj na odvjetničku pisarnu Dr. Kimovca na trgu Oberdan. Šteta .	90.000.—
Isti dan izvršen je napadaj na gostionu Lenček (»Al Gallo«) u Trstu. Šteta	12.000.—
Napadaj na kavanu »Commercio«. (Vlastnik je bio naš čovjek)	50.000.—
Napadaj na Ljubljansku kreditnu banku. Šteta .	42.000.—
Napadaj na odvjetničku pisarnu Dra. Wilfana . .	30.000.—
Napadaj na Obću štedionicu	20.013.—
Napadaj na pučku školu Pravoslavne crkvene obćine	90.000.—
Napadnuta pisarna Dra. Pretnara i Dra. Okretića	52.731.—
Napadnuta pisarna Dra. Abrama i Dra. Agneletta	110.000.—
Napadnuta Jadranska banka i uništen inventar . .	800.000.—
Ostala šteta u Jadranskoj banci zbog uništenja dokumenata i blagajničkih izprava	3,750.000.—
Napadnuta »Hrvatska štedionica«	200.000.—
Prienos: Lira	27,225.427.—

Donos: Lira	27,225.427.—
Napadnuto odpremničko družtvo »Balkan«	600.000.—
Napadnut stan i ured delegata kraljevine SHS .	900.000.—
Spaljen Narodni dom u Puli. Šteta	5,000.000.—
Napadnut stan i pisarna odvjetnika Dra. Cukona u Puli, uništeno mu pokućstvo i namještaj u pisarni te svi spisi. Šteta	150.000.—
Ponovni napad na tiskaru »Tiskovnog družtva« u Pazinu. Uništeni strojevi i cieli inventar	300.000.—

Za izbora 15. svibnja 1921. Oprtaljski, buzetski i motovunski fašisti izvršili su razne kaznene ekspedicije u pojedina hrvatska sela, napali iztaknutije naše ljude, izbili ih, popalili im kuće i nanijeli svakojake štete. Tako su:

Josipu Šorgu pok. Antuna u selu Šorgi na Oprtaljskom Krasu, zapalili kuću. Šteta	50.000.—
Matku Veznaveru pok. Ivana u selu Škofi, zapalili kuću. Šteta	70.000.—
Ivanu Kmetu pok Ivana u selu Škofi, zapalili kuću. Šteta	50.000.—
Josipu Vatovcu pok. Jakova iz sela Čežari obćine Kopar dovezli se 16. V. 1921. koparski fašisti te mu zapalili kuću i nanieli štetu	40.000.—
Bordonu Antunu pok. Ivana iz sela Čežari, zapalili staju, sieno i poljsko orude	50.000.—
Josipu Vatovcu pok. Andrije iz Čežara zapalili kuću	23.000.—
Antunu Valentiću pok. Valentina iz Čežara, isti dan isti fašisti zapalili kuću, ali je bila pogašena, pa je šteta bila samo	6.000.—
Lovru Vatovcu pok. Ivana iz Čežara zapalili kuću	40.000.—
Tog je dana, drugim riečima, po koparskim fašistima zapaljeno skoro cielo selo Čežari, jer su nastradali još i ovi naši seljaci:	
Andriji Vatovcu pok. Andrije iz Čežara izgorjelo pol kuće. Šteta	7.000.—
Prienos: Lira	34,511.427.—

Donos: Lira	34,511.427.—
Dragutinu Vatovcu pok. Andrije iz Čežara, zapalile su iskre s druge kuće stan, ali je uspjelo pogasiti vatru. Izgorjela mu je samo odjeća i oštećeno pokućstvo. Šteta	2.200.—
Vladimiru Vatovcu Ivanovom u Čežarima izgorjelo je tom prigodom pokućstvo. Šteta	6.000.—
Petru Valentiću Antonovom u Čežarima, istom je prilikom uništeno pokućstvo	3.000.—
Mariji ud. Bertok pok. Josipa u Čežarima razbijeno sve sude u kuhinji i gostioni	1.500.—
Antunu Sosiću u Čežarima upalili staju	30.000.—
Istog dana provalila je druga skupina fašista s vojničkim kamionima iz Milja u selo Mačkovlje	
Andriji Šturmanu od Antuna u Mačkovlju zapalili kuću	29.524.—
Matiji Smotlaku pok. Matije u Mačkovlju fašisti zajedno s vojnicima bacali u kuću bombe, zapalili kuću i staju. Izgorjele mu dvije kuće i 4 komada rogatog blaga. Šteta	44.905.—
Petru Tulu pok. Jurja u Mačkovlju fašisti i vojnici navalili na kuću ,sve mu u njoj polupali i pokrali a što je ostalo zapalili. Šteta je procienjena na	23.832.—
Šteta prouzuočena ostalim gospodarima. njima petnaestorici, prigodom tog napadaja na selo procienjena je na	23.223.—
Sedmorici naših seljaka u Svetom Petru kod Pirana provalili su oboružani fašisti u kuću zapalili im sieno i iztočili u podrum oko 50 hektolitara vina. Šteta je procienjena na	21.010.—
Osmorici naših seljaka na Oprtaljštini i u Buzeštini zapalili su sieno i opljačkali kuće odnievši gdje su našli i nešto novaca. Šteta je procienjena na . .	4.230.—
Prienos: Lira	34,700.851.—

Donos: Lira 34,700.851.—

Josipu Andrijašiću pok. Josipa u Črnomkalu došli su fašisti 6 puta u pohode i svaki mu put porazbijali sve po kući, uništivši mu knjige i spise i ukravši mu 155.— austrijskih srebrnih kruna i 1110.— lira. Kad su došli šesti put zapalili su mu kuću. Ukupna šteta	34.000.—
Dan prije izbora, 14. V. 1921. provalila je skupina uniformiranih fašista na vojničkim kamionima u Badernu i u Sveti Lovreč. Tom su prigodom porečki fašisti polili trgovcu Petru Buriću u Baderni benzinom i petrolejem kuću te je podpalili. One, koji su je pokušali gasiti raztjerali su bombama. Šteta je procienjena na	18.000.—
Iz Baderne krenuli su fašisti u selo Pajare kraj Svetoga Lovreča i tamo su Gašparu Heraku pok. Jure polili kuću s benzinom te je zapalili, nakon što su prije toga iztočili u podrumu 50 hektolitara vina. Šteta	30.000.—
Antunu Heraku pok. Pavla u Pajarima iztočili su 7 hekti vina, kuću polili benzinom i zapalili. Šteta	17.000.—
Kati Radović pok. Stipe u Pajarima zapalili kuću, ali je uspjelo požar ugasiti. Šteta	5.000.—
Fašisti iz Višnjana provalili u župni ured u Bačvi, župnika Dinka Marojevića izprebijali, a župni ured opljačkali i odnieli mu . . . . (Vodio ih je neki Olivo Brecevich)	4.000.—
Prigodom napadaja fašista na Mačkovlje stradala su i dvojica naših seljaka u Ospu i Prebenegu, koje su uzput također posjetili i nanieli im štete u iznosu od	2.232.—
Prilikom napadaja piranskih fašista na selo Sveti Petar razlupali su sve pokućtvo seljaku Matku Benčiću pok. Ivana	5.000.—

Prienos: Lira 34,816.083.—

Donos: Lira 34,816.083.—

Isto su to učinili i seljaku Ivanu Benčiću pok. Ivana, kojega su povrh toga temeljito izprebijali. Šteta	5.000.—
Franji Flegu u Buzetu zapalili su fašiste staju, razlupali pokućstvo i iztočili vino	40.000.—
Ivanu Flegu, župniku i dekanu u Buzetu iztočili vino i uništili sve knjige i spise	10.000.—
Učitelju Vinku Šepiću zapalili u Buzetu sve knjige. Šteta	4.500.—
Seljaku Antunu Tončiću provalili fašiste u kuću, izprebijali ga, razbili mu sve pokućstvo i iztočili vino, nanievši mu štetu od	26.977.—
Družtvo »Danica« u Opatiji razlupali i demolirali, a isto tako izvršili napadaj na neke naše privatne osobe. Šteta procienjena	14.200.—
Napadaj na župnu crkvu u Mošćenicama, na župni dvor i jednoga našeg tamošnjeg seljaka nanio je štetu od	4.413.—
Dvojici gospodara u Sv. Barbari razbili sve pokućstvo. Šteta procienjena na	7.500.—
Raznim našim iztaknutijim ljudima u Kringi (župnik Milanović i učiteljica Strniša), Valturi, Pobegima, Pomjanu, Grižanu kod Milja i u Dolini nanešene su štete prigodom napadaja u iznosu od	13.262.—
U rudarskom kraju oko Krnice izazvali su već prije toga neprestani napadaji talijanskih vlasti i talijanskih fašista, odpor, pa je početkom travnja 1921. bila izbila pobuna, koja je bila zahvatila sav onaj kraj. Da se skrši pobuna u kojoj je sudjelovalo nekoliko sela poslana je vojska i fašistička milicija, te je tom prigodom spaljeno u Krnici 26 kuća[1]) naših seljaka u vriednosti od .	350.000.—
Tom su prilikom vojnici i fašisti pokrali raznih stvari u vriednosti od	90.000.—

Prienos: Lira 35,381.935.—

Donos: Lira 35,381.935.—

U selu Šegotićima spaljena je kuća Antuna Cveka, vriedna . . . . 89.720.—

Ivanu Oraviću u selu Vareškima spalili su 4. travnja 1921. fašisti kuću. Šteta . . . . 15.741.—

Već prije toga napali su Talijani u Opatiji na odvjetničku pisarnu Dra. Červara i Dra. Uliksa Stangera (24. III. 1921.) i prouzročili štetu uništivši sve pokućstvo i spise od . . . . 36.000.—

Paleži, napadaji, nasilja i batinjanja niesu prestajala ni nakon izbora, pa su tako u listopadu 1921. fašiste provalili u selo Sveti Petar i zapalili staju Josipu Klemenu . . . . 7.000.—

U studenom 1921. navalili su na selo Vranje Selo. Zapalili su kuću Ivanu Dobriloviću. Šteta . . . 40.000.—

Zapalili kuću Antunu Dobriloviću. Šteta . . . . 15.000.—

U godini 1922. nasilja su nastavljena, jer su se fašiste osjećali sve jačima, pa su svoju vlast sve bjesomučnije izkaljivali nad našim pučanstvom, hoteći ga posvema zatrti. Tako su:

10. lipnja 1922. provalili u družtvo ZORA u Opatiji. Povod je bio hrvatska pjesma mladića, koji su išli na stavnju. Uništena pozornica, koja je izgorjela, glasovir i pokućtvo. Šteta . . . . 5.000.—

23. i 24. lipnja 1922. usliedio je napad na obćinu Drežnica kod Kobarida, na župni ured, crkvu, na obćinu Kobarid, na župni ured Staroselo. U svemu je što izgorjelo, što uništeno kuća, pokućstva, odiela, knjiga i drugog materiala u vriednosti, koja je procienjena sa . . . . . . 122.770.—

14. kolovoza 1922. napali su fašisti ljude u Lindaru kraj Pazina. Katarini udovi Žiža, supruzi učitelja Žiže, poznatog sabirača ist. narodnog blaga, zapalili su kuću. Šteta je . . . . . 3.179.—

Prienos: Lira 35,716.336.—

Donos: Lira 35,716.336.—

Mariji Perković u Lindaru uništili su pokućstvo i rublje, razbili harmonij, te sve sude . . . . . 19.490.—

Franci Puhalj udovi Šepić u Ičićima podpalili su kuću. Šteta . . . . 3.000.—

26. studenoga 1922. ponovljen napad na ZORU u Opatiji . . . . 500.—

5. studenoga 1925. ponovljen je napadaj na tiskaru »Edinost« u Trstu. Što strojeva, što knjiga što pokućstva uništeno je u vriednosti od . . . 115 776.—

Ukupno: Lira 35,855.102.—

Svi ovi iznosi procienjeni su po zaprisegnutim procjeniteljima i prijavljeni su vlastima. Naravno, da to nije ni izdaleka sva šteta koju je pretrpio naš narod od divljanja talijanskih fašističkih skupina, vojnika i ulične rulje, koja je na taj način izkazivala svoju stoljetnu mržnju na sve što je hrvatsko ili slovensko u Istri.

Tu niesu navedeni ni svi oni iznosi šteta, koje su nanesene našem življu prigodom drugih isto tako »slobodarski« izvršenih izbora, bilo obćinskih bilo političkih god. 1922. i 1924. Narod više nije uobće ni bilježio ni procjenjivao štetu, jer je znao, da će ga vlasti ako prijavi, još i jače pritisnuti. Ovdje nisu naznačene niti štete, koje je počinila D'Anunnzieva vlast na Rieci i otocima. Niesu procienjene ni sve štete, koje su nanesene zgradama naših škola, a koje također prekoračuju nekoliko stotina tisuća lira. Tako nije uobće spomenuta ni šteta nanešena prigodom napadaja na nekadašnju školu Družbe Sv. Ćirila i Metoda u Trstu, koja je iznosila 35.000 lira, te šteta nanešena napadom na Narodni Dom u Pazinu, 40.000 lira, Narodni dom u Buzetu i t. d.

[1]) Kako je došlo do toga, da je u Krnici zapaljeno odjednom čak 26 kuća, dakle čitavo jedno selo?

Dogadaj je poznat pod imenom »Krničke bune«. Radi informacije neupućenih izniet ćemo tok dogadaja prema službenom prikazu.

Prije nastupa fašizma na veliko se bio u svoj Italiji razmahao radnički pokret, koji je bio počeo preuzimati u svoje ruke pojedine tvornice, pa i čitave veleobrtne četvrti i socializirati ih. U tim se je danima porodila među labinskim rudarima misao o osnutku samostalne radničke rudarske republike, koja je imala biti kao neki novi istarski San Marino.

Labinština je na glasu zbog svojih ugljenika među kojima su najveći Krapanj, Vines i Strmac. Iza Krapnja vodi preko Stalija do pristaništa na utoku Raše uzkotračna željeznica, koja je vlastničtvo ugljenokopa. U Stalijama se nalaze rudničke separacije u kojima se ugljen čisti, te velika skladišta.

Prije rata bili su ugljenici vlastničtvo Trbovljanskog ugljenokopnog družtva. Po dolazku Italije kupilo ih je talijansko ugljenokopno družtvo »Arsa« (Raša). Osim nešto činovničtva radničtvo je bilo samo hrvatsko i nešto malo Slovenaca. Zbog jake radničke organizacije slovila je Labinština kao neka mala tvrđava, u koju se Talijani niesu usudili dirati prem su inače fašističke skupine divljale i haračile po čitavoj Istri.

Razumieva se da postupak fašista po Istri nije mogao hrvatsko radničtvo u Labinu ostaviti ravnodušnim. Dne 28. veljače 1921. upriličena je velika prosvjedna skupština labinskih rudara protiv fašističkog divljanja po Istri i tom je prilikom proglašen generalni štrajk. Iz svih su ugljenika stigle mase rudara, koji su nakon skupštine odkoracali u Labin, gdje je bilo najbliže sielo fašia. Tamo su rudari napali »Talijanski dom«, kojom je prilikom bilo ranjeno i nekoliko građana i karabiniera.

Odmah zatim izabrana je revolucionarna vlada, koja je imala šest članova i predsjednika. Ta je vlada preuzela svu vlast u rudarskom labinskom okružju. Po svim glavnim prilazima postavljene su mine, koje su imale spriečiti upad talijanske vojske. Vojska je međutim ipak došla i to jedan bataljun iz Labina, koji je odmah u noći oko 11 sati zaposjeo sve rudnike u Krapnju i Vinesu. U Strmac nije im uspjelo ući. Rudari su se međutim pravovremeno utvrdili na položajima i zadržali su vojsku izvan rudarskog revira. Ujedno su vojsci javili, da je sva zemlja, na

Spaljeno selo Šegotići kod Krnice

kojoj stoji minirana i da će biti odmah dignuta u zrak, ako se ne udalji. Vojnici su se nato udaljili.

Drugoga dana, oko 10 sati ujutro, počela se preko Barbana približavati vojska oboružana strojnicama i oklopljenim kolima. Dvjesta rudara s puškama spriečilo je daljnje nadiranje vojske. Nato je zapovjednik vojske izjavio, da je vojska došla ne da se bori, nego da pregovara. Predstavnici vojske i pazinski podprefekt bili su na to pušteni u »republiku« na pregovaranje. Istoga dana stigli su i predstavnici vlastnika ugljenokopa iz Trsta. Sklopljena je pogodba, prema kojoj je sva vlast u rudarskom naselju prešla u ruke rudara zajedno sa svim rudničkim našastarom, te ugljenom, koji je bio na skladištu u Stalijama.

Drugoga dana je radnička vlada preuzela sav rudnički inventar, željeznicu i rudničke naprave. Iza toga su se rudari počeli vraćati na rad.

Međutim je za svaku sigurnost jedna četvrtina radnika ostajala pod puškom, na straži, da spriječi možebitna iznenađenja. Svi su prilazi k rudnicima bili dobro čuvani. Talijanska je vlast poštivala autonomiju rudarske republike, tek je pazila na to, da rudari iz rudarskog revira ne bi prelazili granicu pod oružjem. Izgledalo je da će slobodna radnička rudarska republika biti ostavljena na miru.

»Narodni dom« u Trstu spaljen 13. VII. 1920.

Na žalost nije tako ostalo. Neposredan povod krvavim događajima u tom kraju bio je napadaj fašista na susjedno selo Krnicu. Krnica i Proština (tako se naziva sav onaj kraj) bili su na glasu kao jedan od najsviestnijih krajeva Istre. To je bio razlog, da su fašiste iz Vodnjana, svakom prilikom napadali i terorizirali hrvatsko seljačko pučanstvo toga kraja. Neriedko se dešavalo, da su ljudi bili premlaćeni samo zato, što su međusobno govorili hrvatski, a zbog hrvatske se je pjesme ljude zatvaralo i u zatvorima ih se batinalo.

Glavnim krivcima narodnog odpora smatrali su fašiste mjestnoga župnika Ćurkovića i učitelja Brgića, te đaka Antu Ciligu.

Sredinom ožujka, dok je jednoga dana župnik Ćurković molio u crkvi sa župljanima krunicu na hrvatskom jeziku, dojurio je iz Vodnjana kamion pun naoružanih fašista. Pučanstvo saznavši da fašisti traže župnika i učitelja obaviesti ih o tom, a oni pobjegoše u šumu, gdje su

ostali čitavu noć. Nakon što su fašiste pretražili župni ured i učiteljev stan, ne našavši ih, zagroziše se, da će se već drugi put vratiti i osvetiti im se. Iz Krnice krenuše fašisti u susjedno selo Šegotiće, gdje je prebivao Ciliga. I Ciligi je uspjelo pravovremeno umaknuti u šumu. I njemu su se zagrozili da će ga drugom prilikom već naći, pa da će mu sve popaliti.

Zbog toga je Ciliga postavio straže na sve pute, koji vode u Šegotiće. Te su straže imale spriečiti prilaz fašistima u selo.

Fašisti su se, kako su i najavili, dne 4. travnja ponovno pojavili. Dođoše dobro oboružani u velikom broju, na kamionima, po cesti, koja vodi iz Vodnjana preko Marčane. Najprije su se zaustavili u jednoj krčmi u Vareškima. U krčmi su se upravo nalazili neki naši momci, koji su pjevali hrvatski. Fašiste udariše na njih i počeše ih mlatiti kundacima. Dvojici mladića uspjelo je pobjeći, pa odjuriše na dvokolicama u Krnicu, da jave dolazak fašista Za čas se sve seljačtvo diglo na noge. Oboružane skupine zakrčile su fašistima put, koji vodi iz Marčane u Krnicu. Opazivši to, fašisti se preplaše i vrate se što su žurnije mogli u Marčanu odakle su brzoglasili u Vodnjan i u Pulu, da je u Krnici buknuo ustanak i da je seljačko pučanstvo pobilo sve karabiniere.

Za nekoliko sati dojurila je sva sila kamiona prepunih naoružanih fašista iz Vodnjana i Pule. Fašistima se priključilo oko 250 vojnika s oklopljenim kolima. Ujedno dohrliše i čete karabiniera i financijskih stražara. Seljaci su se međutim uztrajno branili i vojnicima nije uspjelo probiti seljački kordon, prem su napadali bombama, puškama i strojnicama. Na to bje pozvan jedan ratni brod, koji je zaista za čas prispio i uplovio u krnički zaljev, te tamo izkrcao dalnjih 200 mornara. Ti su zajedno s kopnenim četama napali na selo sa strane Filipana i tako konačno prodrli u Krnicu. Bitka je bila ogorčena i trajala je do drugoga dana.

Nakon zauzimanja Krnice nastalo je osvećivanje. U Šegotiće i Vareške, odakle se je pučanstvo razbježalo i sklonilo se u šume i u područje tzv. labinske rudarske republike, dovezli su fašiste velike posude benzina i zapalili cielo selo. Ujedno su fašisti provalili u zapaljene kuće i opljačkali sve što se je moglo odnieti: zlatninu, srebrninu, hranu, rublje i pokućstvo. Ivana Rubinića, koji se baš bio uputio sa žitom u mlin ustrielili su na putu, kao pseto. Isto su tako ubili Jakova Cveka, koji je ništa ne sluteći radio u polju.

Treći su dan stigli u pomoć i fašisti iz Trsta i Rieke. Dva su seljaka bila ubijena, 89 ih je zatvoreno, a 26 kuća spaljeno. Šteta od pljačke i krađe iznosila je preko 100.000 lira. Župnik Ćurković pobjegao je u šumu, a odanle preko granice. Preko granice je pobjegao i Ciliga.

Tom prilikom usliedio je i neočekivani napadaj na slobodnu rudarsku republiku, jer da je navodno tamo bilo središte protufašističke akcije, koja se vodila na Proštini i u Krnici. Na 7. travnja usliedio je usredotočeni talijanski napadaj s kopna i s mora. Rudari su bili djelomice u

rovovima, a djelomice su se nakon rada odmarali. Malobrojne straže niesu mogle zadržati brojnu vojsku, koja je napadala sa svih strana. I Krapan i Vines padoše, jedino se je Strmac neko vrieme držao. No kad je usliedio obćeniti juriš vojske sa svih strana pade i Strmac. Rudari su bili pohvatani i uapšeni. Na taj je način završila labinska slobodna rudarska republika svoj kratkotrajni život.

Nakon toga je sliedila divljačka hajka, nebrojeni progoni i nasilja svake vrste.

To je eto poviest krničke bune i labinske republike.

(Vidi: Istra — br. 14 — 1932. »En mesec labinske republike« i Istra — br. 14, 15, 16 — 1936. »Ob petnajstletnici dogodkov v Krnici«).

Slučaj Rieke i D'Annunzia

U glasovitom »Londonskom ugovoru«, na temelju čijih je ustupaka godine 1915. Italija ušla u rat protiv svoje dotadašnje saveznice Austro-Ugarske, bilo je određeno (u primjetbi k 5. članu), da će »obala od Voloskoga zaliva na istarskoj granici do sjeverne dalmatinske granice, uključujući amo današnje ugarsko primorje i čitavu hrvatsku obalu s pristaništem Riekom, te manjim pristaništima Novi i Karlobag, kao i otocima Krk, Prvić, Sv. Grgur, Goli i Rab...« biti dodieljena Hrvatskoj, koja se kao samostalna država imala izdvojiti iz sklopa Austro-Ugarske monarhije.

Grad Rieka je, dakle, čak i po tom zlosretnom ugovoru, koji je Italiji bio prepustio, osim Istre, skoro i cielu Dalmaciju, bio bezuvjetno priznat Hrvatskoj.

Međutim što se dogodilo?

Na mirovnoj konferenciji u Parizu godine 1919. započelo je mešetarenje i trgovanje komadima tuđeg mesa i dielovima tuđeg narodnog tiela, tako da je odjednom i Rieka ušla u sklop takozvanog »Jadranskog pitanja«, koje se je dugo vremena navlačilo.

Slomom Austro-Ugarske Italija je zaposjela vojskom sve one dielove područja, koje joj je bilo zajamčeno »Londonskim ugovorom«, bez obzira na to, što je ulazkom Amerike taj ugovor trebao postati bezvriednim kao neki tajni i za Ameriku neobavezni posebnički čin. Rieku su pak zaposjele tzv. savezničke čete: englezke, amerikanske, francuzke, talijanske i

srbske. (Srbska se vojska međutim morala uskoro povući iz Rieke na Škrljevo, jer da ona znači za riečke Talijane izazov![1])

Čudan je bio zaista taj konglomerat englezko-američko-francuzko-talijanskih vojnika, koji su na Rieci trebali podržavati red i sigurnost. Nesuglasice među njihovim vladama odrazivale su se i među vojnicima, pa je dolazilo i do krvavih sukoba, naročito između Talijana i Francuza.

Spletkarenje i mešetarenje i zakulisno intrigiranje doseglo je tih dana vrhunac. Nicali su razni projekti o rješenju tzv. »Jadranskog pitanja« koje se napuhavalo i natezalo na sve strane. Središnja je točka bila ipak Rieka, koju Talijani, unatoč londonskog ugovora, niesu ni pod koju cienu htjeli prepustiti Hrvatskoj, odnosno novo stvorenom Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca.

---

[1]) Na koji su način Talijani ušli u Rieku 1918. i kakvim su se sve sredstvima u svom nastupanju služili pokazuje ovaj tok događaja:

24. listopada 1918., dakle još prije sloma Austrije, pobunili su se na Rieci vojnici »Jelačićeve pukovnije«. Pobunu je vodio podpukovnik Petar Teslić i poručnik Milan Batalo.

27. listopada hrvatski je sabor ukinuo nagodbu s Madžarima i Rieku ponovno priključio Hrvatskoj. Guvernerom postade Dr. Rikard Lenac, Riečanin.

4. studenoga ušla je u Rieku talijanska ratna mornarica, ali se nije izkrcala. Zapovjednik je bio admiral Raineri na brodu »Emmanuele Filiberto di Savoia«. Talijanska kopnena vojska je veoma oprezno nastupala kroz Istru i istom 15. studenoga stigla je u visinu Opatije.

Međutim je 10. studenoga srbski kapetan Maksimović dobio nalog, da uđe s jednom bojnom u Rieku .Dok se bojna, koja je bila razštrkana po Sriemu sakupila prošlo je par dana, tako da je istom 15. studenoga stigla na Rieku. Brojila je 300 momaka, 32 strojopuške i 6 strojnica. Dolazak srbskog bataljuna, koga su dočekali na peronu riečkog kolodvora predstavnici Narodnog vieća, guverner Dr. Lenac i zapovjednik posade Petar Teslić, bio je vanredno oduševljeno primljen. Admiral Raineri čuvši silne ovacije iziđe na kopno, da vidi što je

Vidjevši što je na stvari prosvjedovao je i zahtievao, da se dopusti i izkrcavanje talijanske vojske. Podpukovnik Maksimović je odgovorio, da je odlukom Narodnog Vieća od 27. listopada Rieka sastavni dio nove države SHS i da će on silom zapriečiti izkrcavanje Talijana.

Međutim je s kopnene strane ušlo u Rieku 20 talijanskih oklopljenih kola. Na odlučan prosvjed Maksimovićev morao je Raineri, da spriječi

Wilsonovih je 14 točaka, na temelju kojih je Amerika ušla u rat, poremetilo sve dotadanje talijanske osnove. Amerika bijaše stala na stanovište samoodređenja naroda i nije htjela da prizna Londonski ugovor, koji je bio tajan, i stvoren bez njezinog znanja i odobrenja.

Uza sva načela o samoodređenju, koja bi Hrvatskoj bila svakako osigurala Istru, a s njome i Rieku, Wilson je 23. travnja 1919. objavio novu poruku, kojom je predložio rješenje »Jadranskog pitanja«. U toj je poruci povučena tzv. »Wilsonova linija«, koja je Istru podielila na dva diela. Dio iztočno od Raše pripao bi Hrvatskoj (SHS) zajedno s čitavom Dalmacijom, osim Visa. Rieka bi dakle i po toj osnovi bila hrvatska, ali bi zato 400.000 Hrvata i Slovenaca u zapadnoj i srednjoj Istri, Trstu i Goričkoj, podpalo pod Italiju.

Nakon tog priedloga u Italiji je nastalo uzbuđenje. Učestale su bučne demonstracije protiv saveznika, a napose protiv

---

krvoproliće, dati nalog, da se oklopljena kola povuku iz grada, što je pučanstvo dočekalo zviždanjem i smiehom.

Kroz noć su međutim talijanske čete, koje su navrle u velikom broju, bilo ih je 25.000, zaokružile Rieku.

16. studenoga bio je sastanak Raineria i Maksimovića. Raineri je izjavio, da će se Talijanske čete ipak izkrcati. Maksimović je izjavio, da će se oduprieti oružjem. Na popodnevnoj ponovnoj konferenciji dogovoreno je, da ima stanje ostati nepromienjeno kroz tri dana, t. j. dok Maksimoviću ne stignu upute od njegove vlade.

Unatoč tom, da ga tako nazovemo, »primirju« Raineri je sutradan ponovno izjavio da srbski bataljun mora napustiti Rieku, jer da će inače ući i talijanske čete. Nakon duljeg dogovaranja i burnog savjetovanja u prisustvu francuzkih, englezkih i američkih častnika sporazumješe se, da će se talijanske čete povući do Opatije, a srbske u Kraljevicu, kako bi se izbjeglo krvoproliće i možebitne sukobe. **Osim toga dao je Raineri častnu rieč, da nijedan talijanski vojnik neće ući u Rieku, dok se spor ne uredi.**

Nato se je srbski bataljun ukrcao na dva parobroda i krenuo iz luke. Međutim čim su parobrodi sa srbskim vojnicima odmakli od obale smjesta je usliedilo izkrcavanje talijanskih četa na obalu. Talijanski su vojnici počeli izskakivati iz brodova u čamce i splavi kao ose u punoj ratnoj spremi. U isti su čas s kopnene strane počele provaljivati u grad kopnene talijanske čete i za najkraće vrieme ušlo je u Rieku oko 25.000 talijanskih vojnika pod zapovjedničtvom generala Di San Marzano.

Tako je eto Italija ušla u Rieku.

Wilsona i Amerike. Orlando i Sonino u znak prosvjeda napuštaju Pariz i mirovnu konferenciju i vraćaju se u Rim.

Umjesto, da se bune, galame i prosvjeduju Hrvati, bučili su i prosvjedovali Talijani. Stara je talijanska taktika: Chi più ziga ga sempre ragion! (Tko jače galami ima uviek pravo!)

Uskoro su se međutim Orlando i Sonino vratili u Pariz, osjetivši da bi njihovo odsustvo moglo škoditi talijanskim probitcima. Jadransko se pitanje još uviek potezalo, a Orlando i Sonino ne mogavši ga riešiti onako, kako su željeli, daju ostavku. Na njihovo mjesto dolazi Nitti i Tittoni.

Najednom američki pukovnik House, po uputi Tardieua, iznosi novi priedlog za rješenje Jadranskog spora. On predlaže, da se između Italije i SHS obrazuje jedna tzv. »jastuk-državica« (stato cuscinetto), koja bi obuhvatila grad Rieku, Liburniju i otok Krk. Vladu bi sačinjavala dva Talijana, jedan Riečanin i jedan predstavnik Lige naroda. Konačna sudbina te države imala bi se nakon 15 godina riešiti plebiscitom.

Ni takav priedlog nije Italija htjela prihvatiti.

Gabriele D'Annunzio na Rieci
(S njim se odjednom našlo oko 2000 talij. častnika)

Medutim dolazi na 29. i 30. lipnja, te 6. srpnja 1919. do krupnih incidenata na Rieci. Talijanski su vojnici napali Francuze, pa je mnogo francuzkih vojnika ranjeno i poginulo.

Na to je Vrhovno Vieće u Parizu zaključilo, da u Rieku pošalje englezko-američko redarstvo, koje će tamo podržavati red. To je redarstvo trebalo stići na Rieku 12. rujna 1919.

Talijani su na to izveli vanredno vješt manevar. Istoga je naime dana provalila na Rieku skupina talijanskih vojnika, naoružanih do zubi, raztjerala ono malo francuzke, englezke i američke posade i zaposjela grad. Savezniči brodovi, preplašeni, napustiše grad i skloniše se u luku Martinšćicu, pokupivši svoje vojnike. Talijanske »legionare« predvodio je pjesnik i stari ratni huškač, poznat još iz 1915., Gabriel D'Annunzio.[2]) Talijanska je vlada, naravno, proglasila, da s tim »dezerterima« nema ništa zajedničkog i da su to oni proveli na vlastitu ruku. Medutim nije ni najmanje priečila daljnjim skupinama talijanskih vojnika, da »dezertiraju« i priključuju se D'Annunziu, tako da ih je odjednom bilo na Rieci skoro 20.000. Od mogućeg napadaja hrvatske, odnosno SHS vojske, branila je te »dezertere« redovita talijanska vojska, koja je držala širok pojas od Sušaka do Škrljeva. D'Annunzio je na taj način de facto priključio Rieku Italiji i stavio sve pred gotov čin. Sva je službena i neslužbena Italija stajala za njim i uzrečice

---

[2]) Zapravo je s D'Annunziem iz sela Ronchi kraj Tržiča (Monfalcone), gdje je bio utanačen sastanak, krenulo i stiglo na Rieku samo 267 vojnika. Ostali su mu se priključili na Rieci, pogotovo kad je i zapovjednik karabiniera na Rieci Vadalà prešao na njegovu stranu. Kasnije su u masama pritjecale sved nove i nove skupine, a sve uz pomoć i pristajanje talijanskih gradanskih i vojnih vlasti.

(O D'Annunzievoj pustolovini na Rieci i o tadašnjim krvavim povjestnim stranicama tog odtudenog nam mučeničkog hrvatskog grada bilo bi potrebno napisati posebnu knjigu. Divljanja D'Annunzievih ardita i legionara dobro su mi poznata, jer sam se i sam preko dva mjeseca, kao »student iz Venecije«, u odori ardita krio na Rieci. Ne mogu, a da se i ovom prilikom ne sjetim s izrazima iskrene zahvalnosti skupine mladih hrvatskih kapucina na Rieci, koji su u onim burnim danima, uz životnu opasnost, sa svojom tiskarom »Miriam« i »Kućom dobre štampe«, vršili zajedno sa mnom tajan nadasve odgovoran i važan, malo kome poznat hrvatski rodoljubni rad).

»Italia o morte«, i »Fiume o morte« bile su zvučna gesla po čitavoj Italiji. Nitti je medutim prao ruke i psovao D'Annunzia, a D'Annunzio njega. Dotle je talijanska vojska obskrbljivala D'Annunzieve čete oružjem, streljivom, hranom i odjećom, a za svaku sigurnost D'Annunzievu takoder kao tobožnji »dezerter« stajao je na Rieci veliki bojni brod »Dante Alighieri«.

D'Annunzio je, da se opravda proveo odmah na Rieci, po »demokratskom« načelu »izbore«. Sva je njegova vojska glasovala, batina je pjevala, teror je bio strašan, pa je i ono malo hrvatskoga žiteljstva, što je još bilo ostalo, sada pobjeglo preko granice da spasi živu glavu. Izbori su naravno »dokazali«, da je na Rieci sve, i živo i mrtvo, samo za Italiju.

Dok je tako D'Annunzio na Rieci pašovao, veliki su i nadalje za zelenim stolom u Parizu riešavali Jadransko pitanje. Na koncu se čak i složiše. Izmisliše »slobodnu državu Rieku«, u kojoj bi uz 200.000 Hrvata živjelo i nekakvih 40.000 Talijana, a obuhvaćala bi područje od Labina na iztok do Rječine.

Italija nije na to pristala. Pitanje se stoga navlačilo još godinu dana, a dotle je D'Annunzio Rieku obradivao i talijanizirao. U to pada i Nitti sa Tittoniem, a dolazi Giolitti sa Sforzom. Giolittiu uspieva, da s predsjednikom francuzke republike Millerandom donese zaključak, da se Jadranski spor ima riešiti izravno izmedu Italije i SHS. To je bio težak udarac novoj državi SHS, koja je i sama nesigurno stajala na nogama, a sada je imala da pregovara s protivnikom, koji je bio velevlast i razpolagao kao najjačim argumentom milijunskom vojskom, bio u položaju »beati possidentis«, a uz to imao golemu mrežu vještog diplomatskog aparata.

Ni D'Annunzio nije spavao. Svjetsku javnost blefira velikim teatralnim gestama. Proglašuje posebnu državicu »Regenza italiana del Carnaro«, koja je imala biti kao nekakav most za kasnije sjedinjenje Rieke i okolice s Italijom. U statutu te »Regenze« predvideno je, da se riečkoj državi priključe i otoci Krk, Rab, Cres, Lošinj, zatim Sušak, Bakar i sve do Smrike onkraj Kraljevice.

Dok je s jedne strane D'Annunzio uz velike talambase stvarao ovakovu atmosferu, dotle su s druge strane Giolitti, Sforza

i Bonomi pregovarali s izaslanstvom SHS, Vesnićem, Stojanovićem i Trumbićem. Posljedica je ovih pregovora nejednakih pregovarača bila ta, da su na sjednici održanoj u Rapallu (u sriedu 10. studenoga 1920. u Villi Spinola) sklopili ugovor poznat pod imenom Rapallskog ugovora. Sadržaj je tog ugovora poznat: Italija je dobila Sniežnik, Učku, Postojnu, Idriju, Crès, Lošinj, Lastovo i Zadar. Državi SHS ostadoše jedino Kastav i Sušak, luka Baroš, Krk i Rab, te Dalmacija bez Lastova i Zadra.

Rieka je pak po točki 4. toga ugovora trebala biti »slobodna i nezavisna država«, a Italija i SHS se obvezaše, da će njezinu nezavisnost braniti za vječna vremena (»in perpetuo«). Sforzi, Bonomiu i Giolittiu je dakle uspjelo, kad već nisu mogli, da Rieku izravno pripoje Italiji, da je barem oduzmu Hrvatskoj, a ujedno da oduzmu Hrvatskoj i sve riečko zaleđe do Sniežnika. To je bila prikrivena želja svih Talijana, počevši od radikalnog nacionaliste Mussolinia i D'Annunzia do demokrata i liberala Giolittia, Sforze i Bonomia.

D'Annunzio je podkraj odigrao još jedan čin komedije: uzprotivio se izpražnjenju Rieke. Međutim nakon nekoliko sukoba s redovitom vojskom (»cinque giornate di Fiume«) »sklopio« je 31. prosinca 1920. s talijanskom vladom mir. 5. siečnja 1921. još je pod njegovim nadzorom obrazovana nova riečka vlada pod predsjedničtvom senatora Antonia Grossicha (Grošića),[3] a 18. siečnja 1921. D'Annunzio napušta Rieku.

Ta privremena Grošićeva vlada bila je također samo jedna obsjena. Na Rieci je i nadalje de facto vladala Italija. Tamo je imala svoga opunomoćenika, Plenipotenziaria, grofa Caccia Dominioni, a uz njega čitavu vojsku alpinaca i karabiniera.

Kako je međutim četvrta točka rapallskog ugovora predviđala »slobodnu« državu, a slobodna država mora imati i nekakvu vladu, to su po demokratskom načelu, koje je tada bilo u modi, bili upriličeni »izbori«.

[3]) Grošić je, kao i uostalom velika većina riečkih Talijanaša i iredentista, podrietlom Hrvat, kako mu to i samo ime kaže. Rodom je iz Dragуća kraj Pazina. Škole i odgoj odtuđile su nam tako na tisuće hrvatske djece i učinile od njih najgore janjičare. Tako Susmèla, Hosta, Grošića, Belašića, Širolu i na stotine drugih riečkih i istarskih »Talijana«.

Međutim i protiv očekivanja Talijana i talijanske vlade na tim je izborima odjednom izkrsla stranka, koja je htjela da ima i faktičnu slobodu, a ne slobodu pod okriljem talijanskih alpinaca, karabiniera, ardita i Caccia Dominioni-a. Na čelo te samostalne stranke stadoše domaći Talijanaši, koji niesu trpjeli Talijane s preko mora, »regnicole«, i to Zanella, doktor Blasich (Blažić) i još neki.

24. travnja 1921. sukobili se na »izborima za konstituantu« fašisti i Zanellaši. Fašisti, arditi, legionari, republikanci, pa i pripadnici talijanske pučke stranke (partito popolare) na čelu s biskupom Celsom Constantiniem, svi oni stvoriše jedan nacionalni blok, koji je imao da dokaže, da je Rieka protiv vlastite samostalnosti, a za Italiju. Izbori su bili burni. Po starom talijanskom »slobodarskom« običaju, po ulicama su praskale bombe, a vojnici, alpinci, karabinieri i arditi, batinali su protivničke glasače do krvi.

Ono malo Hrvata, što je još bilo preostalo, razočarano i utučeno, ili nije htjelo da ide na izbore ili je glasalo za Zanellu, kad već ne mogoše za Hrvatsku, da glasuju bar protiv Italije. Izložiti hrvatsku listu značilo je očitu i neizbježivu smrt.

Na večer su u tribunalu sudci brojili glasovnice, koje su donesene iz svih dvanaest izbornih sekcija. Sudci broje, mršte se: pobjeda je na strani Zanellaša, dakle za slobodu Rieke, protiv Italije i to u golemoj većini, pred kojom su Talijani upravo nestajali.

Najednom provale u dvoranu bivši D'Annunziev ministar rata Nino Host (potalijančeni naše gore list) zajedno s nekim Giganteom, a za njima rulja. Pograbiše izborne žare, iztresoše iz njih sve glasovnice, odnieše ih na trg i tamo ih spališe. U isto je vrieme talijanska vojnička i fašistička rulja provalila u stan doktora Blažića, Zanellaša, opljačkala mu kuću i uništila mu čitav stan. Mala mu se djeca spasiše skočivši kroz prozor. Sam Zanella jedva je umakao iz grada, ali mu je stan i pokućstvo uništeno. Kamioni ardita i vojnika razletili se po gradu, pucali, praskali, bacali bombe, tukli, razbijali, spalili riečku gradsku zastavu i izvjesili talijansku. Narod se preplašen posakrivao u kuće, a oni proglasili revoluciju uz poklike: Abbasso i traditori! Abbasso i Croati! (Dolje izdajice! Dolje

Hrvati), zauzeše zgradu občinskog poglavarstva i između sebe sastaviše nekakav »Governo eccezionale« kome je na čelu bio Gigante. Par dana zatim preuzima vladu Belassich (Belašić! također potalijančeni Hrvat!) i vodi je po talijanskim uputama dalje.

Osvajalačku i protuhrvatsku politiku D'Annunzia, Nittia, Tittonia, Giolittia, Bonomia, Sforze[4]) i t. d. nastavlja kasnije radikalnije i bezobzirnije Mussolini, koji 27. siečnja 1924. sklapa s državom SHS tzv. »rimski sporazum«, koji ukida posebnu državu Rieku stvorenu tri godine prije toga za vječna vremena (»in perpetuo«), a 16. ožujka 1924. Mussolini jednostavno Rieku anektira Italiji. Time je konačno jedna dosta dugačka talijanska suvremena komedija dovršena.

Koliko spletaka, koliko podvala, koliko trgovanja i mešetarenja, da se uzmogne odkinuti još jedan komad živog hrvatskog mesa: Rieku, bez koje je Hrvatska, kako reče Matoš, prosjak, kome ne preostaje drugo nego da ode u sviet s prosjačkim štapom u ruci.

---

[4]) Grof Sforza, koji je pravi tvorac rapallskog ugovora »je kljub vsej ljubezni do Jugoslovanov predvsem Italijan. Zato je za njega meja po grebenu Julijskih Alp in dol do Snežnika upravičena in nedotakljiva«, kaže o Sforzi poznati slovenski borac i kulturni radnik prof. Lavo Čermelj (»Istra« 1937. br. 40.: »Nova knjiga grofa Sforze in mi«).

Sforzi se mora priznati liberalnije shvatanje i iskreno nastojanje, koje je išlo za stvaranjem što boljih odnosa između dviju susjednih država — kaže u jednom članku (»Rapallo i Sforza« — »Istra« 10. XI. 1933.) Matko Rojnić — ali je pitanje kako je daleko pošao u svom liberalizmu. Hvaleći se rapallskim ugovorom, kao svojim najvećim djelom, Sforza kaže da je Italija ugovorom u Rapallu dobila najpodpuniju granicu: Alpe, kakvu nije imala ni za vremena rimskog carstva. On je sam rekao, da je rapallskim ugovorom i ponudom talijansko-jugoslavenskog prijateljstva htio ostvariti uvjete za talijansku penetraciju prema iztoku«.

Sforza je, dakle, kako vidimo isto takav talijanski imperialista kao i svi drugi, kome su bili pred očima samo talijanski zavojevački probitci ,a nije ga nimalo zaboljela glava zbog toga što će to stajati glave 650.000 Hrvata i Slovenaca.

To treba imati na umu, kad se obično čuje spominjati Sforzu kao nekog prijatelja Hrvata i Slovenaca i zagovornika dobrih susjednih odnosa na Jadranu.

Talijanski porezni sustav i njegove posljedice u Istri

Lako je shvatiti, da su ovakove prilike u Istri težko djelovale i na gospodarsko stanje naroda. Tko je mogao, ili tko nije bio dovoljno odporan, napuštao je zemlju i selio u Jugoslaviju, ili u Ameriku. No velika većina naroda ostajala je ipak na djedovini, makar i u najtežim prilikama, spremna prije umrieti na kućnome pragu, nego li ga napustiti.

Gospodarstva su propadala, zemlja osiromašivala, prihodi podbacivali. Ona nekad cvatuća, svakim blagom Božjim obiljuća zemlja, sada je težko stradavala. Trst, Pula i Rieka stadoše naglo propadati. Odkinuti od svog prirodnog zaleđa, izgubili su kraj velikih talijanskih trgovačkih luka, Genove, Venezie i Napulja, svako značenje. Poznata je stvar, da je riečka luka zarasla travom i da se je svaki parobrod, koji bi kojim slučajem u nju zalutao, gledao kao neko čudovište.

S Pulom je bilo još gore. Ratni je arsenal zatvoren, Pula je prestala biti ratna luka. Glasom popisa pučanstva od 1910. godine imala je Pula u svemu 38.141 građanskog stanovničtva, 16.014 vojnika, te 4.407 inozemnih državljana,[1]) u svemu dakle 58. 562 stanovnika, a pod kraj 1914. još i daleko više.

Dolazkom Italije taj je broj počeo naglo opadati. Godine 1924. bilo ih je jedva polovica. Kuće su zievale prazninom, prozori na najljepšim svratištima su poizpadali. Propast podpuna.

---

[1]) Ovih 4.407 »inozemaca« bili su zapravo također Hrvati, ali podrietlom i zavičajnici iz Hrvatske i Hrvatskog primorja, dakle Hrvatski državljani, odnosno pripadnici ugarske polovine.

Italija je Puli doniela smrt! Evo kako kaže o Puli Raimondo Desanti u jednom svom prikazu (Piccolo 24. ožujka 1924.): »Pula, smanjena na polovinu nekadašnjeg pučanstva, nakon što je razpremljen arsenal, pogiba. Ona je grad nezaposlenih. Što znači razprema arsenala? — Znači — kažu svi jednoglasno — da je po sudu svih danas kompetentnih činilaca pomorsko vojnička funkcija Pule utrnula, jer je budućnost Italije na Sredozemlju«.

(Već je u studenom 1920. Benito Mussolini napisao: Talijani se ne smiju dati hipnotizirati na Jadranu ili na nekim otocima ili obalama Jadranskim, jer ima — nemojmo se varati — jedno prostrano more, kome je Jadran samo skroman zaliv, a koje se more zove Sredozemno more, u kome su žive mogućnosti talijanske ekspanzije najjače!)

»Hrana je tako loša, da se anemija povećava na jedan veoma uzbudljiv način...«

I zbilja je stanje Pule postalo očajno. U svemu je bilo zaposlenja samo za 300 radnika. Sve je drugo bilo nezaposleno.

Slična je situacija bila i u Trstu. Trst je prestao biti samostalno trgovačko središte i postao je tek obična i to dosta slaba tranzitna luka. Promet kolonijalnim artiklima, koji je u Trstu bio nekoć vanredno velik sasvim je opao. Tečajevi velikih tršćanskih parobrodarskih i veleobrtnih poduzeća, čija je ukupna glavnica iznosila 531,105.200 lira tako su naglo počeli padati, da je do kraja 1930. samo zbog pada tečaja iznosio gubitak 241,051.780 lira. Najveća parobrodarska družtva, koja su produkt hrvatskog stvaralačkog duha (Kozulić, Jerolimić, Tripković) počela su propadati. Veliki koncern Kozulić, kome pripadaju parobrodarsko družtvo istoga imena i »Tršćanski Lloyd«, te brodogradilišta u Trstu i Tržiću, a čija ukupna imovina iznosi preko 2 milijarde lira, doživljava godine 1929. slom, te dolazi pod nadzor banke »Banca commerciale italiana« iz Milana. Kozulić povlači za sobom i tršćansku trgovačku banku »Banca commerciale triestina«, koja je bila osnovana još godine 1869 s glavnicom od 100 milijuna kruna i ona postaje tek

podružnicom »Banca commerciale italiana« iz Milana... Trst je izgubio i sav prekooceanski promet, te naročito unosni tranzitni promet s Indijom, koji prelazi u ruke Genove i Mletaka.

Promet Trsta nakon 1918. nije nikada više mogao dostići predratnu visinu i razdoblje od 1918. dalje može se nazvati samo životarenjem Trsta. Sve mjere, koje su preduzimane, da bi Trst dostigao svoj nekadašnji uzpon i procvat bile su uzaludne. Čak u godinama najveće poslijeratne konjunkture nije promet Trsta iznosio više od 60% predratnog prometa.

Godine 1913. iznosio je ukupni promet Trsta preko 5 mil. tona, dočim se je poslije 1918 kretao između 1.5 do najviše 3 mil. tona. Dakle daleko premalo, a da bi se mogla podpuno izkoristiti čitava mogućnost lučkih uređaja i zaposliti sva radna snaga.

Naprotiv se promet Mletaka popeo od 1913. do 1938. od 2.5 mil. na 4 mil. tona, dakle za točno 50%, sve to, naravno, na račun Trsta.

Slučaj Rieke još je žalostniji. Podpuno odkinuta od svojeg prirodnog zaleđa rapidno propada, skladišta se zatvaraju, trgovina životari, spasavaju je vladine injekcije, stvara se nekakva slobodna zona, ali sve je uzalud. Gospodarska je smrt neminovna. Ništa bolje ne prolaze ni istarski gradići. Osiromašenjem sela, osiromašiše i gradići. A selo su oni sami sustavno uništavali, ne shvaćajući u svojoj sliepoj mržnji, da time pile granu na kojoj sjedê.

To kao da ih je na časove osviestilo, pa se zabrinuše. Na što su doveli našega seljaka u Istri najbolje će prikazati niz članaka, što ih je u svibnju godine 1925. napisao u tršćanskom »Piccolu« posebno izaslani dopisnik Antonio Battara, koji je dobio nalog da uzduž i poprieko prođe svu Istru i iztraži uzroke katastrofalnog nazadovanja te pokrajine.

Članci nose zvučne, a ujedno i vanredno značajne, naslove kao: UNA CORSA FRA UOMINI CENCIOSI E CAPANNE CADENTI (Izlet među ljude u dronjcima i kolibe koje se ruše) — CHE SUCCEDE IN ISTRIA? — (Što se to zbiva u Istri?)

— CIÒ CHE ROVIGNO CHIEDE PER RISORGERE — Što traži Rovinj, da bi se ponovno uzdigao!) i t. d.

Naş će iz njegova pisanja zanimati stanje kakvo je nastalo u Istri nakon 7 godišnjeg talijanskog haračenja i fašističkog divljanja, među našim seljačtvom, nekad toli ponosnim, sviestnim i punim životne radosti.

Evo dakle, što je Battara vidio i napisao:

»Sjeo sam u vlak u Rovinju i krenuo prema Kanfanaru. Kratki ovaj željeznički odvojak u lošem je stanju. Gdje nema prometa i gdje pritište gospodarska kriza osjeća se to i na prometnim sredstvima. I baš zato je danas Istra pokrajina, koju je najteže proputovati. Željeznica prolazi samo kroz riedka mjesta, autobusi su svi »privremeno obustavljeni«, taksametri vrlo riedki. Najčešće treba da se poslužiš razklimanim kolima, što ih vuku strpljivi volovi ili pak da uzmeš skromnog magarčića, koji je pun mušica, pa bi mogao, kad mu nešto puhne u glavu, da neprijatan teret zbaci sa sebe u trnje kraj puta.

Ova oskudica prometnih sredstava u isto je vrieme i dokaz siromaštva Istre. Gdje nema cesta ne može biti prometa, ali i gdje nema prometa ne treba ni cesta. Circulus vitiosus! U srdcu Istre je u tom pogledu veoma loše. U Gologorici je na primjer cesta tako loša, da je potrebno upreći osam volova, da bi se moglo izvući kola sa 100 kg težine. U Tupljaku, Gradinju, Grobniku, Brtonigli, Kršikli i Zamasku služe se samo kozjim putevima, a ponegdje nemaju ni tih. Oduviek je bilo tako u tom kraju, a l i s a d a j e n a n e k i n a č i n j o š i g o r e, j e r s u i g l a v n e c e s t e s a s v i m z a n e m a r e n e.

Koliko pokore, a i troška ujedno ima da podnese onaj, koji je prisiljen ponekad putovati, težko je zamisliti. Pomislite kakav put treba da prevali onaj, koji je prisiljen poći iz Motovuna u Pazin. Udaljenost od Motovuna do Pazina iznosi tek 20 kilometara zračne crte. Ali da ih pređeš treba da sjedneš na vlak[2]) i odvezeš se do Trsta, tamo da presjedneš u vlak za Pulu i njime ćeš istom moći stići u Pazin. Isti je put i za natrag, 20 kilometara pretvara se tako u 388 km, a put traje 3

[2]) Tada je još postojala uzkotračna pruga Trst, Buje, Motovun, Poreč, koja je kasnije napuštena.

dana. Koliko to stoji i državnu blagajnu razabrat ćemo najbolje, ako znamo, da sud u Pazinu, kad zove na razpravu svjedoka iz Motovuna, mora mu platiti 95 lira danguba, dok mu je prije, kad je išao autobus, plaćao 12 lira.

Sličan je slučaj i s Badernom i Tinjanom. Baderna spada pod kotar Poreč, a Tinjan pod kotar Pazin. Od Baderne do Tinjana nema ni puni sat hoda. Ali pismo pisano iz Baderne u Tinjan hodočasti ovako: Od Baderne do Poreča putuje u džepu poštara. Od Poreča do Trsta vozi se 5 sati parobrodom. Od Trsta do Pazina putuje 5 sati vlakom, a od Pazina do Tinjana nosi ga dva sata listonoša. Putuje u svemu tri dana«.

»Vozeći se u vlaku — nastavlja spomenuti dopisnik — slušam razgovore putnika. N e i z b j e ž i v i p r e d m e t i r a z g o v o r a j e s u p o r e z i i n a m e t i. T e m e s u t o k o j e s u m e s v i h 20 d a n a m o g a p u t o v a n j a p o I s t r i p r a t i l e n a s v a k o m k o r a k u, u s v a k o d o b a i n a s v a k o m m j e s t u. Porezni agent i ovrhovoditelj su osobe, koje u Istri uživaju danas neizmjernu popularnost: kad bi mogli čuti, što se o njima govori ne bi bili oduševljeni.

Zaključak do kojega su svi dolazili bijaše jednodušan: b i e d a j e s t r a š n a, p r i t i s a k j o š s t r a š n i j i. Navodili se slučajevi sve jedan strašniji od drugoga. U tom pričanju stigli smo u Sošiće, selo u kom učitelj svakim danom sve težom zebnjom gleda, kako mu se smanjuje broj učenika, koje roditelji šalju bilo kuda da zarade komadić kruha. Kažem kruha, jer se tako kaže, iako je kruh za njih zapravo najveća razkoš. Seljaci žive u glavnom od »škroba«, riedke kukuruzne kašice, i od trava.

Stigosmo u Kanfanar. To je — rekoše mi — središte siromaštva. Dvadesetak građanskih obitelji životari ili od trgovanja sa seljačtvom ili kao državni ili općinski službenici.

— Nema novaca — kažu. Prije, dok nije bilo robe, bilo je novaca, a sada kada robe ima, nema novaca.

Vratilo se primitivnom načinu trgovanja: izmjeni dobara. Onih nekoliko trgovaca u gradu (to su najugledniji ljudi grada) unovče svakog dana zajedno s onih desetak lira i po... 60 do 70 jaja. Seljaci plaćaju jajima. Daju par jaja za šaku brašna,

jedno jaje za tri cigarete, jer drugo što osim jaja ne mogu dati. Svi vape za vjeresijom.

Šume u okolici su strahovito opustošene, jer je to bio jedini traženi artikl u Italiji. Godine 1920. odlazilo je stoga iz Kanfanara svakog dana po 20 vagona drva. Ali i šume su već izcrpljene, pa se danas u Kanfanaru tovari svaki dan najviše jedan do dva vagona drva, a i to su tek panjevi. V a n d a l i z a m je to, što ga je nametnula bieda. Onome, koji ga izvršava koristi veoma malo, a trebat će desetke i desetke godina, dok ga se popravi.

U okolici Kanfanara velik je broj seljačkih kuća ostao zbog biede bez volova, pa čak i bez magarca, a zemlja, ako se ne obrađuje životinjskom spregom, proizvodi malo ili ništa. U svakoj kmetskoj kolibi vlada velik pomor. Malarija traži svoje žrtve, a država ne daje kinina.

U Žminju je položaj sličan onome u Kanfanaru. Ovrhovoditelj ima pune ruke posla, jer su baš u ovom gradu ovrhe daleko brojnije, nego li u bilo kojem drugom mjestu Istre. Ovrhovoditelj je strogi gospodin, koji je primoran utjerati porez, jer ako ga ne utjera plaća on sam globu, koja mu se odbija od pologa, što ga je morao unapried položiti banci, pa ga prema tome bieda na koju nailazi ne dira.

U Pazinu-gradu prolazi se još kako-tako, ali zato okolica grada, Pazinština, težko stenje pod teretom porezkih podavanja. Na Pazinštini 60% poreznih obveznika je pod ovrhom i čekaju da im se odvede blago iz staje ili pokućstvo iz kuće. Među njima ih ima mnogo, koji se smatraju dobrim i imućnim gazdama. Ali eto ni oni nemaju novaca.

Zemlja je danas na Pazinštini izmorena, treba gnojiva, a seljak nema novaca, da ga nabavi. Zemlja daje danas tek tri zrna na jedno to jest na jedan kvintal sjemena jedva tri kvintala uroda, a trebala bi dati barem dvanaest kvintala. Državni fiskus nije vodio o tome računa. Prigodom procjene vriednosti zemljišta poslužio se starim katastarskim mapama, izrađenim, dok je još zemlja bila neizcrpljena. No ne samo to! T a l i j a n s k i j e f i s k u s s t a r o a u s t r i j s k o o p o r e z o v a n j e j e d n o s t a v n o p o v i s i o n a č e t v e r o s t r u k o. Nije se

obazirao čak ni na to, da je na pr. jedno polje jedva u jednoj četvrtini obradivo, a ostale tri četvrtine, da su krš i kamen. Nije se vodilo računa o današnjem stanju zemlje, koje se je poslije rata daleko pogoršalo. V j e š t a č e n j a, k o j a s u v r š e n a u v i e k s u v r š e n a u k o r i s t d r ž a v n o g f i s k u s a.[*])

U Pazinu je povrh svega porezni povjerenik bio nesmiljeniji, nego li u bilo kojem gradu Istre. Prekopao je sve stare registre i izvadio što je god više mogao brojeva i brojaka, koje je nametnuo porezovniku, na živo ga derao i sad nije čudo, ako danas pod svojim rukama nalazi samo lješine.

Fiskalni tereti, povezani s birokracijom, prava su pokora za istarskoga seljaka. Seljak dobiva danas jednu tiskanicu s jednim zaduženjem, sutra drugu s drugim, prekosutra treću s trećim i tako redom u bezkonačnost.

Mnogi uznemireni tim prolomom kažu: N e p l a ć a m! Z a š t o d a p l a t i m? T a v i d i m, d a n e ć u s v r š i t i n i k a d a s p l a ć a n j e m. P r o d a t ć e m i k u ć u i k u ć i š t e. T o j e d r ž a v n a p o l i t i k a. R a z u m i j e m! N a v a l i o j e o b ć i p o t o p!

Ako ne plate dolazi zapljena i dražba. Svaki takav postupak stoji 50 lira, jer porezni izaslanik ne će da riskira

*) Te su prilike potrajale sve do godine 1937., kada je konačno ministarski savjet u Rimu, na svojoj sjednici od 23 .lipnja zaključio, da se istarski katastar izjednači sa talijanskim. Istom je tada zemljarina u Istri snižena na jednu trećinu dotadašnje. Dotadašnji fiskalni sustav bio je po naš narod u Istri porazan i doveo ga je, tako reći, na prosjački štap! Od 1926. do 1938 otišlo je na dražbu ništa manje nego 7000 seljačkih posjeda, a samo jedne godine (1934.) bilo je provedeno 1313 prisilnih dražba.

Kad je vrag šalu uzeo sjetili su se i talijanski podeštati postavljeni od vlade po raznim istarskim obćinama, da je propast hrvatskog seljaka ujedno i propast njihova, pa su 4 rujna 1927. upriličili sastanak u Pazinu na koji su pozvali i razne druge ličnosti iz političkog i gospodarskog života Istre. Tu je konstatirano da je dosadašnji sustav tlačenja seljaka po pokrajinu i gradove ubitačan, pa su zatražili: da se zamoli vlada da snizi poreze i takse na vino, da seljacima dade što prije zarade na javnim radnjama, kaošto su gradnje cesta, pošumljivanje, bonifikacije i t. d., osim toga da se zadrugama dade na razpolaganje kapitala za podieljivanje zajmova seljacima, da bi tim zajmovima mogli kupovati sieno, da im ne propadne živinogojstvo i t. d.

život, pa da odlazi u selo sam. Uzima sa sobom karabiniera. Zamislite, dakle, s kakvim razpoloženjem dočekuju seljaci poreznog činovnika. U Križu kod Svetog Petra u Šumi jedna je žena dočekala ovrhovoditelja i njegovog pratioca željeznim vilama. U Boljunu je uapšen jedan seljak, koji se uzprotivio zapljeni. U Kundićima također. U selu Boljki uapšena je čitava obitelj od 4 člana. Porezovnik je bio dužan 11 lira, a kako ih nije imao odnieše mu 2 purana, vriedna najmanje 40. Suze, plač, odpor državnim organima, to je eto prva posljedica, a zatim procesi pred sudom u Pazinu. Ima ih na stotine i stotine.

Obćenito se opaža da se porez utjeruje užasnom strogošću, ne obazirući se na vriednost zaplienjene stvari.

Dugujete 30 lira, a oni vam odnesu umivaonik sa zrcalom vriedan brat bratu najmanje 200 lira. Dugujete li 200 lira odnose vam oba vola. Po selima je stanje strašno. Zaplienjene stvari prodavaju se na licu mjesta, no u cielom se selu obično ne nađe nikoga, tko bi ih kupio, pa je potreban prienos zaplienjenih stvari u grad. To samo povećava troškove.

Talijanski zakon ne priznava seljaku da ima vola za rad, koji bi bio nezaplieniv. Ako imaš samo jednu kravu i tu ti odnose.

Pored svih žalba narod se najviše žali na sustav poreznih zakupaca.

(Da se uzmogne bolje razumjeti Battarino pisanje primjećujemo sliedeće: U Italiji porez ne ubire država i državni porezni uredi. Država utvrdi svoj svakogodišnji državni proračun, državne prihode i razhode, pa ih stavlja glavničarima na nadmetanje. Koji od nadmetalaca ponudi veću svotu tome se predaje u zakup ubiranje državnog poreza. Redovito su dostalci zakupa poreza velike talijanske banke ili bankovni koncerni, koji se slože i preuzmu unovčenje čitavog državnog proračuna, na koji imaju pravo pribiti 10% za svoje troškove. Razumljivo je da takovi glavničari ne poznaju ni odgode ni odpisa poreza ili poreznih zaostataka.

Njihovi su organi podružnice pojedinih banaka ili tzv. esattorie, koje nemilosrdno ubiru na svom području propisani porez do posljednjeg centesima. Hoće li uslied toga propasti stotine ili tisuće porezovnika, njih se ne tiče. Oni hoće da svoje uberu zajedno sa cielom svojom zaradom.

Za državu je takav sustav ubiranja poreza idealan i najudobniji. Ona niti treba plaćati porezne organe, niti činovnike, a dobiva unapried sav državnim proračunom predvideni prihod. Njezini prihodi niesu nikada u zaostatku, a niti joj mogu podbaciti.

No za porezovnika je takav sustav užasan ,jer zakupac svojim krakovima izpruženim u svako pa i najzabitnije selo, poput polipa izsiše poreznu žrtvu do zadnje kapljice krvi. Dešavali su se slučajevi na pr. baš kod pazinske esattorie, da je porezovniku radi posljednjih 10 čentesima, koji su bili zaostali izvršena zapljena s troškovima, koji su iznosili stotinjak lira. I to ne bijaše tek jedan slučaj).

«— Ni 10 čentezima ne će da odpiše — nastavlja spomenuti dopisnik Piccola Antonio Battara — nego im pribija svoje troškove i za 40 čentezima kadar ti je provesti zapljenu, prienos i dražbu. Točno na određeni dan ti moraš položiti dužni porez inače jao tebi!

— S nekadašnjim državnim ovrhovoditeljem za vrieme Austrije moglo se je razgovarati — kažu seljaci. — On bi došao, vidio slabu ljetinu i pričekao do berbe, a ako je godina bila slaba, dao si nešto na račun, a naplata ostatka odgodila se na sliedeću godinu.

Po talijanskom sustavu to je nemoguće. Zakupac ima pravo da utjera porez, jer ga je on konačno državi već platio unapried i od njega se ne može očekivati, da će ga odpisati ili odgoditi! Ta i zašto bi?

I zaista, konačno je možda baš u tom sustavu, uz ostale nedaće jedan od uzroka strašne današnje gospodarske propasti Istre,« kaže Battara.

(Utjerivanje poreza za istarsku pokrajinu bila je uzela u zakup Banca popolare di Ferrara).

»Svjetski rat od 1914. do 1919. kojeg je Istra na svojim leđima i te kako osjetila, jer je bila opustošena i jednim dielom evakuirana, ostavio je u poreznim knjigama vidnog traga. Rat je trajao, ljudi nije bilo, porez se nije plaćalo, jer ga država nije ni tražila. Austrija je konačno propala, ali su porezne knjige ostale sa svim zaduženjima. Talijanska financijska intendantura je knjige preuzela i požurila se da sve zaostatke do posljednjeg novčića utjera. Između bivšeg austrijskog i sadašnjeg talijanskog fiskusa — kaže u jednom svom daljnjem

CIRCONDARIO di ESATTORIA CONSORZIALE di PROVINCIA di

COMUNE di

AVVISO D'ASTA D'IMMOBILI

Il sottoscritto Esattore fa pubblicamente noto che nel giorno Ventidue ... del mese di agosto dell'anno 192.. alle ore ... nella sala di udienza della R. Pretura di ... (Sezione ... Stanza N° ...) in esecuzione della legge 17.10.1922 N. 1401 estesa con i RR. DD. 11.1.1923 N. 117 e 28.1.1927 N. 729 si procederà alla vendita per pubblico incanto, degli immobili descritti nell'elenco che segue ed appartenenti al contribuente moroso ... indicato residente in ... debitore delle sottodescritte imposte, sovrimposte, tributi ed accessori.

Occorrendo eventualmente un secondo e terzo incanto il primo di questi avrà luogo il giorno ... e l'altro il giorno ... nel luogo e nelle ore suindicate (Art. 54 Legge)

Art. di ruolo	Natura dei Tributi	Anno	Somme dovute
1044	terreni com.	19..	12 10
1396	terreni	19..	186 40
337	viticulture	19..	6 66
337	id	1921	6 ..

NOTE

L'ESATTORE:

ESATTORIA CONSORZIALE

Oglas dražbe jednom našem seljaku na Puljštini.
(Za 308 lira dužnog poreza prodano mu je imanje vriedno preko 50.000 lira)

članku Battara (»Piccolo« 19. V. 1924.) — velika je razlika. — Talijanski je fiskus širokogrudan u propisivanju prihoda, a vanredno strog u utjeravanju. Austrijski je naprotiv bio vrlo strog i skrupulozan kod propisivanja poreza, a nadasve blag i širokogrudan kod utjeravanja.

Na državne poreze nabijene su pokrajinske takse i občinski prirezi koji temeljni državni porez upravo potrostručuju.

Kako je s 1. I. 1924. primienjeno i na Istru talijansko občinsko zakonodavstvo, porasle su i dužnosti občinskih podavanja državi, što je vrtoglavo povisilo i občinske namete.

Sve do tada občinski su se prihodi sastojali iz prireza na zemljarinu, kućarinu i trošarinu. Bili su dosta skromni i podnosivi.

Novim zakonom o občinama nametnuti su občinama izvanredni komesari i občinski tajnici (ovi posljednji su u pojedinim občinama glavni činbenici), koji su rječnik podavanja obogatili novim izrazima, natovarivši na leđa občinara sve moguće vrsti podavanja.

Občine su prezadužene tako da su 1925. godine dugovale 67,969.418 lira (od toga: Bale 439.638.—, Barban 404.000.—, Boljun 250.000.—, Črni Vrh 172.337.—, Buje 295.541.—, Buzet 384.020.—, Cres 1,010.533.—, Čepić 140.624.—, Dekani 123.395.—, Dragué 75.000.—, Grožnjan 122.365.—, Herpelje—Kozina 82.986.—, Ižula 962.512.—, Kanfanar 179.552.—, Kopar 3,513.261.—, Labin 910.786.—, Mali Lošinj 1,770.328.—, Vel. Lošinj 641.700.—, Marezige 118.265.—, Materija 1,430.901.—, Motovun 114.783.—, Nerezine 780.000.—, Novigrad 116.516.—, Oprtalj 120.753.—, Osor 770.000.—, Pazin 550.000.—, Plomin 373.572.—, Piran 4,026.440.—, Podgrad 86.837.—, Pomjan 61.500.—, Poreč 3,213.494.—, Pula 39,450.548.—, Roč 140.000.—, Rovinj 2,140.709.—, Sveti Vičenat 87.042.—, Tinjan 146.431.—, Umag 665.874.—, Višnjan 414.420.—, Vižinada 590.550.—, Vodnjan 402.861.—, Vrsar 495.560.—, Žminj 90.782.—).

Pula je, kako vidimo, najzaduženija i njeno je stanje katastrofalno. Nekadašnja najveća austrijska ratna luka postade odjednom središtem največe biede. Dvjesta trgovina je u roku od nekoliko mjeseci zatvorilo svoje dućane«.

Na 19. svibnja 1925. već spomenuti dopisnik tršćanskog »Piccola« Antonio Battara obišao je porečki kotar. To je nekada bio najbogatiji kraj, gdje se vino točilo na tisuće hektolitara i razvažalo na sve strane svieta, a seljačtvo živjelo u najvećem obilju i blagostanju. Čujmo što kaže Battara:

»Čuo sam pričati mnoge tragične priče o biedi, koja kuca na vrata grada Poreča. Izplatilo se posjetiti zabitna sela, razpršene kućice i kolibe u koje smije ući utjerivač poreza samo u pratnji karabiniera, da bi zaštitio svoju osobu i svoje uredovanje. To je jedna dužnost, koja se ni karabinierima nikako ne sviđa, tako da su je od prije par godina karabinieri preuzeli na sebe jedino uz uvjet da ulaze u one kuće, na kojima naiđu na otvorena vrata. Jer iza zatvorenih vrata postoji opasnost, da te dočekaju ukućani oboružani, spremni da se ko zvieri suprotstave svakome koji pokuša da im odvede njihovo blago, voľa, kozu, kravu, ovcu ili da odnese kakav komadić sirotinjskog njihovog pokućstva. Prietila je opasnost krvavih drama.

Da bi izbjegli sekvestriranju seljaci traže zajam. Veoma ga je težko dobiti, jer su seoske posujilnice i zadruge nestale (Talijani su ih sve razpustili!)[4]). S druge strane lihvari se ne

[4]) Likvidiranje naših zadruga, kojih je bio, kao spomenusmo, veoma velik broj (414 sa preko 100.000 članova), a predstavljale su golemu gospodarsku i narodno-političku snagu našega naroda, bilo je provođeno po vanredno lukavoj i smišljenoj osnovi. Vlast je raznim zakulisnim akcijama, tamo gdje je mogla, nastojala da se lukavo dočepa hrvatske narodne imovine, a gdje to nije bilo moguće zadruge su bile razpuštene. Postupalo se na taj način, da je vlast najprije razpustila uprave Zadružnih Saveza u Trstu i Gorici, u kojima su bile učlanjene uglavnom sve naše zadruge, i postavila na čelo Saveza svoje povjerenike. Dekretom od 14. siečnja 1928. razpuštena je uprava Zadružne zveze u Gorici. Gorički prefekt. imenovao je komesarom saveza comm. Dra. Licurga Petrellu, dotadašnjeg ravnatelja Gradske štedionice u Parmi. Zadružna Zveza imala je oko 170 članica zadruga većinom na području goričke pokrajine. Odmah je odpustio iz službe inž. Josipa Rustju i inž. Franca Pegana, te Davida Doktoriča, a namjestio Talijane Nakon toga su postavljeni povjerenici i u pojedine zadruge. Dok su prije upravni odbori, sviestni svoje odgovornosti prema zadrugarima, sve poslove zadruge vodili bezplatno i bez ikakvih nagrada, talijanski su povjerenici bili plaćeni i trošili zadružnu imovinu po svom ćeÍu. Kod zadrugara, koji više niesu imali uvida i nadzora nad poslovanjem zadruga nestalo je svakog povjerenja u njih. Zadruge su stale nazadovati i propadati. Izgleda da su povjerenici zapravo imali dužnost, da pojedine zadruge samo likvidiraju, jer su redovito tražili da se nad zadrugom otvori stečaj, iako su zadruge često puta bile aktivne. Značajan je slučaj najvećeg hrvatskog novčanog zavoda u Istri, Istarske posujilnice u Puli s podružnicom u Pazinu, nad kojom je na zahtjev povjerenika otvoren stečaj, iako je par mjeseci prije toga državni povjerenik, koji je sastavljao bilancu, izjavio, da je Posujilnica aktivna s preko 100.000 lira. (Najjača hrvatska novčana ustanova u Istri bila je Istarska posujilnica sa sjedištem u Puli i podružnicom u Pazinu. God. 1927. postavio je puljski prefekt u podružnicu svoje komesare i to u Puli prof. Bigi-a, u Pazinu nekog Penca. Komesar Bigi je donio zaključak, da se nad Posujilnicom najavi stečaj, iako je imala i nakon što joj je u Puli od fašista spaljena palača, još uviek jedan višak od 100.000 lira, glasom razmjere, što ju je neposredno prije komesarijata, sastavio u ime talijanske federacije novčanih ustanova stručnjak Segnan. Radilo se međutim o tome, da se naš narod gospodarski slomi i to im je faktično uspjelo). Isto je tako odjedanput, na priedlog postavljenih kome-

usuđuju davati zajmove istarskim seljacima, jer bi se moglo dogoditi da im se i zajam i kamati plate hitcem iz puške. Zahvaćeni u mrežu biede seljaci ne vide drugog izlaza.

Eto na pr. selo Katun, mjestance od nekih 300 stanovnika, u kom je u posljednja dva tjedna šarlah požnjeo tucet žrtava. Vrlo se riedko traži liečnička pomoć, jer je preskupa. Liečnik da bi došao iz Poreča treba da unajmi kola, a tko iz sela može platiti? Neznanje povećava zlo. Kad je nedavno došao u selo liečnik, da ciepi djecu nije našao nikoga kod kuće. Sve se je razbježalo u polje. Kad je drugiput došao da obavi pregled zbog epidemije šarlaha našao je u jednoj kući na škrinji mrtvu djevojku ,a sva je soba bila krcata ljudima, koji su kraj mrtvaca bdjeli od dan prije. Isti je slučaj i u Svetom Ivanu od Šterne. Epidemija kosi onu slabašnu djecu, neizhranjenu, bliedu, pa i po kojeg dvadesetgodišnjaka.

U Baderni, mjestu od 180 kuća razštrkanih po istarskom običaju, očekuje se dolazak ovrhovoditelja s nekim čudnovatim mirom, koji nas zabrinjuje, više nego li bilo kakova politička

agitacija. I tamo ima preko 90% porezovnika, kojima treba izvršiti dražbu. Vlast tvrdi, da oni ne će da plaćaju poreza iz političkih razloga. U žestokoj su opoziciji protiv talijanskih vlasti. Oni međutim prisižu, da ga ne mogu platiti.

Kringa je pravo gniezdo nevolje. Cesta je obrubljena kamenim zidićima, negdje višim negdje nižim. Zemlja je krševita više nego drugdje i da bi se došlo do dobre crvene zemlje treba izkopati mnogo kamena s površine. Od vremena do vremena opažamo lokve s blatnjavom vodom: ljudi piju iz iste lokve iz koje i blago i u kojoj žene peru rublje. Kišnica je to. Tu nema izvora živih voda, niti bunara niti cisterna. Niti jedna kuća nema svog bunara, seljaci nemaju novaca da si sagrade zdenac. Pa kada ljeti lokve presuše žene idu čak do Pazina da napune bačvu s vodom, pocrnjele od vjetra, prašine i znoja. Stoka je smanjena na par kravica. Ni jednog magarca. Kola vuku ljudi sami. Pučanstvo je to, otrcano, preplašeno. Ljudi skeletske mršavosti, nesigurni na nogama, s obličjem opergamenjenim

---

sara stavljeno pod stečaj 25 naših novčanih zadruga (Vidi: ISTRA broj 37—1937.).

Kod drugih nekih zadruga postupak je bio drugačiji. Na glavnoj godišnjoj skupštini puljske »Cassa centrale«, koja okuplja kao savez mnoge istarske novčane zadruge bilo je govora i o našim zadrugama po Istri. (Svibanj 1932.). Tajnik »Cassa centrale« dr. Segnan, koji je bio ujedno i član direktorija fašističke federacije za istarsku pokrajinu izlanuo je u svom izvještaju o našim zadrugama i ovo:

»Kad razpravljamo o aktivnosti, koja je u intimnoj vezi s djelovanjem i akcijom zadruga na selu, moramo u prvom redu da iztaknemo, da je usliedila i regulacija dugova onih seljačkih zadruga, koje su pripadale svojevremeno slavenskoj Zadružnoj Svezi u Trstu. Vi znate, kako su bili mučni i dugi pregovori dok se je došlo do rješenja, koje bi omogućilo s jedne strane sistematizaciju, koja ne bi bila upropaštujuća za velik dio poljoprivredne zone Istre, koju obitavaju »drugorodci« i da bi se eliminirale definitivno iz političkog i privrednog života Istre ustanove, koje su bile osnovane prije rata sa sasvim određenim antitalijanskim ciljevima«.

»Još 1926. funkcioniralo je samo u istarskoj pokrajini« — kaže dalje dr. Segnan — »46 novčanih zadruga i 17 proizvađačkih zadruga, oko kojih su se kretale grupe, koje su išle za ciljevima kulturnim i političkim

od patnja, figure iz bolnice ili progonstva. Žene prerano ostarjele, mlitave, s buntovničkim bljeskom u očima. Djeca rakitična, deformirana, sa staračkim izrazom lica, bez igre i životnog veselja.

Sama Kringa slična je svojim stanovnicima. Jedna jedina cesta kraj crkve s po kojim malim puteljkom po strani: kuće nežbukane, divlje kao pećine, crne od dima i nečistoće. Na groblju šeću tri kokoši, a dvije mršave ovce pasu travu. Narod se hrani uglavnom »žufom«: dvije šake kukuruzna brašna bačena u uzavrelu vodu, neka vrst žganaca, koje jedu najsiromašniji među siromašnima. Nitko ni ne zna što je to meso. Nitko ne zna što to znači kupiti cielu vreću brašna. Goje po koju svinju ili po koju kokoš, ali ih prodaju čim prije mogu. Svakih 15 dan miese kruh, koji posipavaju brašnom od boba, da bi izgledao biel. Godine 1923. niesu kroz nekoliko mjeseci ni okusili kruha.

Ulje tište meljući masline među dvjem kamenim škriljama: gusto je, crno i oštra mirisa. Žene odvikavaju djecu od prsa istom nakon tri godine: prištede tako jedna usta, kažu, ali zato truju djecu svojim izcrpljenim grudima.

---

s antitalijanskom notom. Te su zadruge imale svoje saveze izvan istarske pokrajine u Trstu i Gorici, a ti savezi bili su opet u vezi s ustanovama preko granice, te su pod maskom ekonomske aktivnosti razvijali intenzivnu politička aktivnost, protivnu i štetnu interesima fašističke vlade.

Nismo mogli, a da ne budemo zabrinuti zbog posljedica političkog karaktera, koje bi mogla prisilna likvidacija ovih organizama u velikom stilu da ima u našim granicama i preko granica. Zato se te slavenske zadruge nisu silom likvidirale, nego se je godine 1927. započela asimilacija ovih drugorodnih organizama.

To je bila delikatna i komplicirana akcija. Protiv članova tih zadruga nije se postupalo sudbeno, jer bi se time bilo onemogućilo izvršenje fašističke nacionalne bonifikacije u ovim krajevima, u onom dielu pokrajinske privrede, koja je prije gravitirala i imala naravni centar izvan granica Istre.

Ta akcija, zahvaljujući neumornim naporima, danas je završena i može da služi na ponos i zadovoljstvo našoj istarskoj pokrajini, jer je ona tu akciju završila prije nego ostale nove talijanske provincije«.

Drugim riečima one zadruge, koje niesu silom likvidirane, lukavstvom su i zaplotnjački »asimilirane«.

Ušao sam u jednu kuću. Imala je uske stepenice izvana. Bile su od sirova neiztesana kamena, crne od dima. Pred kućom dvorište, tri četvorna metra veliko. Po njem su šetala tri pilića i jedno svinjče. Vrata su bila zagrađena kamenjem. Seljak je počeo skidati kamen po kamen i pokazao nam unutrašnjost kuće. Dolje u prizemlju bila je staja s gnojem, gore dvije sobe, bez ognjišta, bez prozora, bez ulaza, tek s jednim otvorom. Jedna slamnjača pokrivena starim vrećama, dvije stolice, jedan stol, naheren s klimavim nogama. Nesretni čovjek, mršav kao kostur, stanuje tamo sa ženom, sa šurjacima i sa tri sina. Priča nam da nema nego samo jednu samu košulju, onu koja je na njemu. Hlače su baština stare austrijske vojske, koju je nekad služio, gamaše također, a cipele mu je netko darovao.

U drugoj kući stanje je još očajnije. U jednoj sobi spava pet osoba. Kad jedan oboli drugi se prostru po golom podu da bi njemu ostao krevet. Na krovu su rupe velike po pol metra. Vrata su istodobno i prozor. Sve posude sastoji se od jedne zdjele, par žlica, noža i čaše. Vilica je nepoznata.

Tako je manje više po svoj Križanštini. Gdje se pak ugniezdi malarija nevolja je još strašnija.

Pokrajinska cesta, koja vodi od Kringe do Svetoga Lovreča, pretvara se na jednom mjestu u obični poljski put. Već je deset godina prepuštena hiru vremena i kamena. Tko bi je htio preći autom neka se spremi na skakanje i poskakivanje, a gumije neka budu spremne na krajnju odpornost.

Zemlja je zasijana žitom pa ima i vinograda. Ali i najbolja polja ne daju više nego 7 kvintala po hektaru, dok bi srednji prirod trebao biti 26 kvintala. Najveći dio vinograda uništen je filokserom.

Jedan mi je seljak pričao da iz vinograda, gdje je prije rata znao dobiti 180 hektolitara vina, danas dobiva samo dva hektolitra, a jedan veliki podrum u kom je negda znalo biti po 1500 hektolitara vina, danas ih ima jedva 30. Sličan pad doživjele su i domaće životinje: u Svetom Lovreču nema više nego 15 seljaka, koji imadu blago potrebno za rad, 25% seljaka nema ni jedne kravice.

Stanovnici Sv. Lovreča dražestnog gradića, s gradskim vratima na oštar luk, vuku se po uličicama tiho i niemo i ne usuđuju se misliti na sutra. Ima ih, koji su do prije nekoliko godina živjeli u obilju, a danas pružaju ruku i prose«.

Tako je pisao dopisnik Piccola 1925., no stanje se ni kasnijih godina nije nimalo promienilo. To je dovelo do toga, da su i sami istarski Talijani i dotad najgrlatiji iredentiste počeli očajavati.

Prigodom glavne godišnje skupštine »Cassa centrale« u Puli, koja je bila kao neki Savez istarskih novčanih zadruga, utvrđeno je doslovce ovo:

»Čitava zgrada istarske poljoprivrede srušit će se katastrofalno«. »Ukupni brutto dohodak istarske pokrajine iznosi 20 milijuna lira, a od toga dohodka ide 15 milijuna na poreze, a 5 milijuna na kamate hipotekarnih dugovva, koji iznose preko 70 milijuna lira«.

Poznati istarski iredentista markiz Dr. Paolo Polesini iz Poreča izjavio je na toj skupštini, da je do 31. svibnja 1932. sama esattoria (porezni ured) u Poreču izvršila za porečki kraj, koji je smatran jednim od najbogatijih krajeva Istre, 18.311 dražba. U isto vrieme otišlo je na dražbu 426 imanja, dok je za lipanj predviđeno daljnjih 100 dražba, što znači, da je od 300 poreznih obvezanika na Poreštini njih 600 pod stečajem. »Potraje li takovo stanje kroz par godina« — rekao je Polesini — »svi će posjednici otići pod stečaj. I o samom sistemu dražba, moglo bi se« — nastavlja Polesini — »koješta kazati. Tim dražbama je uništeno živinogojstvo u Istri. Na pr. u Poreštini, gdje je još 1928. bilo još uviek 9981 glava marve godine je 1932. bilo još samo 4113. Funkcioneri, koji obavljaju dražbe, umjesto da odvoze pokućstvo iz kuća vole rekvirirati marvu«.

Kad je narod postao bezkućnik, kad je velik dio seljaka ostao bez kuće i kućišta ili postao kolonom na zemlji banke ili veleposjednika, vlada je započela javnim radovima, izgradnjom

cesta i favoriziranjem veleobrta.[5]) Narod je našao zarade, ali više nije bio slobodan, svoj gospodar na svojoj otčevini.

A za tim je, čini se, službena talijanska politika i išla. To je eto doniela Italija kraju, koji je do 1914. bio sit i pijan, plivao u obilju i bio smatran jednim od najbogatijih krajeva Istre.

U nizu mnogih ima još jedno područje istarskog narodnog gospodarstva, koje je dolazkom Italije u taj kraj podpunoma upropašteno. To je područje putničarstva, koje je nekoć krajevima uz more i na otocima bilo izvor veoma liepih prihoda.

Naglasili smo već, da Istra obiluje prirodnim ljepotama i da ima blago podneblje kao malo koji kraj na Jadranu. To je bilo uzrokom, da su se u njoj razvila brojna kupališta i oporavilišta, koja su bila na svjetskom glasu. Brionskim otocima, Opatiji i Lošinju težko da ima u Europi premca. Za ljude, koji žele mir i oporavak i uz to uživanje neopisivih prirodnih ljepota, nema idealnijega kraja.

Mogućnici, koji su si to mogli priuštiti dolazili bi iz svih krajeva Evrope, pa čak iz daleke Rusije, da se osvježe i odmore na istarskim žalima, da se oporave u prekrasnim lovorovim šumama, da se nauživaju mirisa ružmarina, smilja i bosilja. Gradež, Miramar, Portoroze, Brioni, Ika, Ičići, Lovran, Opatija, Volosko i Lošinj sve je to vrvjelo strancima, koji su tamo ostavljali težke novce, što ih je onaj naš po prirodi radišan i štedljiv živalj znao koristno upotrebiti, da poljepša svoj dom i poboljša svoj život. Istarske primorske kućice od kao snieg biela kamena, čiste i uredne po čijim prozorima i shodovima miriše drobna mažurana i sitan bosiljak, sigurno su jedinstveno liepe u Evropi.

---

[5]) Prema izvještaju puljskog prefekta Cimoronia održanom u lipnju 1939. u Istri je početkom 1939. bilo 27.003 radnika zaposleno u industriji. Uzmemo li, da je svaki takav radnik imao bar 8 člana obitelji da izdržava, to znači, da je od nekih 350.000 stanovnika Istre njih barem 100.000 živjelo od industrije .To proletariziranje pučanstva svakako je bilo na uštrb nacionalnog odpora i nacionalne sviesti hrvatskog pučanstva.

Dolazkom Italije putničarstvo je do temelja upropašteno. Italija je imala na stotine kupališta i ljetovališta na svojoj zapadnoj obali, od Riviere di Ponente i Riviere di Levante preko Capria i Napulja sve dolje do Taormine na Siciliji. U probitku je svih tih kupališta i ljetovališta bilo, da se uguši svaka konkurencija istarskog putničarstva. I to se je sustavno provodilo.

Pod vidom »preustrojstva putničarstva« i »totalitarnog preuređenja turizma kao pitanja narodne stege i strogog reda« po osnovi je sav priliv stranaca prebačen s istarskih kupališta na druga ljetovališta unutar starih granica Italije.

Zanimljiv je u tom pogledu slučaj Velog i Malog Lošinja.

Otok Lošinj spadao je prije prvog svjetskog rata (1914-1918) među najviše posjećena i najpoznatija putničarska mjesta gornjeg Jadrana. Po svojem neobično umjerenom sredozemnom podneblju, gdje snieg nikada ne padne sposoban je da zimi i ljeti bude mjestom oporavka za ljude željne odmora i zdravlja. Osobito je zimi dolazilo onamo iz sjevernih strana na tisuće bolestnika, da među mirisnim borovim šumama po prekrasnim zaljevima kraj bistra mora oporave narušeno zdravlje.

Austrijski vojvode dižu ovdje ljetnikovce, oko kojih niču vile jedna ljepša od druge. Uređuju se svratišta sa svom mogućom udobnošću za ljude krhka zdravlja. Na tisuće stranaca dolazi da se ovdje odmori, ojača i oporavi.

Godine 1913. broj gostiju je rekordan: 8427, a 1914. izgledalo je da će biti još i veći, jer je samo do lipnja bilo već 5.816 gostiju.

Rat je prekinuo uzpon otoka. Došla je Italija i njezina sebična putničarska politika. Talijanske vlasti ne dozvoljavaju dolazak ljudi narušena zdravlja na otok. Nevjerojatno su stroge: svaki vlastnik svratišta mora prijaviti svakoga gosta, koji mu je možda sumnjiv da je možda bolestan na plućima. To je raztjeralo goste. Lošinj propada na očigled. Lošinjske težke prilike zadale su velike brige onoj šačici lošinjskih talijanskih iredentista koji su počeli obtuživati talijanske vlasti zbog maćuhinske politike prema ljetovalištima u novo pripojenim krajevima.

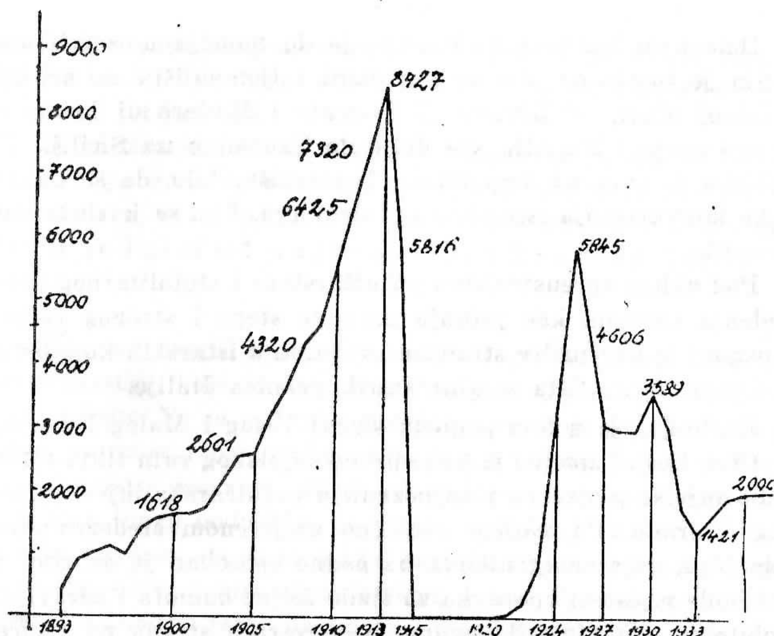

Diagram uzpona i pada putničarstva u Lošinju

Talijanske su vlasti bacale krivnju na susjedna hrvatska ljetovališta preko granice, koja da konkuriraju istarskim ljetovalištima.

I doista: Rab, koji je nekad bio prema Lošinju malo selo imao je godišnje preko 16.000 gostiju sa preko 125.000 noćenja, Crikvenica 17.000 gostiju sa 175.000 noćenja, a tako i sva ostala pa i najzabitnija mjestanca Hrvatskog primorja daleko su premašila nekad slavni Lošinj, Opatiju, Volosko, Lovran, Brione i t. d.

Kad bi sva ta istarska mjesta i divna ljetovališta bila u sklopu svog prirodnog hrvatskog zaleđa, bezuvjetno je sigurno, da bi bila jednako tako cvala kao i sva ostala hrvatska kupališta i ljetovališta. Ovako ih je talijanska turistička politika, koja je uviek imala pred očima samo svoje talijanske probitke, sustavno upropaštavala.

(U »Spremnosti« od 14. XI. 1943. napisao je J. Z. vanredno izcrpiv prikaz propadanja Lošinja i istarskog putničarstva,

i popratio ga je i digramom, koji kao vrlo značaj prenosimo i mi ovdje.

Sličan pad krivulje pokazuju i sva ostala istarska kupališta i ljetovališta, a nekoja, kao na pr. Brioni i daleko veći).

I tako svagdje na svim područjima istarskoga narodnoga gospodarstva: Trst su ugušili Mletci, koji su preuzeli svu njegovu nekadašnju pomorsku i kopnenu tranzitnu trgovinu; Pula je prestala biti ratna luka, a arsenal je iz nje raznesen što u Mletke, što u Speziu, Livorno, Anconu i drugud; Rieku je zarasla trava i živjela je jedino od umjetnih vladinih injekcija, jednako kao i u Dalmaciji Zadar, a Istra evo čuli smo, što je doživjela.

Kaošto nekad za Mletčana tako je i u ovom najnovijem razdoblju gospodstvo Italije nad Istrom značilo za nju na područjima gospodarskoga života samo nazadovanje i propadanje. I to je jedan od neosporivih dokaza da je Istri mjesto izključivo uz njezino prirodno krvno i narodnostno zaleđe, od kojeg joj jedino mogu pritícati svi životni sokovi.

Glavna godišnja skupština jedne naše gospodarske zadruge u proljeće 1923.

Najprije kratak prikaz kraja, u kom se to odigralo.

Baderna se nalazi na razkršću dviju glavnih istarskih cesta, od kojih jedna vodi iz Rieke preko Učke, Vranje, Paza, Cerovlja, Novaka, Pazina, Tinjana, Baderne i Žbandaja u Poreč, a druga iz Trsta preko Buja, Grožnjana, Višnjana, Baderne, Svetoga Lovreča, Lima, Kanfanara, Svetoga Vičenta i Vodnjana u Pulu.

Zbog svog položaja na razkršću dvaju glavnih puteva, kao i zbog bogate okolice, Baderna je postala važnom priradnom točkom, a u narodnom pogledu hrvatskim kulturnim središtem porečkoga kotara.

Narodno osvješćivanje zapadne Istre počelo je dosta kasno i to nekako oko godine 1893., kada je Laginja kupio u Baderni prostrano zemljište, na kom je tri godine kasnije izgrađena velika zgrada Gospodarskoga družtva s golemim podzemnim podrumom. U toj zgradi otvorila je Družba Sv. Ćirila i Metoda svoju prvu hrvatsku školu.

Gajenje vinove loze bilo je u ono doba pred prvi svjetski rat veoma unosno, jer se vino moglo lako i dobro prodati u prostranom zaleđu velike austro-ugarske monarhije. Baderna je bila na glasu sa svojih dobrih vina i uzornog podrumarstva, pa se nije nikada dogodilo, da bi kojem seljaku ostalo vino neprodano. Odmah iza berbe razišli bi se po selima trgovci tzv. »vinanti«, koji su na licu mjesta

Zgrada Gospodarskog družtva u Baderni
u kojoj se nalazila prva hrvatska škola Družbe Sv. Ćirila i Metoda

pokupovali vino i odmah ga dali voziti ili na brod u Poreč, ili na vlak u Sveti Petar u Šumi.

Gospodarsko družtvo, koje je bilo zapravo jedna vinarska zadruga, što ju je 1893. osnovao Mate Laginja u zajednici s nekim seljacima, među kojima bijaše i moj otac kao prvi odbornik, bilo je ne samo priradno nego i narodno-političko razsadište hrvatske narodne misli na Poreštini. (»Službena« brojitba kako smo na početku vidjeli ne nalazi u Baderni ni jednoga Hrvata!!)

Kad je Spinčić nakon poznatog svog govora u Zagrebu na gospodarskoj izložbi 1891. kojim je zatražio sjedinjenje Istre s Kraljevinom Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom, bio od austrijskih oblasti kao veleizdajnik odpušten iz službe, našao je utočište baš u Baderni, gdje je proveo cielu zimu 1891. na 1892, dakle punih 6 mjeseci.

Naravno da je Baderna kao izrazito hrvatsko selo i kao uzor odpornosti protiv nasilnog potalijančenja bilo trn u oku talijanskim vlastima, koje su godine 1918. zaposjele Istru i stavile u pokret sav državni aparat, da u što kraćem roku hrvatski živalj u Istri odnarode ili iztriebe.

*

Škola je, naravno, bila odmah ukinuta, ali je Gospodarsko družtvo pod vidom čisto priradnoga rada, dugo još odolievalo, dok nije na koncu i ono bilo razpušteno i dokončano. Danas družtvo više ne postoji, a zgrada je nedavno prodana jednom posebniku za 8000 lira.

Kako se čitav život ne samo pojedinca nego i naroda sastoji iz neprekinutog niza sitnih događaja, koji svi zajedno tvore ono što se zove narodni život, smatramo da je potrebno neke događaje, koji iako izgledaju naoko nevažni, ipak posebno iztaknuti, jer su ponekad bili od presudne važnosti.

Pod kakvim je prilikama živio hrvatski narod u Istri posljednjih 25 godina možda će bolje nego li ikakve težke razprave prikazati po koja ovakva sličica.

. . . .

Gospodarsko je družtvo u Baderni u rano proljeće 1923., negdje podkraj meseca ožujka, sazvalo glavnu godišnju skupštinu.

Predsjednikom je družtva bio moj ujak Pere Burić, imućan i bistar seljak, koji je uz to imao i trgovinu i gostionicu. Kao iztaknuti hrvatski narodni radnik bio je od svega okolišnog seljačtva veoma cienjen.

Bio je zaprisegnuti sudbeni vještak i porotnik na sudu.

Podpredsjednik družtva bio je Ivan Stari, tadašnji urednik i izdavač »Istarske Rieči« u Trstu, koji je ujedno bio i blagajnik Družbe Sv. Ćirila i Metoda, koja doduše tada nije više smjela djelovati, ali je ipak još uviek živjela. Uz njih su od umnih radnika bili što u upravnom, što u nadzornom odboru Ante Iveša, tajnik »Političkog družtva za Hrvate i Slovence u Istri«, učitelj Zlatić i još nekoji, dok su svi ostali odbornici, kao i članovi bili od reda seljaci iz Baderne i okolice.

Skupština je bila propisno najavljena vlastima, a imala se održati prije podne, kako bi se članovi mogli još prije noći vratiti kućama u svoja sela. Već rano ujutro bilo je članstvo na okupu i moj je ujak Pere Burić otvorio skupštinu, koja je počela razpravljati o stvarima koje su bile na dnevnom redu, iako još ne bijahu stigli iz Trsta podpredsjednik Ivan Stari i član nadzornog odbora Ante Iveša. Oni su naime trebali stići vlakom do Pazina, a od Pazina do Baderne autobusom, koji je

stizavao u Badernu oko 9 sati ujutro. Starome i Iveši dogodila se međutim neprilika da su u Trstu zakasnili na vlak, pa su zbog toga sjeli na parobrod i krenuli preko Poreča. U Poreč je parobrod stizavao istom u 11 sati, a autobus iz Poreča u Badernu u 2 sata popodne.

Stigavši ova dva izaslanika Središnjeg zadružnog saveza iz Trsta u Poreč u 11 sati smatrali su prvom dužnošću, da se jave brzoglasom u Badernu. Požuriše se stoga u Poreču na poštu i odanle brzoglasiše mom ujaku, da će oni na skupštinu stići istom u 2 sata po podne, pa neka se skupštinari, ako je moguće prije ne razidu, nego da ostanu na okupu do njihova dolazka zbog važnih saobćenja Središnjeg zadružnog saveza.

I zaista ,popodne u 2 sata stigoše u Badernu autobusom iz Poreča.

Kako je velik dio skupštinara bio još na okupu nastavljena je skupština i na večer u prostorijama Gospodarskog družtva.

Mrak je bio već davno pao, bilo je prošlo i 8 sati, a skupštinari su još uviek razpravljali. Gradiva je bilo dosta, ta gospodarska je kriza Istre baš tih godina bila na vrhuncu, a uz to su i političke prilike našega naroda bile vrlo težke, jer su nasilja vlasti bila sve žešća. Sva su ta pitanja i te kako zanimala sve skupštinare, jer se tu radilo ne samo o gospodarskom, nego i o kulturnom, političkom i narodnom obstanku.

Dok su skupštinari najživlje razpravljali iza dobro zatvorenih vrata, začuje se najednom na cesti buka vojničkih teretnjaka, koji se zaustaviše pred kućom mog ujaka. Iz njih izkoči dvadesetak do zubi naoružanih fašista, koji obkoliše kuću i stadoše udarati kundacima po vratima. Budući da moja ujna nije odmah otvorila, baciše bombu koja je izbila vrata i oni provališe u kuću, tražeći ujaka i ostale skupštinare. Pretražiše sve sobe, ali ne nađoše ni ujaka, ni ostalih skupštinara. U obćoj onoj gužvi uspjela je ujakova kći Olga skočiti kroz kuhinjski prozor i odtrčati preko vrtova do Gospodarskoga družtva ,gdje je žurno izpričala, što se događa i upozorila skupštinare, da im valja bježati.

Skupštinari poskakaše sa svojih mjesta i pobjegoše kroz stražnje prozore u susjedne vrtove. Još ne bijahu svi ni izašli, kad li nahrupe fašisti i stanu udarati kundacima po težkim dr-

venim vratima, ali ta niesu popuštala. Moj ujak, zatim Stari, Iveša, seljak Marko Pastorčić iz Baderne, Tomo Herak iz sela Heraki kraj Svetoga Lovreča i još neki drugi, stisnuše se u vrtu ponad Zadruge pod maslinama i čekahu što će biti.

Najednoć se moj ujak sjeti, da je u žurbi zaboravio zaključati blagajnu, a ključi da ostadoše u vratima blagajne.

— Ljudi Božji, provale li u zgradu opljačkat će blagajnu, spaliti nam knjige i uništiti nam svu imovinu. Tko je od vas toliko odvažan da pođe zatvoriti blagajnu? Ne treba nego samo izvaditi ključeve i tresnuti vratima blagajne, koja će se na taj način sama zatvoriti.

Nastade tajac. Nitko se nije usudio vratiti u zgradu. Ta vrata su mogla popustiti svakog časa, a fašiste provaliti. Jao si ga onda onome koga zateknu.

Najednom će Marko Pastorčić (Bog mu se smilovao duši, jer je već umro):

— Ki ima jedan kosir?

Bio je, čini mi se, Grgo Banko, koji mu je dao nabrušeni kosir. Marko uze kosir, spreman da svakome razpara njime trbuh, tko se usudi dignuti na njega ruku. Zatim skoči preko visokog kamenog zida, potrči kroz vrt Zadruge i uskoči kroz stražnji prozor u sobu, gdje se nalazila pisarna i u njoj velika željezna blagajna. Izvuče žurno ključeve i tresne svom snagom vrata od blagajne, koja se automatski zatvori. U istom trenutku popustiše glavna vrata ,koja se sa štropotom sruše, a u zgradu provale fašisti lupajući i razbijajući sve, što im je došlo pod ruku. Marko Pastorčić je ko striela izletio iz zgrade skočivši kroz porozor i izgubivši se preko vrtova u mraku.

Gore na briegu kraj groblja nađoše se skupštinari opet na okupu, odakle su gledali vatru, koja je uništavala pokućstvo Gospodarskog društva i slušali praskanje bomba, pušaka i samokresa.

To je razaranje i haračenje trajalo odprilike jedan sat, a onda se pomalo stišalo. Teretnjaci zabrujaše i udaljiše se zajedno s fašistima. Međutim se nitko od skupštinara nije usudio natrag ni u selo ni u Gospodarsko društvo. Nije bilo izključeno, da su se fašisti negdje pritajili, pa da će opet u noći odnekale banuti.

Tomo Herak iz sela Heraka kraj Svetoga Lovreča predložio je gostima iz Trsta, Starome i Iveši, da podu s njime u njegovo dva sata udaljeno selo, kamo ih sigurno ne će nitko doći tražiti. Moj ujak Pero Burić vratio se zaobilaznim putem kući da vidi što mu je s kućom i ukućanima.

Našao je razmrskana vrata, dućan opustošen, petrolej razliven po brašnu i riži, a trgovačke knjige spaljene. Po pretincima, stalcima i klupama bio je poliven pa podpaljen benzin, no ukućanima je pošlo za rukom pogasiti požar.

Dotle je Tomo Herak vodio svoje tršćanske goste zabitnim putevima i šumskim stazama, u mrkoj noći u svoje selo. Nenavikli na kozje puteve, dospješe konačno, posrćući i svaki čas padajući, nekako oko ponoći u Herake.

Herakova je žena na vrat na nos stala pripremati večeru. Zapalila je na ognjištu vatru, pristavila vodu i zamiesila tiesto. Narezala je sušene šunke, spržila je na masti i njome polila na brzu ruku skuhane rezance. Bilo je već skoro dva sata u noći, kad su konačno na smrt umorni obojica zajedno legli u visoki seljački krevet.

Ne bijahu pravo ni usnuli, kad li ih probudi strahovito lupanje na kućnim vratima.

— Ki je? skoči Tomić Herak.

Umjesto odgovora vrata se strašnom bukom sruše, a na njima se pojavi šest svetolovrečkih karabiniera.

Sasvim je jasno na koji su način porečki fašiste saznali, da se u Baderni održava godišnja skupština Gospodarskog družtva, na koju su došli izaslanici iz Trsta. Poštanski činovnik u Poreču prisluškivao je, naime, kada su Stari i Iveša brzoglasili iz Poreča u Badernu, da dolaze na skupštinu i neka skupštinari ostanu na okupu. On je to brže bolje dojavio mjestnom fašiu u Poreču, koji je odmah stvorio odluku, da izvrši kazneni pohod i da skupštinu raztjera.

(Zagonetno je međutim sve do danas, odakle su svetolovrečki karabinieri mogli saznati da su se izaslanici Središnjeg zadružnog saveza iz Trsta, Iveša i Stari, tu noć sklonili baš kod Tome Heraka).

Karabinieri skidoše s kreveta Ivešu i Staroga, pretražiše čitavu kuću i nađoše pune ladice raznih hrvatskih knjiga i

časopisa. Tomić Herak bio je čestit i nabožan seljak, te je bio predplaćen na razne vjerske časopise, a među ostalim bijaše i povjerenik Glasnika Srdca Isusova kao i drugih glasnika. Primao je i knjige Družtva Sv. Jeronima, a bio je i povjerenik Družbe Sv. Mohora.

Sve su te knjige i časopise karabinieri strpali u jednu veliku vreću, Tomića Heraka i njegova dva gosta vezali u lance, vreću im natovarili na leđa i potjerali ih u Sveti Lovreč. Noć je bila tamna, seoski putevi nepoznati, a namjere karabiniera tajnovite. Nije stoga čudo, da su uapšenici malo vjerovali u to, da će živi stići do Svetoga Lovreča. Ta ne bijahu riedki slučajevi, gdje su karabinieri znali ovako pucati uapšenicima u leđa, pa izjaviti da su ovi navodno htjeli bježati. Baš u selu Stifanićima kraj Baderne dogodio se slučaj, da su karabinieri ustrielili u krevetu mladića Stifanića — Tončića, kada su ga došli uapsiti, jer da im je tobože prietila opasnost, da bi mogao on u njih pucati.

Međutim osim nekoliko udaraca kundacima uapšenici su putem dosta dobro prošli i oko 5 sati ujutro našli se u zatvoru karabinierske vojarne u Svetom Lovreču.

U neizvjestnosti što će s njima biti sjedili su uapšenici u smradnoj sobi. Visoki prozori s debelim rešetkama bili su otvoreni, jer stakla na njima uobće nije bilo.

Najednom stadoše kroz rešetke padati u sobu čitavi omoti cigara.

Ondješnji su naime seljaci, čuvši da su njihovi prvaci zatvoreni, došli pod prozore zatvora i ne mogući im drukčije izkazati svoje osjećaje poštovanja i privrženosti, nakupovali su cigara, pa ih neopazice bacali kroz rešetke.

— Neka imaju bar nešto za pušenje — mišljahu oni naši dobri ljudi, ne znajući da nitko od trojice uapšenika uobće ne puši. Iveša je, istina, od dosade i uzbuđenja zapalio cigaru, no od nje mu je samo pozlilo.

Oko podne otvore se vrata tamnice, a uzničar im donese jelo. Ogromna zdjela tiestenih krpica nazvanih »fuži« iz koje bi se bilo moglo najesti barem četrnaest ljudi našla se pred njima. Doniela je žena Tomića Heraka zabrinuta, da ne bi

možda n a š i ostali u zatvoru gladni. Na jelu je plivalo najmanje dva prsta masti. Bojeći se da ne bi možda bilo premalo začina, ona je fuže zalila tako jako, da ih Iveša, koji je bolovao od čirova na želudcu nije mogao ni okusiti

Sutradan ih karabinieri ponovno svu trojicu svezaše lancima, a Tomiću Heraku natovariše, kao »corpus delicti«, na ramena punu vreću knjiga, kalendara Danica, Glasnika Srdca Isusova i drugih časopisa.

Kako je Herak bio u Svetom Lovreču i okolici veoma poznat i ugledan čovjek to je Stari smatrao svojom dužnošću, da njegov teret preuzme na svoja ramena, pa je on ponio vreću.

I krenuše u pratnji četvorice karabiniera pješice cestom u jedan sat hoda udaljenu Badernu. Narod je izišao na cestu, da ih pozdravi i izkaže im svoju odanost i poštovanje. Bilo je ganutljivo promatrati ona naborana lica seljaka, koji su točno 10 godina prije toga s velikim oduševljenjem i zanosom otvorili svoju prvu hrvatsku školu u Svetom Lovreču, vjerujući živo u uzpon i sretnu budućnost svoga naroda — a sada evo vide sve svoje nade porušene. Potišteno su i zabrinuto evo gledali, kako im najiztaknutije narodne ljude vode u lancima kao najobičnije zločince.

Stajali su tako naši seljaci uz cestu po svojim vinogradima, napuštali posao i dolazili bliže da s poštovanjem skinu pred uapšenicima svoj kmetski »klobučić«.

— Z d r a v o   n a š i !

I ništa više. To je bio jedini pozdrav, jedini znak simpatije, ljubavi i odanosti.

— K u r a j a,   l j u d i,   i   n i š   s e   n e   b o j t e ! — odgovarali su uapšenici.

A klobučići se s još većim poštovanjem još dublje skidahu.

S l u g a   T o m e   H e r a k a,   s u s r e v š i   n a   c e s t i   s v o g a   g o s p o d a r a   n i j e   s e   m o g a o   s u z d r ž a t i;   z a p l a k a o   j e   i   k l e k n u o   p r e d   o n o m   v r e ć o m   z a p l i e n j e n i h   h r v a t s k i h   k n j i g a, kao što se kleči pred svećenikom, koji nosi sveto Tielo Isusovo.

— M a   s i e t e   s a n t i   p e r   B a c c o !?, uzrujavali se karabinieri ne mogavši se dosta načuditi tolikom poštovanju, što

ga hrvatski seljaci izkazivahu ovim, po njihovom mišljenju, zlikovcima.

— Ta nieste valjda svetci, da vas s tolikim poštovanjem pozdravljaju? — govorahu karabinieri.

Došavši u Badernu izručiše svetolovrečki karabinieri svu trojicu uapšenika baderskim karabinierima. Malo zatim uapsiše baderski karabinieri i moga ujaka Peru Burića, te ga dovedoše k njima. Sada su u zatvoru bila četvorica.

Čekali jedan dan, čekali dva, a karabinieri niti šta govore, niti što poduzimaju.

— Ej, digo, — reče Stari karabinierskom marescialu — Mi smo ovdje već treći dan, i to ne svojom voljom, a vi uobće ne mislite na to da nam date nešto za jesti.

— Pa zar vi čekate da vas mi hranimo? nasmija se maresciało. — Recite samo jednu rieč, poručite ma kome god u selu, da vam pošalje ručak i budite uvjereni, da ćete u jednom trenu dobiti sve što vam srdce zaželi.

— To znamo — rekoše. — I znamo da bi nam svaki baderski seljak, da rečemo samo jednu rieč, najspremnije zaklao tele i poslao nam ga pečena. Ali znamo ujedno i to da biste vi svakoga uapsili tko bi se god usudio da nam nešto pošalje. Molimo vas stoga, pobrinite se v i, da mi dobijemo nešto za jelo.

Karabinier se nasmije i ode.

Nije prošlo dugo, a moja ujna, žena Burićeva, dobivši poruku da pošalje za uapšenike hranu, zaklala je brže bolje kokoš, zamiesila i ona »fuže« i poslala im golemu zdjelu kokošjeg paprikaša s »fužima«.

Sutradan su bila upregnuta dvoja kola. Na jedna je sjeo moj ujak, a njemu s jedne i druge strane po jedan karabinier s puškom. Lancima mu vezali ruke, ali da ne bi sviet toga vidio pokrili mu ruke pokrivačem.

Na drugim kolima sjedili su vezani svi o jedan lanac Herak, Stari i Iveša, a uz njih četiri karabiniera.

Iveši slabašnom i bolestnom bilo je cielim putem veoma zlo. Od Baderne do Poreča morao je naime desetak puta silaziti s kola, a kako je bio vezan s ostalima jednim lancem, morala su svaki put i ostala dvojica silaziti, a i karabinieri s njima, da ne bi možda »lopovi« pokušali bježati.

Pred Porečom reći će najednom Stari karabinierima:

— Gospodo, mi smo vezani i ne možemo se braniti. Zapamtite da su naši životi u vašim rukama i da ste za njih odgovorni. Tražimo da nas vi štitite, jer ne želimo da nam se dogodi, ono što se je već nekim našim ljudima dogodilo —

Mislilo se time na slučaj našeg župnika Šime Červara iz Zrenja, koga su isto tako karabinieri vodili 1921. vezana u Poreč. Porečka ga je rulja otela karabinierima iz ruku, izudarala ga, popljuvala, i svega izkrvavljela dotjerala ga pred zatvor. Taj je jadni narodni pop i pravi mučenik za hrvatsku narodnu stvar malo nakon toga podlegao zlostavljanjima.

I zbilja karabinieri se pogledaše i sidoše. Postaviše se s jedne i s druge strane kola i odpratiše uapšenike kroz grad u zatvor, na sreću bez ikakvih upadica sa strane gradske rulje.

U zatvoru ostadoše uapšenici cielu noć. Predstavnici mjestnog fašia dugo su u noć pregovarali sa sudcem o tome, šta da se učini s uapšenicima. Mora se priznati da je sudac bio izpravan. On je izjavio predstavnicima fašia, da je godišnja skupština družtva bila propisno prijavljena i da nema razloga, da ih se kažnjava ili zadržava u zatvoru.

Kod preslušavanja uapšenika i izpitivanja o sadržaju zaplienjenih knjiga bilo je i nekoliko šaljivih upadica, kada su obtuženici morali prevoditi na talijanski jezik razgovor »Franine i Jurine«, odnosno sadržaje raznih Glasnika.

Zanimljivo je, da ni sudac, ni karabinieri niti itko od fašista nije znao hrvatski, a niti je bilo ikoga tko bi bio mogao biti tumačem.

Sudac je konačno dao nalog, da se uapšenike ima pustiti na slobodu, i htio ih je u noći pustiti iz zatvora.

»Predajte ih nama!« — rekoše fašisti.

Međutim se uapšenici, niesu te noći dali iz zatvora. Znali su, što bi ih čekalo da sada u noći dođu u Poreču u ruke fašista, zato su radije ostali prespavati u zatvoru, pa su istom sutradan pušteni. Moga su ujaka i Tomu Heraka pustili odmah na slobodu i oni se vratiše kući, dočim su Stari i Iveša, od-

premljeni u pratnji karabiniera »per Schub«, svaki u svoju zavičajnu obćinu: Stari u Pulu, a Ivešа u Trst.

Tako je završila glavna godišnja skupština Gospodarskog družtva za štednju i zajmove s o. j. u Baderni, godine 1923.

Iznosim samo taj jedan slučaj, da bih njime osvietlio težke prilike u kojima su radile naše gospodarske zadruge, naša prosvjetna družtva i naši tamošnji skromni narodni radnici.

Ovo je tek jedan dosta blagi i mirni događaj, no bilo ih je i daleko tragičnijih, daleko težih. Mnogo su teže posljedice imali fašistički kazneni pohodi na pr. u Čežarima na Koparštini, kada je planulo skoro cielo selo ili kada su na Žminjštini pod batinama ljudi izdisali, ili kad su se naši iztaknuti javni radnici, previjali u grčevima, napajani litrama ricinusova ulja.

Iznositi sve te slučajeve pojedinačno i potanko, kaošto je slučaj ove glavne godišnje skupštine u Baderni, značilo bi napisati obsežan jedan jezoviti roman, a to nije svrha ove knjige. Njena je svrha bez mržnje i bez žuči, bez pretjeravanja i uveličavanja utvrditi samo gole činjenice i registrirati događaje...

Drugi izbori za rimski parlamenat

(6. travnja 1924.)

Kaže se, da su izbori narodnih zastupnika temelj narodne slobode. Na izborima svakome državljaninu pripada najsvetije pravo, da može glasovati za onog zastupnika, koji uživa njegovo povjerenje i prema tome izabrati ga, da u njegovo ime govori u parlamentu.

Italija je tada još bila demokratska zemlja, koja je navodno poštivala državljanska prava svakog svog državljanina.

Istarski su Hrvati i Slovenci prigodom razpisa izbora, koji su trebali biti održani 6. travnja 1924. smatrali, da je došao čas, kad mogu izraziti svoje razpoloženje, te dati svoj glas s v o j i m narodnim zastupnicima, koji će njihove potrebe i tegobe slobodno moći iznieti u rimskom parlamentu, da ih čuju i ostali njihovi sugrađani u državi, a i sav ostali sviet.

Međutim je vlada već unapried računala s time, da bi hrvatski odnosno slovenski narodni zastupnici mogli mnogo toga reći o nasiljima i iztrebljivanju hrvatskoga življa u Istri, pa je nastojala, ako već ne bude mogla uobće spriečit dolazak naših zastupnika u parlamenat, da barem njihov broj bude što manji. U tu je svrhu upotrebila kod nasilničkih režima veoma omiljelu taktiku tzv. izborne geometrije. Razdielila je čitavu državu na 15 izbornih kotara. Peti izborni kotar obuhvatio je pokrajine u kojima je živio naš narod i to: Trst, Pulu, Rieku, Zadar i Videm (Udine). Cieli taj izborni kotar broji 1,715.117 stanovnika. Kako je pak u tom predjelu 250 tisuća Hrvata i 450 tisuća Slovenaca, preostalo je još preko 1 milijun Talijana.

pa je tako većina bila talijanska. Novi izborni zakon bio je čudnovat. Prema njemu je ona stranka, koja je u cieloj državi odniela većinu glasova dobivala dvije trećine zastupnika. Ostala trećina zastupnika dielila se medu ostale stranke, od kojih je mnoga mala stranka na taj način ostala uobće bez svoga zastupnika. Hrvati i Slovenci, da bi tome izbjegli stupili su u suradnju s njemačkom manjinom iz Južnog Tirola, koja je brojila oko 200 tisuća duša. Sklopili su savez pod znakom lipe i planinke. List lipe kao slavenska značajka i cviet planinke kao obilježje tirolskih gorštaka bili su izborno geslo.

Poučeni prijašnjim izkustvima posjetili su predstavnici manjina samoga Mussolini-a upoznali ga sa svim potankostima i zamolili ga da dade podredenim organima upute, da bi se Slavenima u Istri, Trstu i Gorici dozvolilo glasovanje bez sile i nasilja. Mussolini je to svečano obećao, tim više što je neposredno prije toga (27. I. 1924.) bio podpisao pakt prijateljstva između Italije i tadašnje Jugoslavije.[1])

Kako su međutim bili provedeni ti izbori izvješćuje posebni dopisnik zagrebačkog dnevnika »Obzora« koji je tok izbora u Istri opisao sa svim potankostima. Vadimo najglavnije i najznačajnije podatke iz tih izvještaja (»Obzor« 29. i 30. IV., te 1., 2., 3. i 4. V. 1924.):

»Prvo nasilje nad izbornim pravom učinjeno je u Istri u vrieme prije izbora — ne ubrajajući ovamo pojedine napadaje na pojedince — time, što su obćinski načelnici i tajnici, kojima je bilo povjereno sastavljanje izbornih imenika na nečuven i protuzakonit način izostavili golem broj hrvatskih birača. Mnogi i mnogi, koji su bili upisani u izbornom imeniku za izbore 1921. ovog puta niesu bil unešeni. No ne samo to, nego su i onima, koji su bili unešeni u izborni imenik hotimice izkvarili imena na svakojake načine, da ih povjerenstvo ne prizna. Što više imade na stotine i stotine slučajeva, gdje je izborniku otac davno umro i koji su kod zadnjih izbora bili u imenik unešeni »od pokojnog otca«, a sada su im metnuli »od živućeg otca«. Takove povjerenstvo nije htjelo priznati i nije ih pripustilo glasovanju.

[1]) »Rimski ugovor«, na temelju kojega je mogao anektirati Rieku

Vrlo je malo obćina u Istri, koje niesu provodile takove makinacije s izbornim listinama. Svi izseljenici, pa i oni koji su već davno umrli, bili su medutim točno unešeni u izborne imenike i zanimljivo je, da su svi od reda »glasovali« za talijanske kandidate, iako ih već godinama nije bilo kod kuće. A svi su ti izseljenici Hrvati. Svi prosvjedi protiv izkvarenosti imena i protiv izostavljanja iz izbornog imenika, niesu ništa pomogli.

Takovim postupkom lišile su obćine najmanje 25% hrvatskih izbornika prava glasa. Da se je to vršilo sustavno, po točno danim uputama, svjedoči to, što su po istom kalupu postupale sve obćine, počevši od Kozine do najmanjeg otočića. Zakon, istina, predvida stroge kazne za ovakove prestupke no za istarske Hrvate zakoni uobće ne vriede, jer svaki fašista u Istri ima svoj pašaluk u kome radi što ga je god volja. Spomenut ćemo samo neznatan primjer: U jednom selu kanfanarske obćine ima 18 obitelji sa 38 mužkaraca, koji imaju pravo glasa. U izborni imenik unešeno ih je samo 6 i to samo iz jedne kuće: gospodar kuće, tri njegova sina i dva sluge.

To je bilo sustavno nasilje prije izbora, a evo kako je bilo za samih izbora:

Obćina Pula

Iza ustanovljenja izbornog povjerenstva u Medulinu, u subotu dne 5. travnja, vraćao se je sa sjednice iz Medulina u Ližnjan predstavnik hrvatske kandidatske liste Josip Fedel pok. Martina iz Ližnjana. Na putu iz Medulina u Ližnjan napali su ga iz zasjede fašisti, težko ga ranili i iztukli, da je morao odležati preko mjesec dana.

Hrvatskom zastupniku liste Viktoru Perkoviću iz Štinjana došli su dan prije izbora talijanski fašiste u kuću i zaprietili mu da se sutradan pod prietnjom smrtne kazne ne smije maknuti iz kuće. Rafaelu Sladonji, čuvaru naše liste na biralištu br. 717 došla su dva častnika i zapovjedila mu da smjesta napusti biralište. Kad se je on potužio zapovjedniku karabiniera ovaj mu je odgovorio: Ne preuzimam nikakve odgovornosti za ono što će vam se dogoditi!

U samom gradu Puli zaposjeli su puljski Talijani sva birališta i nigdje niesu puštali unutra predstavnike naše liste,

tako da je povjerenstvo bilo sastavljeno od samih Talijana, koji su s glasovima radili što su htjeli. Iznimka je bila na biralištu br. 704, gdje je čuvar liste bio Ivan Stari. Njega su, istina, šest dana prije izbora bili fašisti žestoko izmlatili, da je morao par dana odležati, no na dan izbora on je ipak ušao u izbornu dvoranu i odanle se nije maknuo, uprkos svih prietnja.

Druga zadaća fašista bila je navaljivati na naše izbornike već u predvorju izbornih prostorija. Tu su fašiste našim ljudima oduzimali glasovnice i izkaznice, s kojima bi onda oni polazili glasovati. Tko nije htio da ih dade milom davao bi ih silom. Tako je medu ostalima težko nastradao u jednom puljskom biralištu naš radnik Ivan Hekić iz Pule. Budući da im nije htio izručiti svoju izkaznicu i glasovnicu počeli su ga batinama tako mlatiti po glavi, da je jedva živu glavu izvukao, pobjegavši preko plotova susjednih dvorišta. Na isti je način »glasovalo« na stotine i stotine naših izbornika.

Bilo je i ovakvih slučajeva: na jednom biralištu pojavio se jedan fašista s glasovnicom i izkaznicom Marijana Rotarovića. Predstavnik naše liste, kada ga je vidio ustao je i izjavio, da to nije Marijan Rotarović, jer on Rotarovića dobro pozna i dobar mu je prijatelj. Predsjednik je samo rekao: U Puli su dva Marijana Rotarovića! i preuzeo je od fašiste glasovnicu. Na isto biralište (br. 704) došao je Agide Salustio i donio čak pet glasovnica. (Agide Salustio bio je po svoj Istri poznati kolovoda svih nasilja i progona našeg življa inače zanimanjem državni činovnik). Predsjednik ga je upozorio, da nitko ne može glasovati nego samo jednom glasovnicom. »Što pravite gluposti!? Glasovao sam tako već u nekoliko birališta i nitko nije prigovorio...« Predsjednik ušuti i primi svih pet glasovnica.

Na biralištu br. 720. iztjerali su fašiste čuvare naše liste. Povjerenstvo je bilo sastavljeno od samih Talijana. Naši su ljudi ipak došli da glasuju. I za čudo, nitko im nije prietio, nego su bili mirno pripušteni izbornima žarama i dali svoj glas za hrvatsku listu. U svemu je došlo 120 naših glasača, koji su svi kao jedan glasovali za hrvatsku listu. Medutim na večer kod prebrojavanja glasova »ustanovilo« je talijansko povjerenstvo, da je za hrvatsku listu palo samo 4 glasa, a sve ostalo da je bilo za talijanskoga kandidata.

Druge neke naše izbornike niesu uobće pripustili na izbore, nego su ih potražili kod kuće, iztukli ih batinama i revolverima, te ih protjerali iz sela. Tako su medu mnogim ostalima izpremlatili spomenutog već Sladonju, pa Antuna Kaića, njegovog zamjenika kao čuvara liste, zatim Matu Latina, koji je bio tako iztučen da je ostao ležati u lokvi krvi, pa Vida Radeku, Antuna Skoralića iz Muntića, Miju Grubišića iz Loborike, Ivana Paura iz Muntića, Ivana Uršića iz Alture i još nebrojene druge. *Častnici, koji su napali Sladonju bili su još toliko bezobrazni, da su ga ranjenog odvezli automobilom njegovoj kući, tamo pojeli i popili što su u kući našli i otišli.*

Obćina Kopar

U Kopru je bilo biralište br. 724. Tamo je glasovanje bilo zanimljivo. Svaki naš glasač morao je svoju glasovnicu predati u ruke predsjednika povjerenstva. Glasač se na to morao udaljiti, a predsjednik je glasovnice bacio u talijansku žaru. Neki naši izbornici usudili su se uzprotiviti pa su tražili, da predsjednik postupa kako zakon nalaže t. j. da glasovnicu baci pred njihovim očima u hrvatsku žaru, kako su mu oni jasno i glasno kazali. No bili su loše sreće. Fašisti, koji su stajali u dvorani, skočili su na takovog izbornika i pred očima povjerenstva ga izprebijali u samoj izbornoj dvorani. Tako je nastradao Antun Sosić iz Čežara, a niesu bolje prošli ni Ivan Bertok i Josip Kuret, oba iz sela Bertoki.

476 naših seljaka toga birališta bilo je pod prisegom spremno izjaviti da su glasovali za hrvatsku stranku, medutim je komisija »ustanovila« da za hrvatsku listu njie predan *niti jedan glas.*

Obćina Herpelje—Kozina

Čuvar naše liste bio je Franjo Race, vanredno čestit i pošten naš seljak, koji je uživao obći ugled. Bio je član povjerenstva, koje je vodilo brigu da izbori budu pravilno provedeni.

Medutim što se dogodilo? Neposredno prije izbora došli su karabinieri i uhapsili Race-a, jer da je netko podnio protiv njega tužbu zbog nekakvog težkog zločina. Čim su karabinieri odveli Racea odmah je predsjednik povjerenstva postavio za njegovog zamjenika nekog fašistu. Racea su karabinieri odveli pješice u dva sata udaljenu Materiju. Tamo su ga odmah pustili na slobodu. U čitavoj obćini Herpelje—Kozina živi samo naš sviet, koji je narodno čvrst i sviestan. Računalo se kao sasvim sigurno da će naša stranka dobiti najmanje 600 glasova, a talijanska oko 20 glasova talijanskih doseljenika, financa, žandara, obćinskih pisara i sličnih. Medutim se dogodilo, da je naša stranka dobila samo 208 glasova, a talijanska čak 332.

Izborni posljedak bio je naravno krivotvoren.

U Marezigama je zapovjednik karabiniera pred vratima birališta potjerao naše zastupnike. U dvorani su bili sami fašisti, koji su dovezli bačvicu vina, napajali se, sami preuzimali od naših birača glasovnice, i sami glasovali. Ljudi videći to uobće niesu htjeli pristupiti na biralište, nego su se vraćali kućama. Medutim su ih skupine fašista počele loviti po selu i natjeravati ih na biralište. Tko im je predao glasovnicu toga se na licu mjesta u samom izbornom lokalu napojilo vinom.

Buzet. U Buzetu su bila 4 birališta i to dva u samom Buzetu, jedno u Vrhu, drugo u Sočergi. Medutim su Talijani, a da o tome nikoga niesu obaviestili, prenieli dan prije izbora sjedište birališta iz Sočerge i Vrha u Buzet. Zastupnici naše kandidatske liste došli su u Sočergu i Vrh, ali tamo ne nadoše nikoga. Glasači su došli s glasovnicama, na kojima je svatko imao točno naznačeno, gdje ima glasati, ali povjerenstva nema te nema. Trči ovamo, trči onamo i na koncu se izpostavilo, da su povjerenstva u Buzetu. Tako su tek kasno popodne mogli naši izbornici pohrliti u grad, da dadu svoj glas. No tamo ih je istom čekala pokora, iako su neki od njih čak 17 kilometara pješačili, da dođu do izborne dvorane. Tamo su čekale talijanske rulje sastavljene od mužkih i ženskih i užasnim urlikanjem »morte agli schiavi« (smrt robovima!) dočekale naše izbornike. Pucali su iz samokresa i pušaka, bombe su praskale, naše ljude

su mlatili volovskim žilama, da su sve kosti pucale. Zastupnika naše liste Antuna Draščića napali su i bacili mu u kuću bombu. 72-godišnjeg Matku Flega udarili su po glavi tako žestoko, da je odmah pao na zemlju. Tu su se izticali neki Olivo Depangher i Gilio Scala, oba iz Buzeta.

Težko je stradao i Antun Bužan iz Svetoga Martina, Josip Jermanis iz Selca i Antun Flego iz Štrpeda. Njega je neki Arduino Timeus tako udario samokresom po licu, da ga je oblila krv i umalo te nije izgubio oko.

Konačno je talijanska rulja puškama, bombama i kamenjem potjerala naše izbornike iz grada, goneći ih nekoliko kilometara daleko.

Poreč. Kolikogod je Poreč zagriženo talijansko gniezdo, toliko je njegova okolica sve do pred sama gradska vrata, vanredno sviestna i junačka. Naši su izbornici bili organizirani i, poznavajući Porečane još iz predratnih vremena, niesu htjeli poći na glasovanje pojedinačno, nego u jakim skupinama. Tako se je već oko devet sati ujutro ustrojila na cesti, koja ide od Baderne preko Žbandaja u Poreč, jaka skupina od nekih 700 hrvatskih birača. Starci su išli na kolima, a mladi pješke.

Talijanska je gradska rulja bila već rano ujutro obkolila grad, oboružana puškama i samokresima. Kada su vidjeli, kako velike skupine dolaze na glasovanje zatražili su pojačanje. Najednom su otvorili plotunsku paljbu iz pušaka i samokresa na naše izbornike i navalili na njih toljagama, batinama i volovskim žilama. Kako je pri tom sudjelovala i vojska, narod se je razbježao i nije mogao pristupiti glasovanju.

Ista je sudbina zadesila i izbornike, koji su dolazili cestom iz Nove Vasi. Tamo je također bila postavljena zasjeda, koja je pucnjavom iz pušaka i divljim urlikanjem imala zadatak da spriječi našim ljudima dolazak na glasovanje. Neki odvažniji uspjeli su ipak doći u grad i poći na biralište postranim putevima. Medutim ih je u samoj izbornoj dvorani dočekalo iznenađenje. Svakog birača pratio je jedan karabinier i član povjerenstva neki Natale Sorsich, bivši obćinski tajnik u Novoj Vasi. Ta dvojica su zahtjevala od svakoga da mora glasovati za fašističku stranku. Tko nije htio bio je izbačen napolje.

Slično je bilo i s našim izbornicima iz sela Vrvari, Musaleža, Vabrige, Dračevca, Fuškulina i t. d.

Prigodom napadaja nastradali su naši izbornici Petar Fabić iz Žbandaja i Josip Kalac iz Vrvara.

U mlaćenju našega naroda naročito su se izticali trgovac brašnom Pauletti, krčmar Toso, trgovac manufakture Zuliani, inžinir Danelon, trgovac Beltrame i drugi. Fina marka bio je i član povjerenstva sudski oficial Grego i spomenuti Natale Sorsich. Dan prije izbora stradao je naš ugledni seljak iz Nove Vasi Mate Vlašić, čiju su kuću u noći obkolili fašisti i napali je pucnjavom iz samokresa. Isto su tako napali i kuću Petra Burića u Baderni.[1])

Posljedica takove izborne slobode bila je naravno ta, da je u Poreču glasalo 96% svih izbornika, dakle tako reći sve živo i mrtvo i sve od reda za fašističku stranku, dočim je za hrvatsku stranku palo u svemu navodno samo 13 glasova.

Slum. U obćini Slum bila su dva birališta, jedno u Slumu, drugo u Račjoj Vasi. Ivan Božić iz Sluma, zastupnik hrvatske liste, pošao je u Račju Vas, da prisustvuje sastanku povjerenstva. Tamo ga je dočekao brigadir karabiniera i rekao mu: »Upozorujem Vas, da ne ćete moći ostati ovdje. Ne mogu jamčiti za Vašu glavu«. Kako su izpali izbori nije potrebno govoriti. A svatko zna, da u čitavoj Ćićariji nema toliko Talijana, koliko ih je odjednom glasalo u samoj Račjoj vasi, gdje je povjerenstvo pilo i plaćalo, t. j. samo zasjedalo i samo glasalo.

---

[1]) Petru Buriću bili su fašisti nekoliko puta napali na kuću. Dan prije izbora u 4 sata poslije podne dok je mladi Petar Burić, tada još pravnik, bio u Poreču, došli su fašiste u Badernu, da ga traže. Njegovoj su majci zaprietili, da će joj sina ubiti ,ako se sutradan t. j. na dan izbora pojavi u Poreču (a bio je zastupnik hrvatske liste). Na njegovu su kuću naliepili fašističke plakate i zaprietili ukućanima, da će platiti svojim životima, ako se ti plakati skinu.

Oko jednog sata u noći dovezli su se ponovno na teretnom samovozu u Badernu i otvorili paljbu na kuću iz pušaka i samokresa, razbivši mu sve prozore. Osim toga su bacili pred kućna vrata bombu, koja je razniela vrata. Nato su se vratili u Poreč. Treba spomenuti da su Buriću i za prvih izbora godine 1921. porazbijali sve po kući, a kuću podpalili.

Značajan je slučaj koji se dogodio u Lanišću našem narodnom predstavniku, predsjedniku političkog družtva iz Trsta Dru Mirku Vratoviću. On je 25. ožujka došao u Lanišće, da se dogovori s izbornicima. Čim je počeo govoriti navalila su na nj dva oboružana fašista i zabranila mu govoriti. Prisutni karabinier samo se je smijao i slegnuo ramenima, rekavši da on ne zna što da radi, jer da mu nema zapovjednika.

Dr. Vratović je morao pobjeći iz sela, a da mu niesu dozvolili ni da popije čašu vode. Kasnije je taj isti karabinier u zajednici s onom dvojicom fašista tražio po okolišnim selima Dra Vratovića, da se nije možda negdje ipak zadržao.

U Roču nije bilo ništa bolje. Tamo zastupniku naše liste niesu htjeli uobće izručiti izpravu, da je čuvar liste, pa ga niesu pripustili u izborne prostorije.

Kako je naša stranka prije izbora dala naliepiti po nekim kućama oglase, kojima poziva naše izbornike na glasovanje i daje im upute kako da glasuju, to su mjestni karabinieri poveli iztragu da vide tko se to usudio liepiti hrvatske oglase. Uhvatili su Jakova Grabara iz Krkuša, Ivana Staruja iz Krkuša, te njegovu zaručnicu Olgu Nevodić iz Ciriteža i silili ih, da izdadu tko je liepio hrvatske oglase. Ne mogavši od njih saznati počeli su proganjati djecu, pa su tako žestoko izbili 15 godišnju djevojčicu Zoru Urbić i 12-godišnjeg dječaka Viktora Gržinića; tukli su ih i gazili po njima, no uzalud. Djeca niesu znala tko je liepio letake. Tek na posredovanje jednog uglednog trgovca pustili su djecu na miru. Tu su se naročito iztakli karabinierski brigadir, te tri fašista: Giovanni Ban, Albano Masalin i Giulio Fabris.

Uz takove prilike nije čudo, da je naša stranka dobila u Roču na jednom biralištu samo 23, a na drugom 12 glasova.

Motovun. U Motovunu su bila tri birališta. Tu je glasovanje išlo gladko. Ni na jedno biralište niesu bili pripušteni naši čuvari liste. Našeg zastupnika liste Josipa Prodana dao je sudac Ceccoli neposredno prije izbora uapsiti i odvesti u jednu fašističku kavanu. Tamo su ga izručili fašistima, koji su ga izveli iz grada. Izbornika Grbina iz Karojbe, koji se usudio

glasati, su namlatili, a Petra Raboka, koji je htio prosvjedovati protiv čudnovatog načina glasanja su pograbili i, praskajući mu kraj glave iz samokresa, iztjerali ga iz grada. Drugi su izbornici pripušteni na glasovanje i svi su glasovali, ali na večer je povjerenstvo »ustanovilo«, da je od preko tisuću hrvatskih glasova palo za hrvatsku stranku samo 89, a sve ostalo za fašističku.

Oprtalj. Zastupnici naše liste Ivan Šavle od Matije i Katarine, te Ivan Šavle od Matije i Margarite došli su da prisustvuju izborima. Odmah su ih napali dva fašiste i stali ih tući po glavi. Zatražili su zaštitu karabiniera i na svu sreću jedan ih je častnik uzeo u zaštitu.

Pred izbornim prostorjem nalazila se velika skupina naših izbornika. Uobće su naši birači dolazili samo u skupinama, a nikad pojedinačno, da ne bi pojedinačno bili napadnuti od Talijana. U biralište su ušli prvi Franjo Mikolavčić, te Antun Šavron i Andrija Šavron svi iz Gradine. Vrativši se iz izborne dvorane ogorčeno izjaviše, da tu nema izborne slobode, kako je propisuje zakon, već da za svakim izbornikom ide u kabinu član povjerenstva Giacomo Perich, koji od svakoga pod prietnjom posljedica zahtieva da glasuje za fašističku stranku.

Narod videći tu izbornu sprdačinu vratio se kućama. U svemu je povjerenstvo proglasilo, da je glasovalo za našu listu na čitavoj Oprtaljštini samo 25 izbornika.

Višnjan. Tu je bila upotrebljena stara još predratna talijanska taktika: zatezanje. U roku od 12 sati glasovalo je 374 izbornika za fašističku stranku, a za hrvatsku samo 53, jer ostali Hrvati niesu »stigli« da glasuju, tolike su im poteškoće pravili kod izpitivanja izkaznica. U drugom jednom biralištu išlo je sve u redu, ali kod proglašivanja posljedka na obće začuđenje od stotina naših glasača, koji prisižu da su glasali za hrvatsku listu našlo se u žari navodno samo 9 glasova za hrvatsku listu. Naš zastupnik liste, naravno, nije bio pripušten u izbornu dvoranu.

Vižinada. U Vižinadi su bila dva birališta. Jednako kao i u Poreču i ovdje je bio upotriebljen način sprečavanja dolazka na izbore.

Čuvar naše liste bio je Marko Beaković. U četvrtak pred izbore došla je skupina vižinadskih fašista u selo Ference, odakle je Beaković. Predsjednik fascia Pattelli htio je držati govor. Fašisti su išli od kuće do kuće i silom natjeravali ljude, da dođu slušati govor. Tako su došli i u kuću Antuna Breškića. Uhvatili su ga i počeli ga vući na skupštinu, ali im je putem pobjegao, pa su pucali za njim iz samokresa.

Pattelli je u govoru izjavio, da u nedjelju nitko ne smije u Vižinadu na glasovanje, tko ne kani glasovati za fašističku stranku. Beakovićeva sina izvukli su iz kuće na dvorište i stali ga tući. Priskočio je stari Beaković, kojega je Pattelli počeo gurati i prietiti mu, da će mu polomiti kosti i razbiti glavu, usudi li se doći u Vižinadu kao zastupnik hrvatske liste. U nedjelju na dan izbora fašisti su kao i u Poreču zaposjeli sve ceste, koje vode iz raznih sela u grad. Tamo je Pattelli napao 75 godišnjeg starca Augusta Milanovića, oduzeo mu izkaznicu i potjerao ga natrag kući. Malo kasnije napali su fašisti naše izbornike Antuna Deklića i Ivana Dulića i počeli za njima pucati. Ivan Jerkić iz sela Ferenci bio je tako udaren po glavi, da se je onesviešten srušio na zemlju. Na cesti od Žudetića u Vižinadu bio je napadnut Ante Pastarić.

U subotu pred izborima došao je teretni samovoz pun oboružanih fašista u **Kaštelir.** Pucajući iz samokresa i bacajući bombe vikali su cielu noć po Kašteliru: »morte ai sciavi!«

Našega zastupnika u Kašteliru Eugena Ružića, koji je htio prisustvovati izborima, protjerali su iz grada i morao se je skrivati po šumama, jer mu je fašista Meccis, koji ga je nekoliko puta, oboružan do zubi, dolazio tražiti zaprietio, da će mu razporiti crieva ako ga nađe.

Uz takove okolnosti naravno, da je na izborima u tom biralištu palo za fašističku stranku 298 glasova, a za našu samo 2, na drugom pak biralištu bili su »kompaktno« predani svi glasovi samo za fašističku stranku.

Tko želi da vidi sve potankosti za svako pojedino biralište neka prolista »Obzor« od 29. travnja do 10. svibnja 1924. Vidjet

ce upravo nevjerojatne stvari, koje dokazuju silne i velike sloboštine, što su ih uživali Hrvati u Istri pod »slobodarskom«, »kulturnom« i velikom Italijom, a nakon »svečanog obećanja« samoga Mussolini-a.

Mi ćemo iznieti još samo jedan vanredno značajan slučaj, koji dokazuje visoku narodnu sviest naših izbornika, koji ni pod najtežim okolnostima, niesu htjeli da se odreknu svoga prava ni svoje narodnosti. To je slučaj **Žminja.**

U **Žminju** su se u cielosti ponovili prizori političkih izbora iz godine 1921. Narod je sa svih strana oduševljeno i odlučno pohrlio na biralište. Pred biralištem se je sakupilo veliko množtvo našega naroda. Najednom je u 11 sati bila među njih bačena bomba. Ljudi su se razbježali preskačući preko plotova i ograda. Međutim kad se smirilo ponovno se počeše sakupljati oko birališta da glasuju. Najednom je navalila na njih talijanska rulja, samokresima, noževima, batinama i volovskim žilama. Narod je opet pobjegao, ali ni sada se nije razišao već se je i opet povratio. U to je žminjskim Talijanima stigla pomoć iz Pazina. Odanle je došao krcat vojnički teretnjak, pun naoružanih fašista, koji su otvorili paklensku paljbu na naš goloruki sviet, tako da više nijedan naš čovjek nije mogao na biralište. Naročito su se izticali fašista Rodolfo Godina, pa Arturo Rovis »Panjak«, zatim obćinski podtajnik Cernecca, Carlo Olivari i Carlo Petech-Covacich od Antuna.

Ranjeni su bili naši izbornici Antun Grizila od Šime, Juralac, Ivan Matika, Sandar, Liberat Modrušan, Mate Ivančić, Mate Kmet i mnogo drugih. (Modrušanu su razbili glavu. U četvrtak iza izbora htjela ga je žena odvesti u Pulu u bolnicu, ali joj je na putu od zadobivene rane umro, i to kod crkve Sv. Kvirina u Roveriji).

Jedan naš izbornik je ipak uspio ući na biralište. Zahtievao je da mu se dade glasovnicu da bira za hrvatsku stranku. Imao je od udaraca razbijenu glavu, ali se nije dao. »Gledajte moju glavu« — rekao je — »Razbijena je, ali ja sam ipak glasovao za hrvatsku stranku i jao vama, ako se dokaže, da kod prebrojavanja nema moga glasa.« I zbilja. Kod prebrojavanja povjerenstvo se nije usudilo njegov glas zatajiti. Tako je na

tom biralištu bilo 359 glasova za talijansku stranku, a samo jedan jedini za našu hrvatsku stranku.

Takovi i slični slučajevi ponavljali su se posvuda

Strahovlada je bila strašna. U **Pazinu** su praskale bombe, naše se ljude natjeravalo batinama, puškama i samokresima, počinjala se najbezočnija nasilja, glasovalo se za žive i mrtve. Tako u Kanfanaru, tako u Rovinju, tako u Svetom Vinčentu, tako u Labinu, na otocima i svuda redom.

Nije dakle čudo, da na tim izborima hrvatski narod nije mogao dobiti niti jednoga zastupnika za rimski parlamenat. To je bila sprdačina izbora i takozvanog demokratskog glasovanja. To je bila profanacija svakog čovječanskog i građanskog prava. A što je najstrašnije to nijesu bili pojedinci, koji su počinjali nasilja. To je bio čitav jedan golemi državni aparat, počevši od stranačke milicije fašističke, pa karabiniera i drugih organa državnih vlasti, do sudaca, prefekata, vojske i častnika. Sve se je to oborilo svom snagom i žestinom svoje mržnje na jednu malu hrvatsku i slovensku manjinu, koja se je nesrećom, našla u strahovitom zagrljaju njihovom.

Potalijančivanje imena, prezimena i imena mjesta

Imena rieka i rječica, potoka i potočića, dolina i planina, dolaca i livada, šuma i gajeva oduviek su bila u Istri hrvatska, o čemu najbolje svjedoči još Razvod istrijanski iz 1275. Ta su imena bila unesena u katastralne mape, pod tim ih je nazivima poznavao i narod i vlast, bila ona mletačka, francuzka ili austrijska.

Naravno da su ta izrazito hrvatska imena težko bola u oči potalijanske vlasti, koje su neprestano tvrdile da je Istra »provincia italianissima«. Trebalo je stoga ukloniti sve te nazive, sva ta imena sela, mjesta, gradova i gradića, rieka i rječica, brda i dolina, uvala i luka, kako bi i vanjsko lice pokrajine izgledalo talijansko. Kraljevskim dekretom od 28. ožujka 1923., koji je objavljen u službenim novinama od 27. travnja 1923. ovlaštene su vlasti, da hrvatske i slovenske nazive mjesta mogu zbog »praktičkih razloga« promieniti u talijanska.

Posebno povjerenstvo ,koje je nekoliko mjeseci radilo na tim promjenama doniela je zanimljive odluke, prema kojima su odjednom drevna hrvatska imena mjesta dobila sasvim talijansko obilježje. I ovom su prilikom vlasti i povjerenstvo, pošli sa stanovišta, da su to nekada bila talijanska mjesta čije su nazive austrijske vlasti poslavenile odnosno poniemčile.

Naravno da je to stanovište iz temelja krivo, jer su pojedina mjesta u Istri davno prije nego što su došla pod austrijsku ili mletačku vlast imala svoje izvorne hrvatske nazive.

»Piccolo« od 10. svibnja 1923. donosi samo nekoje nove nazive, koji medutim sami dokazuju svu bezsmislenost tog potalijančivanja. Tako je Občina kod Trsta prozvana Opicina, Lipica: Equile Lipizzano,[1]) Riemanje: San Giuseppe della Chiusa, Boljune: Bagnoli della Rosandra, Dolina: San Odorico della Valle, Nabrežina: Aurisina, Vrhovlje: Vergogliano di Monterupino, Podgrad: Negrignano, Briščiki: Borgo Grotta Gigante, Kozlje: Casigliano di Sesana, Filiplje Brdo: Filippi, Boršt: Sant' Antonio in Bosco, Škofije: Albaro Vescovà, Presnica: Bresenza del Taiano, Črnikal: San Sergio, Rakitovec: Acquaviva di Vena, Podkuk: Tuttisanti, Žabče: Villa Grotte di Dante, Kašćerga: Villa Padova, Jesenovik: Su Codru, Dračevac: Castello Monspinoso. Brda: Collalto, Krasica: Villa Gardossi, Zrenj: Stridone, Učka: Montemaggiore d'Istria, Brest: Olmetto, Vlahovo: San Lorenzo d'Albona, Cerovica: Santa Lucia d' Albona, Brgud: Traghetto, Čepić: Felicia i tako dalje. Na drugim su mjestima hrvatsko značenje jednostavno preveli na talijanski, pa je tako Peć postala jednostavno Monte Forno. Drugdje se opet išlo za sličnim izgovorom kao na pr. Trnovo, koje je postalo Torre nuova.

I kada je stranac, kojim slučajem prošao samovozom kroz Istru, vidio je na ulazu i izlazu iz svakog sela veliku ploču s crven-bielo-zelenom trakom u lievom uglu i velikim talijanskim nadpisom. Ti su nadpisi uvjeravali stranca, da se, sudeći po nazivima, nalazi u najtalijanskijoj pokrajini Italije.

. . . .

Malo iza toga dekreta izašao je 31. prosinca 1923. drugi jedan dekret prema kojemu bijaše zabranjeno davati djeci »smiešna«, kako rekoše, i netalijanska imena. Stoljeća i stoljeća krstila su se hrvatska djeca po Istri hrvatskim narodnim imenima. Od toga dana roditelji više niesu smjeli dati djetetu hrvatsko ime, nego ime koje bi odredio župnik Talijan ili činovnik na općini. Svi prosvjedi niesu pomagali. I tako je nastalo na tisuće Bruna, Giordana, Vittoria i Emanuela po Istri, a sve djece hrvatske krvi i starinskog hrvatskog podrietla.

[1]) Lipica, znamenita po užgoju konja tzv. »lipicanera«.

Jedan činovnik u Trstu pokušao je dati svome djetetu ime
Gorazd. Građanska vlast mu je to zabranila i uniela u maticu
rođenih njegovog sina pod imenom Gerardo. On je prosvjedovao
na građanski i krivični tribunal u Trstu. Bio je odbijen. Žalio
se na viši sud. I tu je bio odbijen i njegov je sin ostao Gerardo.

Kraljevski prokurator Benussi, preuzimajući 12. siečnja
1927. svoju dužnost izjavio je, da još uviek ima u Istri rodi-
telja, koji svojoj djeci daju strana imena, koja bi imala pro-
svjedovati protiv talijanskog značaja kraja i pučanstva. Po-
zvao je urede, da svaki takav pokušaj u zametku spriečavaju.
Djeca, koja su već odprije imala takova imena morala su ih
promieniti. Zakonom od 8. ožujka 1928. donio je ministar
pravde Rocco odluku, da se imadu službeno izpraviti krstne
izprave osoba, koje su sada žive, iako su sastavljene prije
ovoga zakona, kad se radi o imenima, koja nanašaju uvredu
javnom redu ili narodnom ili vjerskom osjećaju.

Da su pak hrvatska narodna imena po njihovom mišljenju
nanosila uvredu talijanskom narodnom osjećaju, nije potrebno
govoriti, pa su se tako čak matice krštenih morale unatrag
izpravljati.

Ivan Stari iz Trsta htio je svome sinu nadjeti ime Mi-
ljenko. Niesu ga htjeli priznati i on je uz prosvjed otišao iz
matičnog ureda kući zajedno s kumovima, a da nije uobće više
išao ni u župni ured. On je svog sina jednostavno zvao: Mi-
ljenko, a vlast: Emilio. Sina je krstio istom nakon 7 godina.
Na pritužbu apelaciji, nije uobće dobio odgovora.

Doktoru Gabrščeku u Gorici dogodilo se da je svomu sinu
htio nadjenuti ime Boris. Bilo mu je odbijeno, jer da to nije
talijansko ime. On je dokazivao, da se Boris zove i bugarski
kralj, s kojim je Italija u najboljim vezama, a talijanska kra-
ljevska kuća čak u rodbinskoj vezi, no sve mu to nije pomoglo.
Sina mu krstiše imenom Vittorio. Svi utoci nisu pomogli, nego
je naprotiv godine 1933. pozvan pred prefekturu, pod obtuž-
bom da je godine 1921. prigodom izbora djelovao u korist
slavenskog kandidata, a kao otegotna okolnost navela se činje-
nica, što je sada svoga sina htio nazvati slavenskim imenom

zora.

Kad se je tako postupalo s jednim odvjetnikom, koji je bio toliko muževan, da je prosvjedovao do zadnje instance, možemo sebi lako zamisliti, kako se je postupalo s našim jadnim seljacima po Istri, nad kojima su pojedini obćinski tajnici vršili najstrahovitija nasilja.

*

10. siečnja 1926. objavljen je zakon za Južni Tirol, prema kojemu se sva prezimena, koja su porieklom talijanska ili latinska, a bila su kasnije prevedena na drugi jezik ili izkvarena tuđim pravopisom imaju povratiti na prvotni talijanski oblik.

Uzpostavljanje talijanskog oblika imalo se proglasiti odredbom prefekta, priobćiti u »Gazzeta Ufficiale« i ubilježiti u svim očevidnicima. Tkogod bi poslije promjene upotrebljavao prijašnje prezime kažnjavao se globom od 500 do 5000 lira.

Prefekt je imao dužnost da nadzire da se nova prezimena provedu u svim građanskim i župnim očevidnicima, te u poreznim knjigama. Obćinski glavari pak dobili su dužnost, da se brinu da se te promjene provedu i u narodopisnom pravcu, u listinama za novačenje, za porotu, za izbore, u popisima državnih, pokrajinskih i obćinskih poreza, u školama i poštama.

Kad je jednom odredba prefekta objavljena ona je imala konačni značaj i nitko nije proti njoj mogao prosvjedovati. Utok je bio dozvoljen jedino zbog nezakonitosti i to samo na jurisdikcionalni odjel Državnog vieća ili na kralja.

Taj zakon, koji je izprva bio izdan samo za Niemce u Južnom Tirolu, protegnut je 7. travnja 1927. i na pokrajine u kojima žive Hrvati i Slovenci t. j. na puljsku pokrajinu (Istru) kvarnersku (Rieku sa otocima), tršćansku, zadarsku i goričku.

Svaki je prefekt u svom djelokrugu imenovao povjerenstvo, koje je imalo da netalijanska prezimena »vraća u njihov prvobitni taljanski oblik«. I tako je svako povjerenstvo radilo na svoju ruku i krojilo i prekrajalo hrvatska odnosno slovenska prezimena.

Od travnja do rujna 1928. promienila je samo puljska prefektura preko 2300 hrvatskih prezimena u talijanska, tako da

je preko 2300 zgoljnih hrvatskih porodica odjednom postalo čistim Talijanima, sudeći po kraju iz koga potekoše (potalijančena sela), po krstnim imenima (potalijančena krstna imena čak u maticama kršćenih) te konačno po prezimenima povraćenim u »prvotni talijanski oblik«.

Od tih 2300 slučajeva nanizat ćemo ih samo nekoliko. (Naši su ljudi u Istri bili ipak toliko pametni, pa su sve promjene prezimena tobože radi upute pučanstvu prema odredbama objavljenim u službenim novinama, pobilježili i izdali u posebnoj knjižici. Na taj će način poznija pokoljenja kada ta strahovlada jednom prestane, moći bez potežkoća saznati, kako su im se otci, djedovi i pradjedovi zvali prije nego što su im bila oduzeta krstna i obiteljska prezimena). Tako je Augustinčić postao Agostini, Andrijančić: Andreani, Antončić: Antonini, Bačić na jednom mjestu Bachi, na drugom Bacci. Blažević: Biasi, Blečić: Belci, Blašković: Blasco, Brešćak: Brescia, Brljavac: Beriava, Bradičić: Bradini, Buretić: Buretti, Baković: Bacconi, Crnac: Cerna, Kmet: Metti, Kučić: Cucci, Ćuk: Ciù, Kos: Cossi, Čuković: Cucco, Dobrić: Dobrini, Domazetović: De Tomassetto, Damijanović: Damiani, Ježić: Essi, Filipčić, Filiplić i Filipović u Filippi, Grm: Germi, Jelčić: Gelli, Gašpić: Gaspi, Jakac: Giacca, Glavar: Galvari, Glavić i Glavičić u Clavi, Grubešić: Rubessi, Grbac i Grbavac u Gherbassi, Križanac, Križanić i Križančić u Grisani, Jug: Ughi, Jeletić: Gelletti, Jeličić: Gellini, Job: Giobbe, Jugovac: Meriggioli, Ivetić: Vitti, Iveta: Vetta, Kovač: Cova i Covacci, Knez: Nesi, Klinac: Clini, Katnik: Cateni, Kranjčić: Ranci, Hrast: Crasti, Kuhar: Cuoco, Krušvar: Russare, Knežević: Nesso, Luk: Lucchi, Mogorović i Mohorović i Mohorić: Maccorini, Mihaljević: Micali, Mežnar: Messina, Miklavčić: Nicolacci, Novljan: Nogliani, Ovčarić: Ozzari, Podgornik: Pocorini, Potočar: Pottari, Potočnik: Pottoni, Pazman: Passmano, Petohljeb: Petocelli, Radić: Radio, Radetić: Ardetti, Radošević: Ardossi, Ribarić: Pescatore, Rukonić: Rocconi, Šabac ili Žabac: Sabatti, Sabljić: Sauli, Zajc: Saitti, Šarac: Saratti, Sluga: Lughi, Zgrablić: Grabelli, Smerdel: Marelli, Sokolić: Soccoli, Spinčić: Spini, Stipanović: Stefani, Škrap: Carpi, Zvozil: Sivoci, Vladislović: Ladillo, Višković: Vescovi, Vuk: Vocchi, Vranjac: Urania, Vojsković i Vušković: Vescovi, Žužić: Sussi.

To je tek nekoliko prezimena izvadenih iz službenih odluka puljskog prefekta. Dakako da se je mienjanje prezimena nastavljalo i sliedećih godina. Tako je »Gazzetta Ufficiale« za godinu 1936. objavila daljnjih 21.964 promjene prezimena, od toga 16.757 iz puljske pokrajine, dakle samo hrvatskih prezimena. Na riečku prefekturu odpadaju daljnje 342 promjene, na tršćansku 911, goričku 35, zadarsku 49, bozensku 3850, trentinsku 16, dočim se ostale promjene odnose na druge talijanske pokrajine.

Kako se je nesavjestno postupalo kod tog »vraćanja« u prvotni »talijanski« oblik najbolje će objasniti na pr. prezimena Knez, Župan, Kmet, za koja svi znamo, da prije toga niesu bila talijanskog oblika, jer su izvorna i prastara hrvatska imena. Knez reklo je povjerenstvo, da je postalo od talijanskog Nessi, Kmet od Metti, a naš Župan od Soppano.

Što je najzanimljivije sama povjerenstva niesu nobće bila u nekom dodiru, nego je svako na svoju ruku mienjalo prezimena, pa je tako na pr. jedan član porodice, koji je boravio u Puli, zvao se Grbac (ime u Istri vrlo često) od puljskog povjerenstva prozvan Gerba. Njegov brat nastanjen u Trstu prozvan je od tršćanskog prefekta Gherbassi. Ivetići su u puljskoj pokrajini postali Gianetti, a u tršćanskoj Vetti. Požar postao je u Trstu Pozzari, a u Puli Pozza. I tako je nastao absurd, da su dva brata morala nositi dva razna prezimena.

Zanimljiv je bio i slučaj Slovenca Sirka, kome je jedan brat u Gorici odlukom goričkog prefekta postao Sirtori, drugi odlukom puljskog prefekta Serchi, a on sam odlukom tršćanskog prefekta Sirca.

Pojedini iztaknutiji ljudi, koji su imali i sredstava i odvažnosti požalili su se Državnom vieću protiv nasilnog mienjanja njihovog starog hrvatskog imena. Postupak je bio vrlo dugačak. Trebalo je starim listinama dokazati, da se je njihovo prezime još davno prije »austrijskog pohrvaćivanja« pisalo i izgovaralo hrvatski. Ali te su izprave i listine mogli pridonieti vrlo riedki. Jadan je seljak morao primiti ime koje su mu

nadjeli i biti tiho i tako bi naš jadni Milan Ribarić odjednom postao Emilio Pescatore ili Ivetić: Giannetti! Došlo je do toga da je odjednom preko dvjesta tisuća istarskih Hrvata sudeći po prezimenima postalo preko noći »puro sangue di Roma«, čista rimska krv.[2])

S v e s u n a m o b e z č a s t i l i, u s v e s u n a m d i r- n u l i, u s v e! U i m e n a s e l a i p o l j a, u i m e n a k r s t- n a, p a e t o k o n a č n o i u č a s t n a o b i t e l j s k a i m e n a, k o j a s u o t c i n a š i i d j e d o v i s t o l j e ć a i s t o l j e ć a s p o n o s o m n o s i l i. H t j e l i s u n a m z a t r t i s v a k i t r a g.

[2]) Svoja su imena mogli i sami ljudi mienjati u talijanski oblik. Neki potalijančeni Hrvati su to i učinili, dočim se drugi niesu htjeli svoga imena odreći, iako su znali da su starinom hrvatskoga podrietla. Tako je sredinom ožujka 1928. veliki Hrvatožder Giovanni Mrak, narodni zastupnik iz Pazina, čija baka nije znala ni riečce talijanski, promienio ime u Giovanni Maracchi. Drugi naprotiv kao na pr. državni tajnik u ministarstvu vanjskih poslova Suvich nije htio svoje ime mienjati, iako je svatko znao, da je on starinom i podrietlom Hrvat. Nije ga promienio ni glasoviti brodograditelj, inače zagrijani fašista, Kozulić, ni Kozelski, kaošto ga niesu smatrali potrebnim mienjati ni drugi veliki Talijani kao ministar financija Schanzer, kardinal milanski Schuster, admiral Thaon de Revel, filolog Gojdanić, i na koncu novinar Gajda, poznati urednik lista »Giornale d'Italia«.

Odnarođivanje djece

Prema brojitbi, što ju je po službenim podatcima izradio šef ureda Ministarstva za javnu nastavu Guido Ruberti i objavio je godine 1919. u Trstu, bilo je u tzv. Julijskoj Krajini (Istra, Trst i Gorička) bez Rieke, 412 škola slovenskih i 167 škola hrvatskih s ukupno 942 razreda, od toga 677 slovenskih razreda a 265 hrvatskih. Ukupno je te škole pohadalo 46.671 diete slovensko i 20.281 diete hrvatsko, u svemu 66.952 djece. Učitelja je bilo 1007 Slovenaca i 343 Hrvata, u svemu 1350. Prema brojitbi Franje Barbalića bilo je u samoj Istri preko 10.000 hrvatske odnosno slovenske djece, koja niesu mogla polaziti hrvatske škole s jednostavnog razloga, što im vlast takove škole nije htjela dati.[1])

Iako je general Petiti di Roreto ulazeći u zemlju svečano izjavio d a ć e T a l i j a n i d a t i s l a v e n s k o m p u č a n s t v u v i š e š k o l a n e g o š t o s u i h i m a l i p o d A u s t r i j o m, talijanska je vlast odmah prigodom ulazka u zemlju z a b r a- n i l a sve hrvatske ili slovenske posebničke škole, a 149 javnih je uobće zatvorila. U ostale 382 škole, koje su bile još otvorene[2]) odmah je uveden talijanski jezik kao obvezatni, a učitelji koji

[1]) Vidi: Prof. Lavo Čermelj: La minoritè slave en Italie (Les Slovenes et Croates de la Marche Julienne), Ljubljana 1938.

[2]) Lojalno treba priznati da su godine 1922. bile u državnoj nakladi tiskane i neke školske knjige na hrvatskom jeziku. Početnicu napisao je Fran Baf, a čitanku za drugi razred August Rajčić. Hrvatsku čitanku za četvrti razred napisao je Talijan Arturo Cronia i mora se priznati, da je bila vrlo dobra, čak odlična. Međutim su te knjige bile u upotrebi samo kratko vrieme, niti punu jednu školsku godinu, jer su uskoro bile zabranjene.

11

su dovedeni bili su čistokrvni Talijani, koji niesu znali ni riečce hrvatski. I tako su malo po malo te tzv. hrvatske škole sve bez prelaza postale odjednom talijanske, iako je trebalo da se praktički podučava u njima u dva jezika. Hrvatske učitelje se pomalo likvidiralo, protjeravši ih preko granice u tadašnju Jugoslaviju ili premjestivši ih u Italiju[3])

Sve je to bio samo uvod u glasovite školske reforme, što su ih izradili najprije Benedetto Croce, a kasnije ministar prosvjete Giovanni Gentile, koji je ovu reformu objavio kraljevskim dekretom od 1. listopada 1923. Po toj Gentilievoj reformi postao je počevši sa školskom godinom 1923/24. u svim dotad hrvatskim ili slovenskim školama talijanski jezik jedinim nastavnim jezikom. Na taj su način bile osuđene na smrt 444 hrvatske i slovenske škole sa 840 razreda i 52.000 učenika.

Da se obsjeni prostotu u toj je glasovitoj reformi bio i jedan naročiti dodatak, koji je predvidao, da se u hrvatskom ili slovenskom jeziku mogu održavati u školama *dodatni satovi, ali ti su smjeli biti samo nakon školske obuke i to najviše dva sata na tjedan. Poduka u tim dodatnim satovima smjela je biti samo ustmena, bez knjiga i bez bilježnica ili bilo kakovog pisanja.* Kako u Istri više uobće nije bilo hr-

[3]) Kuda su sve razbacani hrvatski odnosno slovenski učitelji samo u jednoj godini razabrat će se najbolje ako spomenemo samo neke slučajeve: Bizjak Justina iz Kazlja u Milano, Ljudmila Černe iz Grgara u Genovu, Cotić Andjela iz Vrtojbe u Genovu, Olga Kus iz Svetoga Petra u Rim, Jačić Josip iz Škrbina u Bari, Marija Jug iz Sv. Petra u Firenze, Ladavac Marija iz Matulja u Perugiu, Marija Stepančić iz Sv. Petra u Napulj, Ivan Zović iz Komna u Cosenzu, Rikard Orel u Campobasso, Anton Rutar u Aquilu, Ana Prinčić u Napulj, Vital Tomšić u Bolognu, i tako redom njih 31 po čitavoj Italiji sve dolje do Sicilije. Što su mogli ti hrvatski ili slovenski učitelji tamo raditi i kako živjeti daleko od svog rodnog kraja lako je razumjeti. Bila je to za njih gotova smrt! S druge su strane došli u čisto hrvatska sela učitelji iz stare Italije, koji niesu znali niti rieči hrvatske. Evo imena nekih učitelja, koji su dovedeni s izričitom svrhom, da odnarođuju hrvatsku djecu: Giovanni di Paoli u Labin, Ettore Seviani u Babiće, Maria Ottoni i Barbara Palazzolo u Šumbreg, Rosa Marotta u Turine, Giuseppina Vacca u Krbune, Giovanni Ballarin u Zamask, Anna Agostinacchio u Boljun, Eleonora Polverini u Brest, Fiammetta Sponza u Šemiće, te još drugih 52 sve samih tvrdih Talijana u najhrvatskija sela.

vatskih učitelja, jer su bili nasilno odstranjeni, to je i sam taj dodatak bilo samo mrtvo slovo, jer talijanski učitelji, koji su bili dovedeni iz Italije i tako niesu mogli u tim dodatnim satovima podučavati, budući da hrvatskog jezika uobće niesu poznavali.

U nekim veoma riedkim selima, gdje je još ostao po koji hrvatski učitelj (koji je međutim morao podučavati talijanski) pokušali su roditelji da se koriste tom zakonskom odredbom. Bilo je naime predviđeno, da će se takovi dodatni satovi uvesti samo tamo, gdje to zatraži svojim podpisima barem 25 roditelja. Našlo se dakle tu i tamo tih 25 roditelja, koji su se usudili zatražiti svojim podpisom, da im se djeca u dodatnim satovima podučavaju u materinskom jeziku. Posljedica je bila da su svi ti roditelji bili pozvani od prefekture ili karabiniera na red, kažnjeni zatvorom ili u najboljem slučaju izbatinani, ukoliko im fašiste ne bi zapalili kuće.

Naravno, da su i ti roditelji konačno došli do uvjerenja da je najbolje šutjeti i čuvati živu glavu svoju i svoje djece.

Konačno je i samoj vladi bilo preglupo trpjeti i taj privjesak zakonske odredbe, pa je ministar Fedele odlukom od 5. veljače 1928. taj članak uobće ukinuo i time zabranio i svaku pomisao na podučavanje hrvatske ili slovenske djece u njihovom materinskom jeziku.

Iz Italije su dovedeni učitelji, koji ne samo da niesu poznavali jezika nego su i ćudoredno bili na slabom glasu, često upravo patoložki tipovi, koji su svoj bies i svoju mržnju na hrvatstvo i slavenstvo izkaljivali na nedužnoj djeci. *Pod prietnjom najtežih kazna bilo je djeci zabranjeno progovoriti u školi ma i jednu samo hrvatsku rieč.* Isto je tako bilo djeci zabranjeno da govore hrvatski i izvan škole, pa je bila uređena čitava doušnička služba među djecom, od kojih su nekoja bila određena da paze i dojave ako je koje diete na putu kući ili u školu razgovaralo hrvatski. Kazne su bile upravo živinske. Tako je poznat slučaj nekoga Sottosanti-a u Vrhpolju na Vipavštini, koji je djecu, koja bi progovorila materinjim jezikom kažnjavao tako, da su morala otvoriti usta, a on bi im za kaznu pljunuo u njih, iako

je sam bio težko sušičav. (Konac je Sottosantia bio tragičan: netko ga je ustrielio).

Strašno batinanje djece bilo je također jedna od najomiljeljih metoda toga odgoja. Tako je značajan slučaj male Marije Tušar, iz Idrije, koju je godine 1931. učiteljica, neka Clementina Modelli iz Medicine kod Bologne, zato što je govorila slovenski, tako premlatila, da su je morali odvesti u bolnicu, gdje je odležala nekoliko tjedana. Učiteljica je, istina, zbog toga odgovarala pred sudom u Gorici, ali diete će sigurno takovu »metodu podučavanja« nositi u duši čitavoga svoga života.[4])

Svako upotrebljavanje bilo kakovih hrvatskih knjiga bilo je najstrože zabranjeno. Neki su naši ljudi dolje pokušali tiskati male hrvatske abecedarke za djecu, kako bi djeca bar nešto naučila čitati u svom materinskom jeziku. Izdana je i knjižica »Kolačići«, s kratkim dječjim pjesmicama i pričama. Sve je to bilo uzalud, jer je vlast budno pazila, da to ne dođe u ruke djeci. Tako su u veljači 1936. Stanko Sosić, Vlado Turina i Roman Pahor, studenti iz Trsta bili odsuđeni na 5 godina tamnice,a 18 drugih mladića na 3 do 5 godina zatočenja samo zato, jer da su godine 1935. o Božiću razdielili među siromašnu djecu tršćanske pokrajine haljine, živežne namirnice i hrvatske odnosno slovenske dječje knjige. Mladić Slavko Tuta iz Tolmina odsuđen je na 2 mjeseca zatvora, jer da je dielio djeci slovenske abecedarke, što da je bilo na uštrb talijanskog jezika.

Uobće su učitelji i profesori, koji su bili dovedeni u Istru iz Italije bili čudnovati tipovi. U Puli bio je namješten na jednoj tamošnjoj srednjoj školi neki profesor Bartolini negdje iz južne Italije. On je bio ujedno i dopisnik nekog napuljskog lista. Ono što je on o Istri i Istranima pisao prevršilo je svaku mjeru. To da su divljaci, da su barbari, zaostali ljudi. Puljskom dnevniku »Azione« postalo je i samom sve to preglupo, pa ga

[4]) Poznat je i slučaj, koji se desio u dječjem vrtiću u Munama na Ćićariji mjeseca veljače 1935. Tamo je učitelj kaznio djecu, koja su pjevala hrvatski na taj način, što je na podu kredom narisao četverokut od 25 cm., a djeca su morala pred njim i pred ostalom djecom ovaj prostor lizati jezikom i niesu se smjela dignuti, dok niesu sav prostor polizali i oprali jezikom. Metode su to bile, da čovjeku pamet staje.

(Vidi: Dr. Čermelj: La minorité slave en Italie).

MUNICIPIO DI

N. 2081 di protocollo

Risposta al foglio N. ______

del ______

OGGETTO

Uso della lingua italiana nella Chiesa

Sono stato molto spiacente di di dover apprendere che la S. V. contrariamente a quanto avevo supposto continua a far uso del gergo slavo nella chiesa di, di questo comune.

Pertanto la prego di volér in seguito usare sempre e solamente la lingua italiana onde non danneggiare più oltre quella popolazione.

Ella dando subito pratica applicazione a quanto sopra le ho chiesto oltre all'adempiere ad un preciso obbligo di legge farà opera altamente benefica in favore dei suoi amministrati i quali certamente in seguito all'uso della lingua italiana anche nella chiesa si abitueranno ad usarla nelle loro famiglie al posto del gergo slavo.

Solamente così si potrà accellerare quel processo di assimilazione iniziato nello stesso interesse della popolazione allogiotta,ma ancora e purtroppo ostacolato dalla incomprensione dei prelati preposti all'ordinamento ecclesiastico della nostra regione.

A ... Parroco

Saluti fascisti

IL PODESTA

Dott. [illegible]

Nalog župniku da ne smije u crkvi upotrebljavati hrvatski jezik

je pod naslovom »Cretino« žestoko napao i preporučio mu, da čim prije izseli iz Istre, gdje je sve prazno i glupo. Dojadilo je to i samim građanima, pa mog profesora jednoga dana na ulici pošteno izpremlatiše. Ministarstvo ga je konačno moralo premjestiti nekamo na Siciliju.[5])

Ništa bolje nije bilo ni u crkvi. Jedna okružnica ministra prosvjete od 10. siečnja 1924. nalaže da se vjeronauk smije podučavati u materinjem jeziku inorodaca, dakle Hrvata i Slovenaca u Istri, samo u tri niža razreda. Godine 1928. međutim bilo je i to obustavljeno, pa je svećenicima, koji su u školama podučavali vjeronauk bilo naloženo, da ga smiju predavati samo na talijanskom jeziku. U sporazumu sklopljenom 1929. između talijanske države i Svete stolice bio je Vatikan umetnuo stavku, da se nauk vjere podučava u materinjem jeziku, ali je vlada tu stavku brisala i konkordat je podpisan bez te stavke. To je imalo katastrofalne posljedice.

Mjestne su naime vlasti izkorištavale to pomanjkanje bilo kakvog zaštićivanja hrvatskog jezika u crkvi sa strane Svete Stolice tako, da su uobće branile svako propoviedanje ili bilo kakovo podučavanje u kršćanskom nauku u hrvatskom ili slovenskom jeziku. (Vidi odtisak jedne takove zabrane na str. 165).

Hrvatski su svećenici bili izloženi najvećim progonima i nasiljima baš zbog toga, što su sa svojim narodom govorili hrvatski, propoviedali mu i izpoviedali ga u njegovom materinskom jeziku. Spomenuti već Fran Barbalić nanizao je u svojoj dokumentarnoj knjizi »Vjerska sloboda Hrvata i Slovenaca u Istri« vanredno velik broj nasilja što su ih izvršile vlasti ili pojedine fašističke skupine nad hrvatskim svećenstvom, koje nije htjelo odustati od svoje svete kršćanske i dušobrižničke dužnosti, da povjerenoj im pastvi propoviedaju rieč Božju u njihovom materinskom jeziku.

Iz spomenute ćemo knjige navesti samo nekoliko najznačajnijih slučajeva.

U crkvi sv. Antuna u Trstu u rujnu 1920. fašisti su pucali u slovenskog propovjednika.

[5]) Izgleda da su i same talijanske vlasti smatrale Istru nekom kolonijom, kamo se među nekakve slavenske barbarske urođenike može slati kojekakav činovnički ološ.

U ožujku 1921. navalili su Talijani u Žminju na župnika Glavića zahtievajući od njega da propovieda talijanski.

Župnika u Zrenju Šimu Červara fašisti su 14. svibnja 1921. izbili do krvi i razbili mu 4 zuba.

8. svibnja 1921. uništili su fašisti hrvatski nadpis na zvoniku u Buzetu, izbrisali svaki trag hrvatskim nadpisima na križnom putu, sažgali molitvenike i uništili nadgrobni nadpis pokojnog svećenika Jelenca.

Župnika Franju Peršića u Vrhu kod Buzeta napali su 15. ožujka 1922. kamenjem i razbili mu glavu.

Koncem travnja 1922. iztukli su kapelana Brnobića u Lovranu do krvi.

Dana 3. studenoga 1922. prisilili su fašisti župnika Slamića u Dekanima kraj Kopra da izpije punu čašu ricinusova ulja. Isto tako župnika Andriju Furlana u Sv. Križu i Josipa Košira u Rižanu.

3. studenoga 1926. pozvan je svećenik Kazimir Rovis noću do ponese bolestniku zadnju pomast. Kad je izašao napali su ga fašisti, koji su ga dočekali s teretnim automobilom, kojim su ga htjeli odvesti i baciti u lokvu. Spasile su ga majka i sestra.

U ožujku 1931. sazvao je u Gažonu kod Kopra fašistički tajnik Venturini ljude na sastanak u gostionu i naložio im neka od župnika zahtievaju da im djecu ne smije podučavati slovenski.

Istodobno je učitelj u Šmarju naložio djeci u školi, neka roditelji zahtievaju od župnika da djecu podučava samo talijanski, jer da će inače roditelji biti odvedeni u konfinaciju.

Ovakvih i sličnih slučajeva moglo bi se nabrojiti na stotine, a spomenuta ih Barbalićeva knjiga navodi veoma mnogo.[6])

[6]) Narodno je svećenstvo bilo naročito na zubu talijanskim vlastima i one niesu propustile ni jednu priliku, da ga napadnu. Tako je prilikom prvog posjeta novog prefekta puljske pokrajine Leona Leoni gradu Pazinu, bila priredena u pazinskom kazalištu skupština Na toj je skupštini tajnik Runco ocrtao prefektu prilike pazinskoga kotara, te je među ostalim rekao: Svi su glavni protunarodni činbenici na Pazinštini već odstranjeni, samo je ostalo još nekoliko svećenika, koji nerazumljivom tolerancijom crkvenih vlasti, nastavljaju svoj protutalijanski rad. Te svećenike treba maknuti! (»Corriere istriano« 11. VI. 1928.).

Sve te patnje hrvatskoga svećenstva naravno, da niesu mogle ostaviti ravnodušnom hrvatsku javnost ni hrvatske crkvene dostojanstvenike, pa su hrvatski biskupi o Josipovu 1931. uputili vjernicima poslanicu, koju je podpisao zagrebački nadbiskup Dr. Antun Bauer, a koja je bila oštar prosvjed protiv progona hrvatskog i slovenskog življa u Istri.*

Kako je i u kakvom duhu mogla u takovim prilikama biti odgajana hrvatska mladež u Istri lako je shvatiti.

No ni to izgleda da nije bilo dosta. Vlada je uvela čitave sustave za odnarodivanje naše djece u Istri. Roditeljima je oduzeta svaka mogućnost odgoja djece po jednoj paklenski zamišljenoj i sustavno provodenoj osnovi.

Prikazat ćemo osnovu u kratko.

Već prije rata postojalo je u Italiji družtvo »Dante Alighieri«, kome su bile na čelu najuglednije ličnosti talijanskog javnog života, pa čak i članovi kraljevske kuće. Družtvu je bila svrha širenje talijanstva u krajevima izvan tadašnjih granica Italije, dakle u glavnom u Istri, Trstu i Goričkoj, te južnom Tirolu.

U Istri je kao neka tajna podružnica toga družtva djelovala »Lega nazionale«, koja je čak u svojim pravilima imala predvidenu nemoralnu osnovu, da odnaroduje odnosno potalijančuje djecu hrvatskih roditelja.

U tu je svrhu od svog matičnog družtva »Dante Alighieri« bila bogato podupirana, a svu svoju pomoć ukazivale su joj istarske pokrajinske i obćinske vlasti, koje su tada bile u talijanskim rukama.

Kada je pak predšastnik toga istoga prefekta Cavalieri, ostavio sredinom travnja 1928. Pulu, da pode na novu dužnost prefekta u Udine, izdao je pučanstvu okružnicu u kojoj se hvali svojim radom i navodi, što je sve učinio, te medu ostalim kaže: »Ostavljam pokrajinu, koju sam imao čast 18 mjeseci upravljati sa savješću da nisam ništa propustio vršeći svoju dužnost: preuredili smo na rimske temelje poljodjelstva krajinu (razpuštanjem svih hrvatskih gospodarskih zadruga i družtava i postavljanjem talijanskih povjerenika), odstranili smo netalijanske svećenike i uništili zadnje protunarodne namjere, ma koliko bile vješto maskirane... i t. d.«

Visoka narodna sviest hrvatskoga naroda u Istri onemogućila je svako jače djelovanje toga družtva, čije su krasno uredene škole često puta spale na dvoje troje djece, unatoč tome što se je hrvatsku djecu vabilo u školu i davanjem odiela i cipela i bezplatnim davanjem knjiga i hrane i raznim drugim povlasticama, čega sve siromašne hrvatske škole naše Družbe Sv. Ćirila i Metoda niesu imale.

Sve to medutim nije koristilo i Lega nazionale bi za još nekoliko godina uprkos svim bogatim prinosima i podporama bila u Istri morala zatvoriti svoje odnarodivaonice.

Dolazkom Italije u naše krajeve godine 1918. to je djelovanje obnovljeno u daleko većem razmjeru. Lega nazionale bila je toliko omražena u Istri da se pod tim nazivom nije moglo više mnogo uraditi. Zato je stupilo na poprište drugo jedno daleko jače i veće družtvo, a to je bila »Italia Redenta«, osnovana odmah 1919. na čelu s predsjednicom vojvodkinjom D'Aosta. Lega nazionale postala je uslied toga od drugorazredne važnosti, te je uglavnom preniela svoje djelovanje na zadarsku pokrajinu.

»Italia Redenta« uzdržavala je dječje vrtiće po svim pa i najzabitnijim istarskim selima. Čim je diete naučilo malo govoriti već je moralo biti predano u dječji vrtić tzv. »asilo infantile«. U tim vrtićima, koje su djeca hrvatskih roditelja obvezatno morala pohadati, pod prietnjom težkih kazna, djeca su provodila pod nadzorom talijanskih učiteljica cieli dan od jutra do večeri. Tu su primala prvi odgoj, prve pouke, učila prve molitvice i pjesmice na pamet. Sve to naravno u najtalijanskijem duhu, a hrvatska se rieč nije smjela ni prozboriti. Roditelji su bili nemoćni, da dobiju bilo kakav upliv na odgoj djeteta, koje im je bilo doslovce odtrgnuto iz ruku.

Družtvo je razpolagalo golemim sredstvima. Proračun družtva za 1931. predvidio je 7 milijuna lira državnog prinosa. Ministarstvo prosvjete dalo mu je još 2 milijuna, a Mussolini sam još jedan milijun i po.

Za odnarodivanje naše djece taj je sustav bio strašan. Kada je predsjednica »Italie Redente« vojvodkinja D'Aosta u lipnju 1930. posjetila te vrtiće po Istri tršćanski je »Piccolo« u jednom

svom izvještaju pisao, da hrvatska djeca kvarnerske pokrajine ne govore više nego samo talijanski, te da više ne razumiju niti svoje vlastite roditelje. Članak je završio ovom rečenicom: »Asimilacija je na dobrom putu«.[7]

Kad bi djeca odgojena tako u tim dječjim vrtićima dozrela za školu, prelazila bi u pučku školu, gdje su i opet bila odgajana u talijanskom duhu, a uviek u mržnji i preziru svega što je hrvatsko. Mužka djeca od 8 do 14 godine bila su uvrštena u redove tzv. Balilla, kao neke male dječje vojske, koja je u crnim košuljama bila odgajana u vojničkom duhu i baratanju puškom. Ženska djeca od 8 do 14 bila su organizirana u družtvu »Piccolo Italiane«. Mužkarci od 14 do 18 bili su uvrštavani u »Avanguardiste«, a ženske u »Giovani Italiane« (Mlade Talijanke). Sve je to bilo fašistički uniformirano, ratoborno odgajano i sam im je Mussolini napisao kao devizu: »libro e moschetto — fascista perfetto« (knjiga i puška savršeni fašista!)

Poslije toga uvrštavani su dječaci u vojsku, gdje su također bili odgajani u svakom drugom, no nikako u hrvatskom duhu.

---

[7]) Prigodom pohoda Vojvodkinje d'Aosta istarskim a z i l i m a »Italie Redente« pisao je »Piccolo« i ovo: »Nove generacije na granici plazmiraju se i modeliraju u azilima »Italie Redente«. Male ove ćelijice pune života porazmještene po unapried smišljenom planu, a prema lokalnim potrebama, liepo se razvijaju i sjajno napreduju. U njima mali Slaveni počinju tepati prve talijanske rieči, ovdje primaju elementarnu poduku o kulturnom životu, uče kako imadu da ljube, m i s l e i r a d e u t a l i j a n s k o m d u h u. U kvarnerskoj zoni djeca hrvatskih roditelja razumiju i govore samo talijanski, pa ih njihovi roditelji niti ne razumiju. U okolici Tarvisa mali Niemci govore samo talijanski i ne mogu se s roditeljima u njemačkom jeziku nikako sporazumjeti. To se isto može reći i za djecu oko Soče, gdje pučanstvo govori samo slovenski, a mališi, koji proborave u azilu po 8 sati dnevno, govore samo talijanski.

I tako u jednoj zoni, gdje narod osjeća izvjesnu averziju prema svemu što je talijansko, radom »Italie Redente« proces asimilacije, metodom uztrajnosti, pokazuje krasan napredak. Za dvadeset će godina sva nova generacija uz granicu biti absolutno talijanska i jezično i mišlju i običajima Tko posjeti Kras, pa i u krajevima, gdje su Hrvati i Slovenci najjači, odmah će opaziti veliku razliku u govoru i načinu mišljenja izmedu starih i mladih. S jedne strane mladež, koja s lakoćom i izvjestnom koketnošću govori toskansko narječje, a s druge strane stariji, koji još govore nekakvim stranim jezikom, koji se lagano gubi i nestaje...«

Stvaralo se od njih janjičare, koji bi sutra preksutra trebali poći s puškom u ruci na svoju rođenu braću.

(Čak ni one najmanje, koji su jedva prohodali, nije se zaboravljalo. Od 6 do 8 godine uvrštavalo ih se u tzv. »figlie di lupa« — djecu vučice. Drugim riečima kvarilo im se i trovalo mlade duše već u najranijem djetinjstvu). Nova školska reforma od 1939. predvidjela je da se mora osnovati vrtić »Italie Redente« u svakom selu, gdje ima najmanje 20 djece i sagraditi posebne zgrade za odnarođivanje prema propisanom nacrtu. Trošak podizanja tih zgrada bio je samo za naše krajeve predviđen sa 42 milijuna lira, a trebale su ga snositi naše obćine. To je i samome Piccolu izgledao malo preveliki harač na naše siromašne krajeve, pa je žalostno pitao: »Gdje će biti moguće ubrati toliko milijuna? U siromašnim seoskim obćinama sigurno ne! Pogotovo ne će to biti moguće u onim obćinama u kojima ima više udaljenih sela, pa će trebati sagraditi po dvie i više zgrada za dječje vrtiće«.

Pa ni kad je mladić konačno svršio vojsku i vratio se kući, obrađen na sve moguće načine od svoje 3 do 24 godine života još uviek nije mogao biti samostalan i misliti, kako on hoće. Morao je biti član bilo koje fašističke postrojbe, jer inače nije mogao dobiti nikakvoga zaposlenja, a uz to je u svoje slobodno vrieme morao biti upisan u Dopolavoro, pohađati priredbe, zabave, plesove i sve što bi stranka u mjestu priređivala.

Drugim riečima, od časa kad bi hrvatsko diete navršilo treću godinu života odkinuto je iz ruku materinjih i nad njime je počela jedna paklenski zamišljena obradba duha, jedno sustavno odnarodjivanje.

Da li je to ipak uspjelo?

Nije! Događaji baš posljednjih dana dokazuju nam, da je hrvatski živalj u Istri toliko žilav, toliko čvrst, da ga ni sve ove strahovite i najbezdušnije metode odnarodjivanja niesu uspjele odnaroditi i ubiti u njemu sviest, da pripada hrvatskom, a ne talijanskom narodu, te da je njegova sudbina povezana sa sudbinom hrvatskoga a ne talijanskoga naroda.

Ova je pojava toliko veličanstvena, toliko snažna, da možemo s pravom uztvrditi, da se tome sotonskom sustavu odnaro-

djivanja nijedan drugi narod na svietu ne bi bio uspio odhrvati.

Hrvatskom je narodu u Istri to ipak uspjelo.[8])

---

8) Upravo je dirljivo promatrati do čega je doveo nasilni pokušaj talijaniziranja slavenskog pučanstva Istre pomoću škola .Pismo i knjigu su mu oduzeli, ali jezika ne. Evo dvaju dokaza.

Jedna žena; seljakinja Hrvatica, pisala je svome mužu u vojsci:

Cattun na 11. Szetveguaca 1944.

Dragi moj dobri mus

u pocetcu moga malega pisma te nai pria ud svega lipo i srdacno posdravian i poiubin... taco dragi moi dobri mus sada ti dan snati da ti pisen danas ga ie 11 ie torac i pada das i potle ti dan snati da to ie iur 3 lettere da san ti pisala ia ne snan eli ce doi cia h tebi... i t. d.

Kako vidimo pravopis je talijanski, ali je jezik hrvatski. Mjeseci su ostali i nadalje naši stari: prosunac, sičanj, marač, avrija, maj, pomajić, žetvenjak (srpanj) i t. d. pa žena piše nadnevak 11. žetvenjaka...

Jedan dječak, istarski Slovenac, pisao je za praznike majci:

Draga mama!

Se encrat ti pisen da pridme paugne. Sedai tudi nona me smieram carci. Ses solo je slo dobro, sen imel u R. eno dvoizo, tuchile sen imel use eden. Ses Mileno snan da gre dobro v soli. Jast se ne gren copat in teta mi bo cupila en salvagente in tacrat bom sel se copat. Nono mi parnese o bresque o zimbare, frusche o armoline. S odlica spreciavalo sen odobu eno pusco en pas eno obleco eno knigo eno maizo.

Sdaj pa pozdrave in poliube Lahconoc! Zorco

Jedna značajna sjednica rimskoga parlamenta

Govor narodnog zastupnika Engelberta Besednjaka održan u parlamentu u Rimu na 13. svibnja 1926.

Na izborima za rimski parlamenat 1921. uspjelo nam je bilo unatoč najstrašnijih nasilja poslati u parlamenat 5 svojih narodnih zastupnika: jednoga Hrvata (Dr. Ulikse Stanger iz Opatije) i četiri Slovenca (Dr. Josip Vilfan, Dr. Karlo Podgornik, Virgilij Šček i Josip Lavrenčič).

Drugi izbori održani 1924. bili su, kako znamo, daleko strašniji, a nasilja upravo nečuvena. Uslied toga nije nam uspjelo poslati u parlamenat niti jednoga Hrvata. Slovenci su poslali Dra. Wilfana i Dra. Engelberta Besednjaka. Kako je sudbina istarskih Hrvata bila ista kao i ona tršćanskih i goričkih Slovenaca, a borba zajednička rame o rame, to su ta dva slovenska zastupnika bila može se reći u isto vrieme i zastupnici hrvatskoga naroda iz Istre u rimskom parlamentu.

Kakav je duh vladao u tom parlamentu i kakovo je bilo razpoloženje prema istarskim Hrvatima i Slovencima na strani ostalih talijanskih stranaka i skupina najbolje će nam pokazati jedna sjednica, čiji tok iznosimo po stenografskim bilježkama. To je bilo prigodom govora zastupnika Besednjaka o školskom pitanju, i glasovitim dodatnim satovima zloglasne školske reforme filozofa Giovanni Gentile-a, kojeg je bio na ministarskoj stolici nasliedio ministar Fedele.

Govor je tekao ovako:

Nije laka i ugodna stvar za zastupnika slavenske narodne manjine govoriti o proračunu prosvjete, no moram izvršiti svoju dužnost.

Neka znadu parlamenat i država, kakovo mišljenje ima naš narod o školskoj politici fašističke vlade. U svom govoru hoću da iznesem samo gole činjenice.

Školsko zakonodavstvo, što ga je bio uveo ministar Gentile zatrlo je sve slavenske pučke i srednje škole u Julijskoj Krajini i na glavu postavilo kulturno življenje našega naroda (Galama i povici u parlamentu).

S t a r a c e, koji sjedi pokraj Besednjaka: Pazi se, budeš li govorio gluposti!

Prilaze kvestori i nagovaraju Starace-a, da napusti mjesto, te da pođe među ostale poslanike u sredinu.

B e s e d n j a k nastavlja: Protivno svim uzgojnim načelima, što su ih priznali i prihvatili svi odgojitelji uljuđenih naroda, — pa i talijanski — odpravili ste materinski jezik djece, kao nastavni jezik i ponizili ga na neobvezatan predmet, kao što je na pr. ples ili pjevanje.

(Skupina poslanika, koja stoji s desne strane Besednjaka, počne lupati i vikati. Sve nadglasuje gromki glas Starace-a).

B e s e d n j a k malo počeka a zatim nastavi: To su bili oni slavni dodatni satovi za koje su morali slavenski roditelji pisati čak posebne molbe, dok je bio talijanski jezik, kojega narod niti razumije niti ga zahtieva...

J e d a n g l a s: Naučit ćete vi već talijanski! Morate ga naučiti.

L a p i: Tako je!

M u s s o l i n i: Vi dobro govorite talijanski, ta vidimo kako govorite...

B e s e d n j a k: Da, ali je niesam seljak ili šestgodišnji dječak...

M u s s o l i n i: Djeca uče jezik s velikom lakoćom...

B e s e d n j a k: Htio bih vidjeti, gospodine ministre predsjedniče, da li bi vaša vlastita djeca htjela učiti na pr. umjesto talijanskoga jezika englezki.

Zastupnik Ricci: Govore izvrstno talijanski i služe u dobrovoljnoj miliciji, dragi gospodine!

Predsjednik parlamenta: Ne upuštajmo se u učene razprave. Nastavite, gospodine Besednjak!

Besednjak nastavlja: ...kojega narod niti razumije niti ga zahtieva, dočim je talijanski jezik za slavensku djecu po zakonu obvezatan.

Neobavezno podučavanje materinskoga jezika (par sati na tjedan) je bilo sve, što nam je ostalo od ponosnoga školskoga ustrojstva, što ga je bio naš narod izgradio s velikim naporima u toku jednoga stoljeća. (Galama i vika). To neobavezno podučavanje služilo je ministarstvu prosvjete kao sljeparija, da bi vam površni ljudi vjerovali, da poštujete materinski jezik slavenskoga stanovničtva. »Mi poštujemo i častimo Vaš jezik...«

Zastupnik Ciano koji je mislio da Besednjak hvali talijanski jezik počne mahati rukama i divlje vikati: Jezuit! Ja sam uviek tvrdio, da si ti prefriganac. Sljepar! Jezuit (U parlamentu nastane galama i vika).

Besednjak: Samo polako! Ta vi ni ne znate, što hoću da kažem.

Predsjednik parlamenta: Nastavite, zastupniče Besednjak!

Besednjak: »Mi poštujemo i častimo vaš jezik! Ta dali smo vam dodatne satove«, klicali su za vrieme mog posljednjeg govora nekoji poslanici vladine većine (Mussolini se smije), koji su bili tako dobri, da su me slušali. A u isto vrieme, dok su u tom parlamentu odzvanjali takovi poklici i dok se je ministar Casati ovdje hvalio s tim dodatnim satovima, školske su vlasti u našim krajevima gazile na svim područjima propise o podučavanju našega jezika. Predložio sam nasljedniku senatora Casati-a, to jest gospodinu Fedele-u, nekih desetak interpelacija (poslanici se počnu razgovarati, a Mussolini se smije) u kojima sam upozorio ministra, da se u našim krajevima školski zakon krši svakog dana. Namolio sam gospodina ministra Fedele-a, za dva razgovora i izručio mu listinu, na kojoj je bilo zabilježeno ništa manje nego 65 školskih občina, u kojima vlasti niesu htjele izvršiti zakonske odredbe, nego su samovoljno ukinule

dodatne satove. Rekao sam ministru, da se radi o fašističkom zakonu i rekao sam mu da bi barem fašisti trebali poštivati one zakone, koje su sami stvorili...

Balbo: I što je odgovorio?

Besednjak: Strpite se malo! Izjavio sam ministru, tko ruši zakone da ruši državu, jer država ne može imati drugog temelja do li zakonitosti, iz koje izvire sav red u družtvenom životu (Fedele postaje nemiran i nešto uzbuđeno mrmlja). Razložio sam mu, da se pučanstvo protivi nezakonitostima, pa da su u nekim istarskim občinama izbili školski štrajkovi...

Bilucaglia (istarski fašista): To nije istina. To pripoviedate vi!

Besednjak: Spomenut ću samo jednu občinu: Sveti Petar u Šumi!

(U parlamentu nastane strašna galama, svi viču. Mussolini, koji je veoma pažljivo slušao okrene se ministru Fedele-u i nešto ga pita. Taj tumači i maše rukama).

Besednjak nastavlja: Svi moji razlozi bili su uzaludni. Kao uviek... (Silna galama).

Predsjednik parlamenta: Zastupniče Besednjak, nastavite svoj govor...

Besednjak: Prekidaju me.

Predsjednik parlamenta: Ne obazirite se na upadice.

Besednjak nastavlja: Posljedica mojega posredovanja bila je značajna. Roditelji, koji se iz zdravoga i hvalevriednoga osjećaja za pravicu, niesu htjeli podvrći nepravdi, bili su kažnjeni globom, dočim su pravi krivci i sviestni rušitelji zakona: učitelji i školski nadzornici, ostali nekažnjeni, iako su...

Ministar Fedele: Oni su odlično vršili svoju dužnost (Parlamenat pljeska).

Besednjak: Uzimam na znanje izjavu ministra prosvjete, koji tvrdi, da je dužnost i to odlična dužnost državnih vlasti gaziti zakone...

Ministar Fedele: Naša je dužnost talijanske državljane talijanski odgajati.

Besednjak: Ti su državni službenici ostali nekažnjeni, iako su prisegli na svoju čast, da će poštivati zakone i brinuti se za njihovo izvršavanje. Ministar Fedele je sa svoje strane smatrao umjestnim, da započeto djelo dovrši do kraja, pa je kraljevskim dekretom — zakonom od 21. studenoga 1925. dokinuo i te dodatne satove u novim pokrajinama...

Ministar Fedele: Dodatni su satovi bili samo sljeparija. Ja sam htio biti iskren! (Čitav parlamenat mu plješče).

Besednjak: Veoma sam zahvalan parlamentu što plješče dokinuću dodatnih satova, jer taj pljesak znači više nego 100 mojih govora... Umjesto da nam date pravicu ministar je uzakonio nezakonitost i protegnuo krivicu na sve obćine Julijske Krajine i Južnoga Tirola.

Glas: Ne pretjeravajte!

Ministar Fedele: Hoćete li nam odreći pravo da stvaramo zakone?

Besednjak: Utvrdujem samo činjenicu, koja je pretvorila u zakon ono, što je bilo prije nezakonito. Vi ste uzakonili bezzakonje.

Mi smo gospodinu ministru zahvalni za taj božićni dar, jer nam je donio veliku korist: uništen je i svaki vanjski znak i pred svim je svietom odkriven odnarodjujući značaj vaše školske politike (Galama i vika).

Dudan: Ta vi ste Talijani! Zar ne ćete da to razumijete?

Besednjak se ne obazire: Kažite mi kakav razlog, kojim bi mogli pred javnošću opravdati ukidanje dodatnih satova, u kojima se je smio još podučavati naš materinski jezik. (Galama). Nadam se, da ministar prosvjete ne će tvrditi, da je to napravio iz divljenja i poštovanja našega jezika. Sada je sve podpunoma jasno i izključena je svaka sumnja.

Ministar Fedele: Tako je!

Besednjak: Stojimo pred činjenicom, da se danas u Italiji smiju bez zaprieke učiti u materinskom svom jeziku u posebničkim školama, Englezi, Francuzi, pa možda i Kinezi, dočim preko pol milijuna Slovenaca i Hrvata, koji su talijanski državljani i koji plaćaju poreze te služe u talijanskoj vojsci toga ne smiju ni u javnim ni u posebničkim svojim školama. (Galama i vika).

Dudan: I još ne prestaje! Zar ne ćete da konačno razumiete, da ste Talijani?

Ministar Fedele: Što bi bila Austrija napravila s našim školama, da je slučajno pobiedila?

Besednjak: Ne znam! Samo znam, da smo mi Slaveni bili protivnici Austrije. Ali znam i to, da ste vi sve slovenske i hrvatske posebničke škole, koje potječu još iz vremena prije rata, zatvorili i da su oblasti sve naše molbe da bi opet otvorile kakvu našu posebničku školu, gladko odbile.

Glas: I pravo su uradile! (Pljesak).

Besednjak: Vaš pljesak učinit će na naše pučanstvo vrlo dobar utisak! (Vika). Gladko su bile odbijene i sve naše molbe, da si možemo otvoriti dječje vrtiće (Skupina poslanika na desnoj strani stane lupati).

Ricci: Otvorili smo krasne talijanske dječje vrtiće.

Besednjak: Toga ne tajim, ali su talijanski, a niesu slavenski.

Glas: Živimo u Italiji!

Besednjak: Ta to valjda znamo! Govorim li možda o narodu, koji živi u Kini? Naš je jezik konačno jezik vaših sudržavljana ,a ne jezik stranaca...

Giunta: Selite preko granice, tamo ima još mnogo prostora.

Besednjak: Mi živimo na svojoj rodenoj grudi. (Nastavlja) Težke prilike u koje je zagazila slavenska manjina po objavi školskoga zakona iz godine 1923. niesu se dakle ništa popravile, nego su se što dalje to većma pogoršale i proširile se od ustanova i na pojedince. To dokazuje postupak s učiteljima slavenske narodnosti. Radi se o ljudima, koji su navikli na stegu i koji su navikli savjestno izvršivati zakone. I po novom školskom redu oni su izpunjavali dužnosti, koje su nametnute državnim službenicima. Ti su muževi unatoč svom poštenom i izpravnom ponašanju izvrgnuti u posljednje vrieme najtežim moralnim mukama. Prije par mjeseci dobili su u Goričkoj svi poziv, da se upišu u fašistički školski sindikat. Nji-

hova je organizacija odgovorila, da će se svi slavenski učitelji upisati u sindikat, ako tako odredi zakon ili naloži vlada.

Ministar Fedele: Bilo bi vam, dakako, draže, kad bi se mogli upisati u sindikat u Zagrebu.

Besednjak: To je vaše mišljenje. Ja ne poznam niti jedne organizacije u Zagrebu.

Ministar Fedele: To nije moja tvrdnja, nego istina. (Galama).

Besednjak: Vidim, da ste veoma zlo upućeni i da znate čak i stvari, koje ne postoje. (Nastavlja). Odgovor učitelja je bio izpravan i ljudi značaja i časti niesu drugačije mogli odgovoriti. Ali njihov odgovor je podigao kod voditelja sindikata u Videmu čitavu bunu. Uz sudjelovanje školskih nadzornika i didaktičkih ravnatelja te odobravanjem ili dopuštenjem povjerenika za školstvo u Trstu, bile su upriličene službene skupštine slovenskih učitelja i učiteljica u Goričkoj i tamo im se zagrozilo, da će izgubiti kruh...

Ministar Fedele: To nije istina! To je laž! Povjerenik za školstvo nije nikada učinio takovu stvar!

Besednjak: Kažem, da je takovu stvar dopustio

Ministar Gentile: Radi se možda o pojedinačnom slučaju.

Gemelli: Italija je jedinstvena država a ne mješavina, kašto ste bili vi Niemci u Austriji. Ta je činjenica zapisana. Vi imate zastarjele nazore.

Besednjak: Sada ne govorimo o mješavinama nego o školskoj politici! (Nastavlja)... i kad su im zagrozili, da će ih poslati s rođene zemlje preko granice, predložili su im na podpis izjavu, u kojoj su trebali zamoliti ne samo da budu primljeni u fašistički učiteljski sindikat, nego bi bili morali izjaviti svojom častnom rieči, da napuštaju svoju slavensku organizaciju, te da odobravaju u cielosti školsku politiku fašističkih vlasti. Samo upis u sindikat — rekli su — da nije dovoljan i odklonili su ga. Kako se može, gospodo zastupnici, zahtievati u poštenju od slavenskoga učitelja, da svojim podpisom izjavi, da svojom čašću podpuno odobrava zatiranje svog materinskog jezika u školi?

Možete li sebi zamisliti, gospodo, moralnu borbu u duši petdesetgodišnjega muža, koji ima ženu i djecu: s jedne strane osjeća u sebi dužnost otca, dužnost da prehrani ženu i diete, da ih ne baci na cestu, a s druge strane se u njemu buni sve njegovo čovječje dostojanstvo, njegov osjećaj časti i ne da mu da podpiše izjavu koja je lažna.

Gemelli: Talijan bi se radije izselio.

Mussolini: Vi pretjeravate!

Besednjak: Predložit ću vam, gospodine ministre predsjedniče, primjerak takove izjave.

Mussolini: Dobro! Možda je istina, ali vi čitavu stvar dramatizirate.

Besednjak nastavlja: Kakav dobitak ima fašistički sindikat od članova, koji su prihvatili takovo moralno poniženje i zabacili svoj značaj te se upisali u sindikat samo zato, da osiguraju svojoj obitelji komad kruha, ne mogu razumjeti. Takav je u kratko položaj našega školstva.

Ministar Fedele poviče razjaren: To što vi tvrdite je sasvim neistinito. Vi morate znati, da se učitelje ne može prisiliti da stupe ni u kakvu organizaciju. Oni se mogu upisati ali samo dobrovoljno, slobodno, po svojoj savjesti.

Besednjak: Zato je tim većma za osuditi postupak koji sam sada opisao.

(U velikoj galami i vici Besednjak nastavlja svoj govor):

Mi pobijamo sadašnji školski sustav ne samo zato, jer je u očitoj protivnosti s naravnim pravom naših porodica i načelima kršćanstva, koje ne mogu ukinuti nikakva država i nikakva vlada, nego i zato, jer se to protivi svakoj družtvovnoj pravici.

Naši nam nazori ne dopuštaju da državljani slavenske narodnosti budu samo šutljivi porezovnici. Oni istina uzimaju na sebe sve novčane žrtve, koje im propisuje zakon i daju u obliku poreza državi dio svojih žuljeva, ali zato stavljaju s neoporecivim pravom zahtjev, da se njihov novac upotrebljava u skladu s njihovim potrebama, željama i probitcima.

Dudan: U javnom životu Italije oni su samo talijanski državljani i ne mogu biti drugo nego samo talijanski državljani.

B e s e d n j a k: A da što sam ja?... Mi Slovenci i Hrvati plaćamo svake godine po par milijuna lira školskoga poreza, kojega ministar prosvjete troši na uništavanje slavenskih škola i na borbu protiv našega materinskoga jezika.

M i n i s t a r F e d e l e uzkipi: Ja ne trošim u tu svrhu niti jednog centezima. Škole se uzdržavaju novcem države.

B e s e d n j a k: A država uzimlje naravno novac iz oblaka ili ga bere po stablima. Poreze plaćaju državljani, plaćamo ih mi, to je n a š novac.

F e d e l e: Italija popravlja škole u Istri, koje su bile u ruševnom stanju.

B e s e d n j a k: Gospodine ministre, ja ne govorim o školskim zidovima, nego o jeziku. Kad bi se radilo samo o zidovima mi bi se brzo sporazumjeli... Takva politika je u bezuvjetnoj protivnosti s potrebama slavenskih plaćalaca poreza, takva je politika nemoralna! (Vika, prosvjedi, ministar Fedele diže ruke). Vi, gospodine ministre, silite nas, da vam plaćamo godišnji harač, silite nas da vam pomažemo kod vlastitog odnarodivanja. Ako nam ne ćete vratiti škole, koje ste nam oduzeli i uvesti u državne škole naš materinski jezik, vratite nam barem one milijune, koje godinu za godinom dajemo u državnu blagajnu, dozvolite nam da si sami organiziramo škole sa svojim vlastitim novcem! (Krik i galama).

Kada sam pročitao kraljev dekret-zakon od 31. I. 1924. opazio sam da vlada dozvoljava u Tripolisu i Cirenaiki arabske škole za državljane muslimanske vjere.

D u d a n: To niesu državljani nego podanici.

G l a s: To nije Italija nego kolonija.

B e s e d n j a k: Vidite dakle, kako malo mi zahtievamo! Zbog plemenskih razlika koje postoje u Africi priznaje vlada potrebu da postoje pokraj talijanskih škola još i arabske. Predlažem, da se načela školskoga sistema u Libiji protegnu i na slavensku manjinu u Julijskoj Krajini. A vama kažem, da taj priedlog niesam stavio iz ironije, nego zbog obrane naše narodnosti.

G l a s: Kakve narodnosti?

B e s e d n j a k: Recite dakle našega jezika. Kako vam drago! Mi prihvaćamo kakavgod priedlog i kakvogod riešenje, samo da se zaštiti naš jezik i osigura slobodan razvoj našoj kulturi. To je naše neoporecivo čovječje pravo...

G i u n t a: Tu smo mi gospodari!

B e s e d n j a k: To dobro znam! Ta ćutimo to svaki dan!

G e n e r a l B a i s t r o c c h i: Ako ne ćete da budete s nama, spakujte prtljagu, pa idite.

B e s e d n j a k: Pod uvjetom, da mi vi ponesete kovčege... U našem je p r o b i t k u, ali vjerujte i u p r o b i t k u države, da date podpunu slobodu razvoja našoj kulturi i našem jeziku..

F e d e l e: i vašoj političkoj p r o m i č b i.

B e s e d n j a k:... našemu jeziku, koji je konačno jezik pola milijuna vaših sudržavljana.

G r e c o: Zar nemate sva prava?

B e s e d n j a k: Ne, zastupniče Greco! Ako imate vi pravo slati svoje diete u školu, da se tamo uči u svom materinskom jeziku, moram imati i ja pravo da svoju djecu šaljem u školu, gdje će učiti u svom materinskom jeziku.

G r e c o: Vi ste bili doseljenici i dotepenci čak i u Austriji.

L u n e l l i: Vi si morate utuviti u glavu, da ste sada Talijani.

G r e c o: Vi ste poražen narod!

B e s e d n j a k: Vi lako zahtievate od Slovenaca i Hrvata Julijske Krajine, da budu pošteni državljani, poslušni zakonima državnim i u tom ćete uspjeti. A l i n i k a d a n e ć e t e u s p j e t i i z t r i e b i t i n a š j e z i k i n a š u s l a v e n s k u s v i e s t. K a d b u d u o d p r a v l j e n e s v e š k o l e i o d p u š t e n i s v i u č i t e l j i, s v a k a ć e s e s l a v e n s k a o b i t e l j p r e t v o r i t i u š k o l u i s v e ć e m a t e r e i s v i o t c i p o s t a t i u č i t e l j i, k o j i ć e o d p o k o l j e n j a n a p o k o l j e n j e p r e n o s i t i n a š j e z i k i n a š u n a r o d n o s t....

Tim je riečima zastupnik Besednjak završio svoj govor.

Vladimir Gortan

Za 24. ožujka 1929. bili su u cieloj Italiji najavljeni izbori za parlamenat. Narodnih zastupnika u pravom smislu rieči nije više po tom novom fašističkom ustrojstvu bilo. Vrhovno fašističko vieće primilo bi od raznih postrojba popis od 1000 kandidata, a vrhovno fašističko vieće izabralo bi od tih 1000 njih 400, popisalo ih redom na listu i tu listu predložilo narodu da je primi ili odbije. Za tu se jednu jedinstvenu listu glasalo u cieloj državi. Ako većina glasača u državi reče: s i! lista je u cielosti izabrana, ako pak birači kažu: n o! listina nije izabrana i vieće sastavlja novu listinu, a izbori odnosno: s i ili n o! počinje iznova.

Glasovalo se tako, da je svaki izbornik prije izbora dobio pismeni poziv, da pristupi glasovanju. Na biralištu dobio je svaki glasač dva listića: jedan s trobojkom i nadpisom: s i, a drugi bieli s nadpisom: n o! S obim glasovnicama glasač se povukao u jednu kabinu u kojoj je postavljena kutija. U kabini zaliepio bi birač glasovnice u obliku brzojavke; onu glasovnicu kojom je mislio glasovati bacio bi u kutiju, a onu drugu zaliepljenu predao bi na povratku iz kabine predsjedniku, koji bi je bacio u žaru pred sobom.

Na taj je način, mislio bi netko, izborna tajna osigurana. No tome nije bilo tako. Na svakoj glasovnici bio je izvana podpis predsjednika ili drugog kojeg člana povjerenstva. Članovi povjerenstva htjeli su dakako odmah znati, tko je glasovao za vladu, a tko protiv. Saznali su lako. Izkaznice sa: si! podpisao je predsjednik, a izkaznice sa: no! drugi koji član povjerenstva. A kako je podpis na vanjskoj strani to je pred-

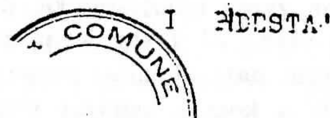
MUNICIPIO DI

1[illegible]/V/1932-X

A TUTTI I CAPIVILLA

comunico che domenica 15 corrente, alle ore 11.30 per incarico di S.E. il Capo del Governo Fascista e del Partito Fascista l'onor deputato al Parlamento terrà in | un pubblico comizio.
Trasmetto l'ordine delle superiori Autorità di far intervenire in massa le popolazioni della campagna deve essere fatta quindi dai Capivilla la più intensa propaganda affinchè tutti - uomini, donne, bambini - siano presenti al raduno
Ne rendo responsabili personalmente i signori Capivilla

I PODESTA'

JEDNA OKRUŽNICA SEOSKIM ŽUPANIMA

(Prievod: Svim seoskim glavarima javljam, da će u nedjelju 15. ovog mjeseca po nalogu Njeg. Preuzv. Predsjednika fašističke vlade i fašističke stranke, častni .... zastupnik u parlamentu, održati u .... javnu skupštinu.

Saobćujem nalog viših vlasti da se primora cjelokupno seosko pučanstvo da prisustvuje; seoski glavari moraju dakle provesti najživlju propagandu, kako bi svi mužkarci, žene i djeca prisustvovali sastanku.

Gospodu seoske glavare činim osobno odgovornima).

sjednik primajući izkaznicu odmah znao tko glasuje za fašizam, a tko protiv.

Ovo tumačenje o izborima potrebno je iznieti, kako bi se mogli razumjeti mnogi kasniji događaji, koji su s izborima u savezu.

Za ove izbore pravila se po cieloj Italiji velika promičba. Trebalo je da padne što više glasova za vladu, jer je fašizam to glasovanje unapried prozvao plebiscitom. Ipak su ljudi i u starim, a naročito u novim pokrajinama, sjećajući se metoda iz 1921. i 1924. ostajali posvema ravnodušni. Zato je izgledalo da na birališta ne će izići niti jedna petina svih izbornika, a toga fašisti niesu mogli dopustiti. Jer suzdržljivost je također jedna vrst glasanja i to ni u kom slučaju povoljnog za vladu. Zato je vlada stavila u pogon sav svoj aparat, kako bi ljude prisilila do dođu na birališta. Glavno je bilo, da se na biralištima vidi množtvo, a kuda će koja glasovnica to je već briga povjerenstva, koje je imalo za tu svrhu točne upute. Zato je svatko, tko je imao bilo kakovu državnu ili občinsku ili posebničku službu, koja je makar malo bila ovisna o vlasti, morao doći na glasovanje. Vlastnici poduzeća morali su napraviti pritisak na svoje namještenike, da učine svoju dužnost i glasuju za vladu. U Trstu je na pr. pivovara Dreher poslala svakom svom namješteniku preporučeno pismo s plaćenom povratnicom u kom je pozvala svakoga da mora poći glasovati. S takovom povratnicom izkazala se je tvornica pred vlastima, da je izvršila svoju dužnost.

Fašističkoj je vladi bilo mnogo do toga stalo, da dokaže, kako je hrvatsko i slovensko pučanstvo Istre uz vladu i kako će sve da glasuje sa: s i! Skupiti glasovnice bijaše lako: povjerenstvo će na večer ubaciti u žare toliko glasovnica, koliko joj bude potrebno. Ali kako da dovedeš seljake na birališće, da ih sviet vidi, oduševljene i u rodoljubnom talijanskom zanosu?

Občinski načelnici, sve sami od vlade imenovani povjerenici, sazvali su občinare i pozvali ih, da bezuvjetno pristupe na birališta, jer inače jao njima! Neka se — ne dođu li na birališće — više ne pokazuju u občini, nek ne traže nikakvih

pogodnosti, jer će poreze plaćati do zadnjega blažčeta u staji. Svatko tko ne dođe bit će upisan u crnu knjigu i žigosan za vječna vremena, kao neprijatelj vlade i države, a što to znači nije potrebno, nakon stečenih izkustava, dokazivati.

Ipak je bilo težko dovesti naše ljude na birališta. Zbog toga su na mnogim mjestima članovi povjerenstva jednostavno odmah ujutro bacili u žare stanoviti broj glasovnica sa si!, zatvorili izborne dvorane i pošli kućama. Ako je netko ipak upao, dalo mu se glasovnicu sa »si«, dočim one sa »no« nije nobće vidio.

Nije stoga čudo, da je najednom u cieloj Italiji palo za fašizam onoga dana ništa manje nego devet milijuna glasova, a protiv samo nekoliko tisuća, a i ti su bili ostavljeni samo zato da se obsjeni prostotu.

Fašiste su se kasnije i sami smijali tom svome »plebiscitu«, jer su rezultati bili na mnogim mjestima više nego smiešni. Tako je na pr. u Kaštelиru bila sastavljena listina izbornika šest mjeseci prije izbora. Svih izbornika bilo je 1500. Na dan izbora svih je tih 1500 izbornika navodno glasovalo i svi su od reda glasovali sa »si«. Niti jednog glasa nije bilo sa »no«. Znak dakle, da za tih 6 mjeseci nije u Kaštelиru nitko ni umro, niti se odselio, niti obolio, niti bilo kojim slučajem ostao kod kuće. Svi do jednoga pošli su u Kaštelir i predali s oduševljenjem glasovnicu s i! Svi za fašizam! Tko je toliko lud, pa da te povjeruje? (A znamo, kako je bilo na zadnjim izborima 1924.!!) Na drugom su se mjestu neki naši izbornici dogovorili, kako će glasovati. I rekoše: nas dvadeset bacit će glasovnicu sa »si«, a drugi svi sa »no«, pa da se vidi kakav će na večer biti posljedak. I gle čuda: na večer ne bijaše u žari niti jedne glasovnice sa no!

Pazin-grad bio je, kako znamo, oduviek kao srdce Istre, žarište hrvatske narodne misli i poprište najžešćih bojeva između Talijana i Hrvata. Nakon zaposjednuća Istre po Talijanima ona se šačica pazinskih Talijanaša (ne može se kazati, da su to Talijani, jer svi od reda nose, kako smo već čuli, hrvatska imena, kao: Andrianić, Godina, Golob, Pauletić, Run-

ko, Kamuš, Ivić, Lukšić) osjećajući za sobom talijansku oružanu snagu, bacila na naš živalj upravo bjesomučno. Nigdje valjda ne bijaše tolikog nasilja i tolike zadrte mržnje na hrvatstvo, koliko baš u Pazinu.

Prigodom prvih izbora 1921., naš je narod, vjerujući da je u Evropi i da će smjeti slobodno kazati svoju rieč, pohrlio sav na biralište, ali je bio kamenjem, batinama, pucnjavom iz pušaka i samokresa, iztjeran iz grada.

Za drugih izbora 1924. nasilje je bilo još veće. I tada je narod iz okolice, naročito onaj iz Berma i Trviža pokušao da prodre u grad i glasuje za svoje kandidate, no nije mu uspjelo. Šaka pazinskih fašista dočekala ga već na Štrangi pred gradom sa samokresima, pa čak i s jednom strojnicom, pa ne bijaše druge nego povući se. Maloj skupini Trvižana i Beramaca uspjelo je ipak prodrieti u grad, pa su pjevajući hrvatski pošli do birališta, ali u zao čas. Bili su do krvi izbatinani i iztjerani iz grada, a do birališta uobće niesu došli.[1])

[1]) Da se bolje shvati, zašto se naši seljaci iz Pazinštine niesu usudili na izbore u Pazin i što je sve predhodilo Gortanovu postupku potrebno je opisati događaje prigodom izbora od 1924.

Izbori 1924. obavljeni su u Pazinskom kotaru na 7 mjesta, od toga su četiri birališta bila u samom Pazinu, jedno u Lindaru, drugo u Piénu, a treće u Cerovlju.

Već dan pred izborima pazinski su fašiste do krvi izbili urednika »Istarske Rieči« iz Trsta g. Srećka Jopa, koji se toga dana slučajno tamo našao. Zastupnike hrvatske kandidatske liste iz Pićna, koji su došli po izkaznice, Ivana Baćaca i Matka Aničića, napali su i strogo im naredili, da se sutradan ne smiju pojaviti na biralištima.

Na sam dan izbora fašisti su zaposjeli puteve, koji vode iz Berma, Trviža, Kašćerge i Grdosela u grad. Kad su stigle skupine hrvatskih birača pred grad bile su dočekane batinama. Među veće skupine bacane su bombe, koje su raztjerale seljake.

Ipak je jednoj skupini od nekih 30 ljudi uspjelo doći pokrajnjim putem do birališta. Najprije su svima oduzeli glasovnice, a onda bacili među njih bombu i raztjerali ih.

S njihovim glasovnicama glasovali su pazinski fašiste: Ivancich, Marion, Antonich, Deak, Mario Stuppar, Pilat, Tosich, Senizza, Ettore Ivich, Giuseppe Dorcich i drugi. (Sve čista »talijanska« prezimena!) Popodne su jednostavno otvorili žare i sami stvorili izborni posljedak: 14 za hrvatsku stranku, a 528 za talijansku fašističku stranku. Predsjednik te komisije bio je: Arturo Pilat, tajnik obć. činovnik Lenardon, a

Svatko će razuman lako shvatiti kakovo je razpoloženje obuzelo sada te ljude, kada su bili pozvani da pod silu dođu na glasovanje. Ali koliko bi god inače bili odlučno kazali »no« ovaj su put odlučili, da ni pod koju cienu u grad na izbore ne idu.

Dana 17. ožujka sazvao je Bruno Camus (Kamuš) sve seoske župane u Pazin na dogovor. Svima je na tom sastanku bilo naloženo, da moraju bezuvjetno sve svoje občinare dovesti na biralište. Došlo je i do rječkanja, jer nitko nije mogao preuzeti jamstvo za svakog pojedinog občinara. Čak se javio župan iz Novaka potalijančeni Tomassi (prije Tomašić) koji je iskreno rekao: »Seljaci ne će u grad ,jer tko im jamči, da ne će kao i do sada biti dočekani paljbom iz pušaka?« Isto to rekao je i pićanski župan. I Camus je morao stalno obećati, da se ovaj put nikakvo nasilje ne će izvršiti nad hrvatskim življem, jer da je ovaj put u probitku fašizma, da u grad dođe što veći broj seoskog hrvatskog pučanstva.

Tajnik fascia Gabrielli (nekad Gabrielić) izjavio je: »Za glasove se ne brinemo. Glasove ćemo stvoriti mi. Ne bude li ih dosta, mi ćemo lako na večer ubaciti u žaru 3000 glasovnica sa »si«. Ali ljude hoću da vidim! Mase! Da svietu dokažemo, da Hrvati hoće fašizam, da hoće Italiju! I zato mi ljude m o r a t e dovesti!«

Nije bilo druge. Župnici, koji su također bili pozvani grožnjama, učitelji i seoski župani, razidoše se po selima i stadoše

skrutinatori: Giovanni Colombo (nekad: Golob), Emilio Penso, Gino Mrach i Velicogna.

Na biralištu u Lindaru nije bilo ništa bolje .Oko 8 sati ujutro dovezao se je do Gabrova, četvrt sata daleko od Lindara jedan teretnjak naoružanih fašista, koji su odmah navalili na birače, što su dolazili. Tukli su ih i pucali za njima iz pušaka, pa su tako težko pozliedili Srećka Gojtanića, Ivana Juričića, Božu Stihovića i Josipa Jugovca. Izbornike iz Gračišća dočekali su kod Križa i napali ih. Na Vičišću bila je paljba kao na bojištu.

Pićanci su bili dočekani od jednog oružničkog brigadira sa 7 vojnika, koji je pokupio skupinu od 27 izbornika sve ih odveo u zatvor, najprije u Pićan, pak u Pazin, a odanle u Pulu. Nakon 14 dana pušteni su kući. U svemu je uspjelo glasovati samo nekih 50 naših seljaka Izhod je međutim u Pićnu bio: 1 glas za hrvatsku stranku, a 252 za fašiste.

ljude zaklinjati neka ne izmiču nego nek svakako na dan izbora podu u grad. Čemu da se izvrgavaju biesu vladinih organa, koji bi bili, kako su već i dokazali, u stanju popaliti čitava sela, mužkarce otjerati, a nad ženama počinjati kojekakva nasilja. I mnogi su odlučili, da ipak podu.

Ne bijahu međutim toga mišljenja mladi ljudi. I tako se u glavama nekojih odvažnijih porodila misao, da ni uz koju cienu ne dopuste da pojedini odnarodeni župani ili doklaćeni učitelji vode narod kao glupavu stoku na fašističke svečanosti.

21. ožujka krenuo je Camus u agitaciju po pazinskom kotaru. S njime se vozili neki visoki fašistički dužnostnici iz Italije, Bianchi, Mondini i još neki. Na razkršću ceste, koja vodi prema Kašćergi, zvanom Pilošćak, prasnu nekoliko hitaca. Jedva izmakavši potjera Camus samovoz vrtoglavom brzinom. To je bio loš znak i slaba priprema za izbore. Camus se dakle nije mogao naročito pohvaliti hrvatskim oduševljenjem za fašizam pred svojim talijanskim gostima.

24. ožujka bili su izbori. Predsjednikom povjerenstva u Pazinu bio je Camus. Iz okolištnih sela doveli su pojedini učitelji ili župani svoje skupine. Camus bi pustio u dvoranu skupinu, zatvorio vrata, digao se i upitao doslovce: Voi siete pel governo nazionale fascista! Si o no!? (Vi glasujete za narodnu fašističku vladu! Da? ili ne?) Narod je šutio, videći se okružen oboružanim milicionerima u odorama. Na to bi župan ili učitelj ili koji od predvodnika plašljivo izjavio: si! Iza toga bi Camus pobrao glasovnice i potvrdivši im da su glasovali sa »si!« poslao ih napolje.

Beram i Trviž morali su doći zajedno. Naloženo je bilo, da se Trvižani nađu točno u 8 i četvrt ujutro pod Bermom, gdje će se sjediniti s beramskom skupinom i krenuti u Pazin. Na ulazu u Pazin, na Štrangi, imala ih je dočekati fašistička glasba pod talijanskom zastavom i tako su uz glasbu trebali proći gradom. Da li je to bila smišljeno proračunana osnova, da se baš Trvižane i Beramce, koji su smatrani najsviestnijim selima Pazinštine, okalja ili su pazinski fašiste imali kakve druge mračne ciljeve nije poznato.

Skupine se, bez pjesme, bez smieha i veselja zaista sastale pod Bermom. Vidjelo se, da ih tjera samo sila i strah pred onim što bi se moglo dogoditi, ako ne podu. Predvodio ih je učitelj Talijan Ballarin.

Šutke je išla povorka i stigla pred selo Valiće. Na mjestu gdje počinje drvored dudova podno Kamušovog briega zasađena je gusta borova šumica nekih petdesetak metara udaljena od ceste. Kad je povorka došla do tog mjesta prasne najednom iz šumice plotun hitaca iz pušaka, u zrak. Povorka se smete. Za čas prasne i druga salva, ovaj put pred povorku. Ljudi se razpršiše, ali dvojica bijahu ranjeni: Tuhtan i Brajković. U onoj gužvi narod se razbježao na sve strane uglavnom natrag kućama. Učitelj Ballarin pograbi samokres. Da li je pucao ili nije, ne zna se. Tek dogodio se čudan slučaj: plotun koji je prasnuo odapet je s lieve strane, dočim su i Tuhtan i Brajković ranjeni u desnu stranu. Tuhtan u desnu stranu trbuha, a Brajković u desnu mišicu.

Tuhtan, padajući zajaukne: »Kume, kume, brižan ja! Ubili su me oni iz Pazina!« misleći talijanske fašiste iz Pazina, koji su na sličan način za prošlih izbora raztjerali naše izbornike.

U isto vrieme dogodio se isti slučaj i tridesetak kilometara dalje i. to kod Brestovice. Tamo su na isti način raztjerani birači iz Kašćerge. Tamo međutim nije bio žrtava. Iz zasjede je prasnulo dvadesetak hitaca u zrak, pa su se ljudi vratili kućama.

Pazin je na taj način ostao bez birača. Glasbe su uzalud čekale, da provedu hrvatske seljake pod talijanskim zastavama kroz grad.

U gradu je nastala uzbuna. Još istog prije podneva odjurila je fašistička milicija iz Pazina u Beram i zaposjela ga. Pod Bermom su zvrndala oklopljena kola. Častnici, karabinieri, oboružani faštisti, dolazili su i odlazili. Narod je strepio bojeći se masovnog pokolja. Puk se sklonuo u crkvu i nije iz nje izlazio. Oko 11 sati starina župnik Grašić počeo je služiti misu. Za vrieme mise probije se kroz narod jedan oboružani fašista, dođe do oltara i preda župniku jedan listić. Župnik se okrene

narodu i objavi mu da je dobio naredbu, da moraju svi poći u Pazin na glasanje. Nikome da se neće ništa dogoditi. Ono pod Kamušbriegom, da nije djelo fašista, i zato nek se ljudi ne boje.

Narod se medutim nije ufao nikuda. Već nekoliko dana prije izbora pronieIe se bile glasine, da će na dan izbora doći do razračunavanja izmedu redovite kraljevske vojske i fašističke milicije. Govorkalo se, da je taj plebiscit zato odreden, da fašizam može prebrojiti svoje snage. Ustanovi li Mussolini, da je narod uz njega, izvest će državni udar i zaposjesti Kvirinal, a kralja zajedno s obitelju zatvoriti. S druge se pak strane govorilo, da će u tom slučaju vojska izstupiti u obranu kralja i udariti na miliciju. Ljudi su koješta šaputali o atentatu pod Kamuš-bregom. Neki Frane Tuhtan i neki Mišon, koji su i sami bili u povorci izjavili su, da će priseći da su vidjeli, kako su pucali pazinski fašiste.

Tuhtan je podlegao ranama i umro. Na 26. ožujka bio mu je sprovod u Trvižu. Došao je i sam Camus i proglasio Tuhtana pravim talijanskim narodnim mučenikom. Ujedno je na grobu izjavio, da su ubojice poznati. To da su sigurno Danilo Vivoda i Vladimir Gortan. Odmah je obećao i nagradu od 30.000 lira onome, koji pokaže prave ubojice. I gle čuda: Frane Tuhtan i Mišon, koji su sve do toga časa tvrdili, da su vidjeli kako su pucali pazinski fašiste, od toga časa stadoše tvrditi, da su jedini ubojice Vladimir Gortan i Danilo Vivoda. Kasnije je i sam sud priznao, da je ta tvrdnja lažna, jer je Vivodu pustio na slobodu, a Gortana nije uobće obtužio zbog čina kod Kamušbriega.

Čuvši Vladimir Gortan, da se sumnja na njega, a znajući što ga čeka ako ga uapse, pokušao je pobjeći preko granice u Jugoslaviju. Na granici kod Matulja bio je uhvaćen i odveden najprije u zatvor u Pulu, a odatle u Rim.

Iza toga stalo se hapsiti sve od reda. Uapšeno je nebrojeno naših ljudi, dok niesu na koncu svi pušteni osim Vladimira Gortana, Živka Gortana, Vjekoslava Ladavca, Dušana Ladavca i Viktora Baćaca. Oni su bili zatvoreni u glasovitoj tamnici »Regina coeli« u Rimu, i tamo su, kažu fašiste, priznali sve.

Priznali su čitavu neku zavjeru, koja je vlastima bila potrebna. A što je zapravo bilo na stvari i da li je uobće bio tko kriv ostade i do danas tajnom. Zna se samo, da su uapšenici bili podvrgnuti najtežim mučenjima, gaženju tjelesa, čupanju kose, čupanju noktiju i t. d. Dvojica koji su bili takoder osumnjičeni i zajedno sa spomenutom petoricom izpitivani u zatvoru, Frane Stranić i Janko Baćac, od tog su izpitivanja poludjeli.

Kad je sud za zaštitu države nakon dvomjesečnog takvog »izpitivanja« izvukao od obtuženika neka priznanja, u čiju vjerodostojnost je veoma težko vjerovati, najavio je čitavome svietu veliku monstre-razpravu. Ta se je razprava imala održati ne u Rimu, gdje je bilo sjedište suda za zaštitu države i gdje se je do sada uviek održavalo suđenje, nego u Istri, u Puli. Za razpravu su pravljene velike priprave i pravila se velika reklama. Sve su novine čitavoga kraljevstva trebale o tome, što obširnije i što žučnije pisati. Neke su se novine zaletjele, pa su odale da je osuda već zaključena i da će kazna biti užasno stroga, jer da je konačno potrebno u slavenskom pučanstvu Istre odstraniti protutalijanske osjećaje. I sve su novine završavale svoje izvještaje uviek jednim te istim zaključkom: na smrt! na smrt!

Vladimir Gortan

Među četrdeset i dva milijuna Talijana nije se našao niti jedan čovjek, koji bi u ime čovječnosti digao svoj glas.

I u Puli se nastupilo s pravom cirkuskom paradom. Doveden je ogroman željezni kavez i postavljen u sudnicu. Način, koji u pokojnoj Austriji nije bio poznat i koji je izazvao to veće začuđenje među narodom.

Na 16. listopada bila je razprava. Prijavilo se petnaest svjedoka, koji su željeli dokazati nekrivnju Gortanovu, te priseći, da je Gortan u vrieme, kada se zločin odigrao bio na sasvim drugom mjestu. Nije bio pripušten niti jedan svjedok obrane. Bili su pozvani samo svjedoci obtužbe na čelu s Brunom Ca-

musom. Tri branitelja imala su samo dužnost, da utvrde da su obtuženici krivi i na toj krivnji da temelje svoju možebitnu obranu.

Niti jedan sudski izvješťaj, niti jedna novinska viest nije doniela, da li su se obtuženici branili i da li su makar samo jednu rieč izrekli u svoju odbranu. I tako se dogodilo, da je održana razprava u kojoj se čula samo jedna strana, strana obtužbe!

Postupak je bio brzo gotov. Za najkraće vrieme izrečena je osuda: Vladimir Gortan osuđen je na smrt i u roku od 24 sata imao je biti ustrieljen. Viktor Baćac, Vjekoslav Ladavac i Dušan Ladavac, te sedamnaestgodišnji Živko Gortan osuđeni su svaki na 30 godina težke tamnice.

Osuđenici su ledenim mirom dočekali osudu. Jedino je dječak Vjekoslav Ladavac bio donekle uzbuđen.

Talijani su likovali. Sve su novine i sva talijanska javnost kliktali. Nitko nije našao za shodno da uobće upita, zašto je konačno sve to moralo biti. Nije li možda ipak Italija, njezin narod, njezina vlada, nešto tome nesretnom malom narodu skrivila, kad je čak do takovih strahovitih postupaka moralo doći?

Branitelj Vladimira Gortana zatražio je od Kralja Viktora Emanuela da mu branjenika pomiluje. Zapovjednik 5. korpusa u Trstu nije molbu uobće prosliedio dalje. Ta nije bilo ni potrebno, kad je i onako odsuda već davno prije bila izrečena i morala je biti izvršena.

Tridesetgodišnji general Cristini, koji je bio predsjednik Suda za zaštitu države jasno je i glasno izjavio dva dana prije početka razprave dopisniku »Manchester Guardiana«: »Potrebno je da se istarske Slavene zastraši! Ovi će mladići stoga biti odsuđeni po čl. 1 zakona o zaštiti države, dakle: na smrt!«

Vjerojatno se još nikada u poviesti sudstva nije dogodilo, da bi predsjednik suda, prije razprave, prije nego što se saslušа sve svjedoke i prije nego se ustanovi istina, izrekao osudu. I kako vidimo, bila je strašno izvršena![2])

[2]) Kako se je radilo na sudovima kad se radilo o našim ljudima dokazuje i ovaj slučaj: U malom seocu Podbregu kod Buzeta, koje ima 5—6 kuća bila je hrvatska čitaonica. Predsjednik čitaonice bio je postolar Antun Rašpolić. Njega je brigadir karabiniera neki Mamoni obtužio da je radio u družtvu, koje je pogibeljno po državu. Čitaonica je bila zatvorena, a Antun Rašpolić odsuđen, a da uobće nije ni bio pozvan na sud. Sud ga je jednostavno ureda radi odsudio na dva i pol mjeseca zatvora i globu od 1666 lira, a da on o tome uobće ništa nije znao. To je bilo 26. srpnja 1928. u Puli.

Podatci, koji su nakon izvršene razprave prikupljeni pokazuju samo suđenje u svoj njegovoj strahoti. Ustanovljeno je, da je već u Rimu bila sastavljena gotova osuda, koja je glasila za trojicu obtuženih na smrt, a za ostalu dvojicu 30 godina tamnice. U posljednji je čas za vrieme samoga zasjedanja suda stigla iz Rima brzojavna naredba, da se ima izvršiti samo jedna smrtna osuda, zbog svjetskog javnog mnienja, koje se bilo na veliko o tome razpisalo. Kad je stigao nalog, da se ima smaknuti samo jednoga sud se našao u neprilici ne znajući koga od obtuženih da odsudi na smrt. Prvobitni priedlog je bio, da se smakne Dušana Ladavca, no kako se htjelo dokazati vezu susjedne države Jugoslavije s obtuženicima, to je izabran Vladimir Gortan, jer je taj svojedobno bio u Zagrebu, kamo je bio otišao tražeći zarade, koje u Istri nije mogao naći. U Zagrebu mu je tadašnja Jugoslavenska Matica, koja se brinula za smještanje izbjeglica iz Istre dala potvrdu, da je istarski izbjeglica i preporučila ga da mu se negdje dade zaposlenje. Zaposlenja, na žalost, nije u Zagrebu mogao naći, pa se je vratio natrag. I ta je potvrda Jugoslavenske Matice bila na razpravi iznesena kao najjači dokaz da je Gortan radio u suradnji s jugoslavenskim vlastima. Facsimile te potvrde kao najstrašniji »corpus delicti« objavio je i »Popolo di Trieste«).

Obtužene su branili odvjetnici Venier, Dalla Zonca i Cerlenizza. Dok su prva dvojica još donekle pristojno govorila, udario je Cerlenizza (starinom također Hrvat: Crljenica kaošto su uostalom starinom Hrvati barem 50% istarskih Talijana) po obtuženicima tako oštro, da je skoro zasjenio i samog državnog tužitelja. Jedan novinar koji je prisustvovao postupku izjavio je, da je i samim slušateljima postalo neugodno, kad su čuli kako jedan branitelj, iako imenovan ureda radi, »brani« obtuženike.

Osuda je izvršena dne 17. listopada 1929. oko 4 sata ujutro. U ranu zoru izvedoše Gortana iz zatvora u kažnjeničkim kolima. Pitao je kuda ga vode. Odgovoriše mu da ide u Trst. On se nasmiešio: »Vodite vi mene na stratište, a ne u Trst«.

Iza starog vojničkog groblja prema Sakodžani, na tzv. Bersalju, izvedoše ga iz samovoza. Tamo je već bila u obliku četverokuta bez jedne stranice, postrojena četa fašističke milicije. Na sredini stajalo je 8 strielaca iza njih tri karabiniera, a s jedne i druge strane častnici milicije. Tu mu je još jednom pročitana osuda, koju je saslušao bez rieči. Za posljednju želju pitali su ga već dan prije u zatvoru, a kada je izjavio, da bi se želio po posljednji put oprostiti od otca i majke, rečeno mu je, da je to nemoguće.

U to mu pristupi jedan pop, neki Talijan iz Rovinja i pozove ga da se s njime pomoli Bogu. Gortan je zamolio, da bi smio izmoliti 5 očenaša i 5 zdravomarija, kako je to običaj u njihovoj kući. Pop je izmolio jedan očenaš, a zatim mu je rekao, da je to dosta, ostala četiri da će izmoliti on za njega.

Zatim se Gortan uputio prema stolcu, na koji je imao biti privezan, licem prema moru, a ledima prema krvnicima. Prije nego su ga vezali zamolio je čašu vode. Zapovjednik legije konzul De Turris posprdno se nasmije: »Dat ćemo mi tebi sada i ručak ne samo vode!« Privezaše ga za stolac i odmah bje dan znak za strieljanje. Četom, koja je strieljala zapoviedao je rovinjski načelnik Devescovi, a milicioneri su bili Rovinjci i Pazinci. U mučenika su odapeli 28 hitaca, od kojih ga je pogodilo 25. Odmah se srušio na lievu stranu. Pucali su mu u leđa, na kojima se pojavila velika rupa, kao šaka, iz koje je brizgala krv. Liečnik je odmah pamukom zatvorio otvor i ustanovio smrt.

Prisutni milicioneri drhtali su od uzbuđenja. Jedan je Pazinac kasnije pripoviędao, da je to umorstvo na sve prisutne veoma mučno djelovalo. Svi su otišli sa stratišta poraženi, osjećajući na sebi krivicu zbog nevino prolivene krvi. Na mjestu umorstva ostali su samo grobari, koji su odnesli Gortanovo tielo i odmah ga zakopali, a da nitko ne zna gdje.

Zabrana listova, novina i knjiga

Istra je kao riedko koja hrvatska pokrajina imala vanredno liepo razvijen tisak. Ne može se, istina, govoriti o nekoj evropskoj visini istarskog tiska, no za narod kome je bio namienjen, za vrieme kada se stvarao, bio je naročito značajan.

Još prije izdavanja prve hrvatske novine u Istri »Naše Sloge« izdao je pop Ivan Ravnik dva godišta kalendara za puk »Istranin«. Skroman, ali vanredno podesan za prilike koje su tada vladale u Istri. U srpnju 1870. izdaje, na poticaj biskupa Dobrile, Matko Baštijan, uz pomoć popa Karabaića, Padavića i Ujčića prve hrvatske novine »Naša Sloga«, list koji je izprva izlazio svakih 15 dana, a kasnije svakog tjedna i postao najomiljenijim i najčitanijim listom Istre. List je izlazio neprekidno od 1870. sve do 1916., kada je uslied ratnih prilika bio obustavljen. Bio je to najizrazatiji odraz hrvatskoga narodnoga, političkoga, kulturnoga i gospodarskoga života istarskih Hrvata. Na uztuk »Naše Sloge« bio je godine 1895. počeo u Opatiji izdavati neki Dalmatinac iz Arbanasa Dr. Ivan Krstić »Pravu našu slogu«, koju je podupirala austrijska vlada i istarski Talijani, ali je nakon kratkog živovanja morala prestati izlaziti, a sam izdavač njezin prezren od sviju morao je napustiti Istru i bježati u Ameriku, gdje mu se zameo svaki trag. U svrhu suzbijanja laži Krstićeve »Prave naše sloge« pokrenuše opatijski rodoljubi mjestni list »Narodni list«, koji su izdavali Viktor Car Emin i Dr. Ivan Pošćić. Propašću »Prave naše sloge« prestala je i potreba »Narodnog lista«, koji je nakon trogodišnjeg izlaženja (1895., 1896., i 1897.) bio obustavljen.

Prije rata izlazili su u Trstu na hrvatskom jeziku listovi »Balkan« i »Tršćanski Lloyd« u kojima su surađivali, odnosno izdavali ih hrvatski kulturni radnici Milutin Cihlar Nehajev i Dr. Ante Tresić-Pavičić.

Na Rieci su izlazila dva hrvatska odlično uređivana dnevnika: Supilov »Riečki novi list« i Mahnićeve »Riečke novine«. »Riečki novi list« izlazio je od 1898. sve do konca rata, a »Riečke novine« (tiskale se u glasovitoj kapucinskoj tiskari »Miriam«) od 1913. do svršetka rata, kada su bile prenesene u Zagreb, gdje su promienile nekoliko puta ime (Novine, Narodna politika, Hrvatska straža).

Od 1899. izlazi na Krku tjednik katoličkoga smjera »Pučki prijatelj«, koji 1911. seli u Pazin, gdje ima vlastitu tiskaru, te izlazi do dolazka Talijana u Istru, a kasnije uz mali prekid do 1929.

Od 1906. izlazi u Malom Lošinju omladinski list »Mali Istran«, kojeg sve do 1908. izdaje Josip Kraljić. Godine 1908. odlazi Kraljić na poziv naših izseljenika u Južnu Ameriku, a list preuzima od njega Viktor Car Emin, koji ga u zajednici s Rikardom Katalinić Jeretovom i Vladimirom Nazorom diže na takvu razinu, da je to najbolje uređeni i uz »Smilje« najrašireniji hrvatski omladinski list. Od 1910. zove se list »Mladi Hrvat« te izlazi do 1914. kada biva obustavljen, da kasnije pod Italijom ponovno izađe kao »Mladi Istranin« i izlazi sve do 1928. u raznim oblicima.

Učiteljske organizacije izdavale su u Istri dva svoja stručna glasila. »Narodnu prosvjetu«, koja je izlazila u Puli, te »Hrvatsku školu«, koja je izlazila u Pazinu.

Vjersko-politički i mudroslovno-bogoslovski list »Hrvatska straža« izlazio je u Krku, a izdavao ga biskup Dr. Mahnić, koji je ujedno izdavao i reviju »Rimski katolik«.

Godine 1915. izdaje u Puli tiskar Krmpotić s drugovima dnevnik »Hrvatski list«, koji nailazi na vrlo liep prijem. List je izlazio sve do dolazka Talijana, kada je uslied uništenja obih hrvatskih tiskara u Puli po Talijanima, morao prestati izlaziti.

U svrhu upoznavanja talijanske javnosti s našim pitanjima i našim narodnim zahtjevima izdavali su naši ljudi i novine u talijanskom, pa i u njemačkom jeziku, u kojima su iznosili neprirodno stanje istarskog hrvatskog pučanstva, koje predstavlja ogromnu većinu, a koje nije ni izdaleka imalo ona prava, što su ih imali Talijani, kao manjina, odnosno ona mala šaka Niemaca, koji su kao državni činovnici bili razštrkani po Istri, a imali su čak i svoju gimnaziju u Puli. Za obavještavanje tih ljudi o hrvatskim pravima i zahtjevima izdavala je tiskara Laginja i drug u Puli dnevnik »Omnibus« u tri jezika: hrvatskom, talijanskom i njemačkom.[1])

Bivši kapelan ratne mornarice u Puli Anton Jakić izdavao je list »Il diritto croato« (»Hrvatsko pravo«). Kasnije je list promienio ime u »Il pensioro slavo« (»Slavenska misao«). Podkraj je izlazio na francuzkom kao »Le pensee slave« i preselio u Trst.

Još godine 1905. bio je počeo u Puli izlaziti njemački dnevnik »Polaer Tagblatt«, što ga je uzdržavao vlastnik Brionskih otoka barun Kupelwieser. List je bio pisan u pangermanskom duhu, što nije odgovaralo mišljenju častničkog zbora ratne mornarice ,koji je bio odgajan u austrijskom duhu, pa je list došao u nepriliku.

Vlastnik tiskare u kojoj se je list tiskao, Krmpotić, uočio je korist koju bi od toga lista mogla imati hrvatska narodna stvar, pa je list preuzeo u svoje vlastničtvo i počeo mu davati hrvatski pravac, odnosno list je postao zastupnikom hrvatskih narodnih težnja. Uređivao ga je neki češki Niemac, ali absolutno objektivan muž, koji je u listu taktično zastupao hrvatske probitke istarskoga pučanstva i bio odlučan protivnik

[1]) Zanimljiv je bio odgoj pojedinih naših ljudi u Istri, koji su na križanju dviju kultura često znali zaploviti jedni jednim, drugi drugim pravcem. Tako je na pr. vlastnik tiskare u Puli, u kojoj se je tiskao Jakićev »Il diritto croato« bio Carlo Martinolich. Odgojen u talijanskom duhu osjećao se je, iako hrvatskog roda i porода, Talijanom po mišljenju i djelovanju. Njegov brat Ivan Martinolić odvjetnik u Trstu, bio je naprotiv dugo godina povjerenik »Matice Hrvatske«. I baš za ovakove, kakav je bio odnarođeni Carlo Martinolich bili su u prvom redu namienjeni listovi ,pisani u hrvatskom narodnom duhu, a u talijanskom jeziku.

talijanskih presizanja. Uslied toga su Talijani uskoro proglasili list »Polaer Tagblatt« — »organo croato scritto in tedesco« (hrvatskim organom pisanim njemačkim jezikom). List je izlazio do konca 1918.

Kako vidimo tisak je bio u Istri veoma živahan, narod je mnogo čitao, naobražavao se i odgajao kulturno, politički i gospodarski. Malo je koji hrvatski kraj imao tako živahnu tiskarsku djelatnost kao ova naša mala pokrajina na najzapadnijoj hrvatskoj granici.

Kod Slovenaca Istre, Trsta i Goričke položaj je bio još i bolji. Oni su još 1850. godine imali u Trstu list »Jadranski Slavjan«, koji je donosio i hrvatske članke. 1866. došao je »Istarski Primorjan«, koji je kasnije promienio ime u »Primorec«. Iza »Primorca« sliedila je »Jadranska Zarja«, pa beletristički list »Pod lipo«, zatim »Pomorstvo in trgovina«. 1876. javlja se »Edinost«, koja je izlazila sve do 1928. bez prekida a bila bi izlazila i dalje, da je niesu Talijani obustavili. Nabrojit ćemo samo poimence listove na slovenskom jeziku, koji su na tom malom području izlazili: »Slovenski Delavec«, »Delavec«, »Zarja«, »Družinski prijatelj«, »Narodni delavec«, »Stavbinski delavec«, »Trgovski list«, »Juri s pušo«, »Petelinček«, »Brivec«, »Slovanski svet«, »Slovenka«, »Domovina«, »Umni gospodar«, »Soča«, »Glas«, »Nova Soča«, »Sloga«, »Gorica«, »Primorski list«, »Kmečki glas«, »Novi čas«, »Goriški list«, »Delavski prijatelj«, »Delavski tovariš«, »Narod«, »Samouprava«, »Slovenska pisarna«, »Sokolski prapor«, »Cvetje z vrtov Sv. Frančiška«, »Šola«, »Goriški letnik«, »Slovanska knjižnica«, »Salonska knjižnica«, »Svetovna knjižnica«, »Knjižnica za mladino«, »Prosvetna knjižnica«, »Veda«, »Naši zapiski«, »Goriška straža«, »Mladika«, Naš čolnič«, »Slovenka«, »Zbornik svečenikov Sv. Pavla«, »Rast«, »Jaselce«, »Staničev vestnik«, »Prosveta«, »Gospodarski list«, »Gospodarski vestnik«, »Čuk na palci«, »Gmajna«, »Monokel«, »Goriški Slovenec«, »Nova Doba«, »Delo«, »Mladi list«, »Novice«, »Uradni vestnik«, »Preporod«, »Zadrugar«, »Njiva«, »Jadranka«, »Ženski svet«, »Novi rod«, »Jadranski almanah«, »Naš glas«, »Primorska omladina«, »Učiteljski list«, »Pravni vestnik«, »Pravljice«, »Luč«...

Iako svi ti listovi niesu izlazili odjednom ipak dokazuju veliko zanimanje tamošnjega življa za novinu i knjigu. To je uostalom razumljivo, kad je poznato, da je to pokrajina u kojoj je u Evropi valjda najmanji broj nepismenih. Možemo dakle shvatiti kako je strašno na taj živalj djelovala obustava svake tiskane rieči na njihovu jeziku. Bilo je to isto tako kao da su im oduzeli kruh svagdanji, ako ne i gore.

Već prvih dana nakon dolazka Talijana nastao je u životu hrvatskog i slovenskog tiska mali poremećaj. Kako su izdavači i novinari i svi drugi naši iztaknutiji ljudi odmah prvih dana počeli bivati hapšeni i odvađani u zatočenje u Sardiniju, poremetilo se i izdavanje listova. Odmah zatim razorene su i spaljene skoro sve hrvatske tiskare, tako Krmpotićeva u Puli, tiskara »Pučkog prijatelja« u Pazinu, »Edinost« u Trstu i »Narodna tiskarna« u Gorici. Zanimljivo je bilo to paljenje i uništavanje tiskara. Tiskara »Edinost« u Trstu bila je na pr. od prvoga dana dolazka Talijana neprestano pod stražom karabiniera. Međutim svaki put, kad je usliedio napadaj tzv. »neodgovornih elemenata« karabinieri bi onoga dana, odnosno noći, izostali. Tako je bilo 29. prosinca 1918., tako 7. i 28. veljače, te 19. i 21. travnja 1921., kada su »neodgovorni elementi« provalili u tiskaru, zapalili je, razbili strojeve i raznieli sve tiskarsko tvorivo.

Nakon razorenja tiskare »Tiskovnog družtva u Pazinu« i uredničtva i uprave »Pučkog prijatelja«, bilo je jasno, da je u bilo kojem malom gradiću Istre nemoguće izdavati novine. Zato su uredničtva, ukoliko je još koji urednik postojao, preniela svoja sjedišta u Trst, gdje se u velikom gradu moglo lakše raditi. »Pučki prijatelj« seli stoga iz Pazina odmah nakon uništenja tiskare (12. VI. 1920.) u Trst i tu nastavlja s izlaženjem. Malo zatim list prestaje izlaziti, a na njegovo mjesto dolazi »Stara naša sloga«, na mjesto ove »Istra«, dok se na koncu ne ustališe dva tjednika »Istarska Rieč« i ponovno oživjeli »Pučki prijatelj«, koji izlazi sve do obustave 1928. »Istarska rieč« ima kao prilog svakih 15 dana za mladež »Mladi Istranin«, a za seljake »Narodni gospodar«. »Pučki prijatelj« pak ima svakih 15 dana prilog »Razumni gospodar«. Neko vrieme

izlazila je za hrvatsku mladež »Naša nada«, koju je izdavao »Savez slovenskih učiteljskih družtava« u Trstu. Za ženski sviet izlazio je list »Vez«, izvrstno uređivan i veoma razširen. Imala ga je baš svaka hrvatska kuća u Istri.

Bez obzira na tzv. »neodgovorne elemente«, koji su u suradnji i suglasju s vlastima vršili napade na tiskare, uredništva i uprave listova, i sama je vlast svojim mjerama nastojala ugušiti hrvatski, odnosno slovenski tisak.

Knjige i novine, koje su se razašiljale predplatnicima i naručiteljima po Istri, pošto bi vraćale s primjetbom: »naslovnik ne prima« ili se uobće niesu vraćale, nego bi se već na pošti sve spalile... Narod je ipak požudno čitao sve, što je bilo na njegovom jeziku tiskano. Ljudi su počeli sami dolaziti čak u Trst po novine, pa bi tako jedan čovjek odnio pošiljku za cielo selo. Bilo je sela u kojima je bilo čak i do 100 predplatnika pojedinih listova.

Prvi službeni čin protiv našeg tiska izdali su prefekti Videma, Trsta i Pule. Prefekt iz Videma izdao je 19. listopada 1923. dekret, kojim se počevši od 21. listopada 1923. sve novine i listovi, koji izlaze na području njegove prefekture ,a tiskaju se u netalijanskom jeziku, moraju tiskati i u prievodu. Svi članci, sve viesti, svi oglasi, sve to mora biti istim slovima u istom broju prevedeno i na talijanski.

Tri dana zatim izdaje isto takovu naredbu i tršćanski prefekt Crispo-Moncada, te puljski prefekt Giannone. Naši zastupnici, koji su tada još bili u rimskom parlamentu prosvjedovali su protiv toga nasilja. Samome Mussoliniu bila je odluka tih triju prefekata preglupa, pa je izdao nalog da se stavi izvan snage. Ipak su kao dokumenat toga vremena listovi »Edinost« i »Istarska Rieč« uspjeli izdati nekoliko takovih absurdnih brojeva. Međutim su zato počeli progoni urednika listova. Istodobno su počeli plieniti listove. »Goriška straža« bila je pliebno su počeli plieniti listove. »Goriška straža« bila je pliebno

Urednik šaljivog lista »Čuk na palici« Franjo Bevk, bio je zbog jedne šale osuđen na četiri mjeseca zatvora.

Godine 1926. počela se provoditi štednja papira, pa je na temelju toga naredbom od 30. lipnja 1926. obustavljen dječji prilog »Edinosti« i »Novica« »Za našo deco«, te omladinski prilog »Istarske rieči« »Mladi Istranin«.

Počevši od 1927. godine progon našega tiska provodi se sustavno. Počele su, tako reći, svakodevne zapliene, opomene urednicima, privremene obustave. Talijanski dnevnik u Trstu »Popolo di Trieste« grmio je u ožujku 1927.: »Ugušimo slavenski tisak!...« Jednoglasno su taj poklik prihvatile i sve ostale talijanske novine diljem čitave Italije.

Sadržaj naših novina postajao je sve bliedi. Svaka pa i najneznatnija sitnica bivala je napadana.

Po zakonu od 15. srpnja 1923. mogao je prefekt opozvati urednika, ako je dvaput redom opomenut. Kao posljedica opozvanja odgovornog urednika bila je obustava novina, jer bez odgovornog urednika novine niesu smjele izlaziti. Na taj način u jeseni 1927. zabranjen tjednik »Novice«, a na jesen 1928. dnevnik »Edinost«, koji je bez prekida izlazio 52 godine u Trstu i bio jedan od najbolje uređenih slovenskih listova uobće.[2]) Mjesec dana nakon zabrane »Edinosti« obustavljena je na isti način »Goriška Straža«.

Dana 26. veljače 1928. objavljen je dekret prema kojemu nitko ne može biti odgovornim urednikom novina, tko nije član fašističkog novinarskog sindikata. Naši su urednici htjeli pro-

[2]) Na koji se je način postupalo prigodom ukidanja naših listova svjedoči slučaj najstarijeg slovenskog dnevnika u Trstu »Edinosti«. Uredničtvo je dne 4. rujna 1928. dobilo od prefekta Fornaciari dekret, da se list obustavlja zato što je donio članak »Smrt monsig. Ivana Rojeca, dekana u Tolminu«, te članak »Vojvodkinja D'Aosta u Goričkoj«, u kojima da su se navodno namjerno prešutjele okolnosti velikog političkog i nacionalnog značenja. Drugim riečima obustavljena je ne zato, što bi nešto bila napisala, nego zato, što nešto nije napisala, što bi vlasti bile željele. Ujedno su iz fašističkog novinarskog sindikata brisani svi urednici »Edinosti«, a kako nitko nije smio uređivati list, tko nije bio upisan u sindikatu, to je automatski »Edinost« ugušena. 19. rujna 1928. ukinuto je i političko družtvo za Hrvate i Slovence u Istri »Edinost«, kojemu je sjedište bilo u Trstu.

gutati i tu pilulu, pa su svi od reda predali molbu za prijem u fašistički novinarski sindikat. Fašistički novinarski sindikat međutim nije htio primiti u članstvo niti jednog našeg novinara i tako je konačno došlo do toga, da su morali biti obustavljeni svi hrvatski i slovenski listovi u Istri, Trstu i Gorici. Dne 10. siečnja 1929. obustavljena je na taj način »Istarska Rieč«, zatim »Pučki prijatelj«, pa »Mali list«, »Naš čolnič«, »Naš glas«, »Ženski svet«, »Vez«, »Jaslice«, »Gospodarski vjestnik«, »Pravni vestnik«, »Stanićev vestnik« i »Zbornik svećenika sv. Pavla«.

Od tada ostade sav hrvatski i slovenski živalj bez jedne svoje novine bez jednog svog lista. Borba za materinsko slovo postaje podzemna. Hrvatske i slovenske novine moraju se od tada dovoditi u Istru tajnim kanalima, da bi narod ipak mogao pročitati svoju materinsku rieč za kojom je toliko žudio.

Bazovica[1])

Sanguis martirum, semen Christianorum — rekao je već Tertulijan. Krv izaziva krv i u težkoj je zabludi svatko tko misli da se odpor jednoga naroda može ugušiti silom i krvlju, a da na tu silu i krv ne će usliediti pojačana reakcija.

Gortanova krv postade sjemenom novih mučenika. I doista: nepunu godinu dana iza njegove smrti morala je biti druga velika razprava pred sudom za zaštitu države. Slučaj Vladimira Gortana ne samo da nije istarske Slavene poplašio, kako je to htjela talijanska vlast i kako je bio izjavio general milicije Cristini, nego je baš naprotiv Gortanova žrtva postala primjerom za nove mlade istarske borce.

Razpustom svih prosvjetnih, gospodarskih, tjelovježbenih i športskih družtava, obustavom svih omladinskih organizacija[2])

---

[1]) Slučaj bazovičkih žrtava, kada su četvorica naših omladinaca, tri Slovenca i jedan Hrvat, platila svoje rodoljublje mladim životima, nije još sasvim osvietljen, iako to po veličini svoje žrtve napose zaslužuje. Dok sam o slučaju Vladimira Gortana i o brojnim drugim slučajevima imao pouzdane izvorne podatke naših ljudi, koji su tada djelovali u Istri, morao sam podatke o Bazovici crpsti uglavnom iz izjava nekih znanaca osuđenika i iz tadašnjih novinskih viesti.

[2]) 10. XI. 1927. razpušten je Savez omladinskih družtava u Trstu a 17. kolovoza 1927. razpustio je tršćanski prefekt Fornaciari savez športskih družtava tršćanske pokrajine »Športno udruženje«. Tim časom prestala su postojati i športska družtva, koja su u njemu bila učlanjena i to: Omladinsko družtvo »Obzor«, Omladinsko družtvo »Prosvjeta«, Omladinsko družtvo »Zarja«, Omladinsko družtvo »Magdalena«, »Omladinsko družtvo »Šparta«, Omladinsko družtvo »Višava«, Omladinski kružok »Rocol«, Djački kružok »Nikola Tomazeo«, Športsko družtvo »Adrija« i Športske družtvo »Primorje«.

i svih listova, zatvoren je i posljednji ventil, kroz koji je moglo doći do izražaja mišljenje i osjećanje hrvatskoga i slovenskoga naroda Istre. Sve ono previranje u dušama mladeg istarskog naraštaja, sva ona borbenost i požrtvovnost, koja je značajka svakog novog pokoljenja, ne mogavši izići na javu zakonitim putem, počela se raztakati potajnim putevima. Mladež, koja je osjećala potrebu da se udružuje, da izmieni misli, da dade srdcu oduška, počela se udruživati tajno. Hrvatske i slovenske novine, kojima je bio zabranjen ulaz u Istru prenosile se krišom preko granice i potajno se razpačavale medu narodom.

Protiv rada nasilničkih vlasti prosvjedovalo se kako se znalo i moglo. Kad bi u kom kraju odnarodivački rad pojedinih vladinih ljudi prevršio mjeru, redovito bi se našlo načina, da se dokaže, kako hrvatski živalj ne samo da time nije oduševljen, kako se to na veliko pisalo u talijanskim novinama, nego da protiv tog neprirodnog stanja buni.[3]) Kad se više nije moglo prosvjedovati ni u parlamentu, jer su iz njeg izključili naše zastupnike, ni u novinama, jer su nam ugušili sav tisak, izbilo je narodno nezadovoljstvo na javu na drugi način, ponekad i u jačem obliku. Tako se je posljednjih godina znalo desiti, da bi odmah nakon otvorenja kojeg novog dječjeg vrtića »Italie Redente« po našim selima, zgrada planula, a da krivca nije bilo nikako moguće pronaći. Na sličan su se tajanstven način znale pojaviti preko noći naše zastave prilikom vladinih proslava, a talijanske bi neprimjetno bile skinute. Posljedice su, naravno, bile po naš narod težke, jer bi svaki takav slučaj selo gorko izpaštalo, no drugog načina, da se srdcu dade oduška zaista više u Italiji nije bilo.

[3]) Kada sam ljeti 1923. bio u svom rodnom selu na dopustu neobično me se dojmio događaj, kad su na 4. srpnja, uoči nekadašnjeg našeg narodnog blagdana Sv. Ćirila i Metoda, na večer najednom planuli visoki kriesovi po svim brežuljcima dokle ti oko seže. Karabinieri se uzvrpoljili, nisu znali kud bi prije i što to ima da znači. U prvi sam mah i ja ostao iznenađen i zapanjen veličajnošću prizora. Nije mi palo odmah na pamet značenje tih kriesova, dok mi majka nije šaptom objasnila: »Sutra je Ćiril i Metod«. Narod je pamtio i nije zaboravio. Bez buke, bez galame on je prosvjedovao. Kriesovi su plamtjeli, a nikog ne bijaše oko njih. Priznajem da je to učinilo na mene vanredno dubok utisak. Ne, ne umire narod samo tako lako!

Bazovički mučenici

Najveći huškač i podstrekač svih nasilja izvršavanih nad našim življem bio je službeni list fašističke stranke u Trstu »Il popolo di Trieste«. Pisanje je lista u koliko se odnosilo na naš narod prevršilo svaku mjeru i nije bilo svetinje, koju nam nije napao, tražeći da nas se sve do posljedujega ili potalijanči ili iztriebi.[4])

Dana 10. veljače 1930. noću nešto prije 11 sati, prasnula je u zgradi lista bomba, koja je težko ranila nekoliko osoba u tiskari medu njima i urednika Guida Neri-a, rodom iz Ancone, koji je par dana nakon toga podlegao ranama.

Radi toga je još iste noći uhapšeno u Trstu nekoliko stotina osoba, u golemoj većini naših ljudi, no krivca nije bilo moguće pronaći. Hapšenja su se nastavila po čitavoj pokrajini, pa je tako dospjelo u zatvor oko 700 ljudi, no ni jednome ne bijaše moguće dokazati krivnje. Nekako mjesec dana zatim doznale su vlasti putem svojih doušnika, da je neki omladinac u Gorici, Vjekoslav Španger, dan prije atentata navodno izjavio gospodi Sofiji Frančeškin rodenoj Krže: »Jeste li čitali današnji »Popolo di Trieste«? Samo ga pročitajte, jer ga vjerojatno više ne ćete čitati«. Na temelju toga bio je 4. travnja 1930. Španger uhapšen i podvrgnut izpitivanju. Osam dana nije bilo moguće od njega ništa saznati. Na 12. travnja staviše ga na muke. Pod mukama je konačno priznao, da je te rieči zaista rekao, jer da je od omladinca Zvonimira Miloša, činovnika tvrdke Notarangelo u Trstu, saznao, da nekoji naši mladići na-

---

[4]) »POPOLO DI TRIESTE«, donio je početkom 1931. članak u kom otvoreno i drzko iznosi program vlade o iztriebljenju slavenskoga življa u Istri, Trstu i Gorici. On kaže doslovno:

»Svi Talijani moraju znati, da slavensko pitanje u Julijskoj Krajini mora biti riešeno posvemašnjom asimilacijom pola milijuna Slavena, koji nastavaju onu pokrajinu i koji se odupiru talijanizaciji koju provodi fašistička vlada. Radi toga treba obratiti čitavo pučanstvo Julijske Krajine na talijanski jezik i talijansku naciju, jer jao si ga nama ne bude li slavenski blok u ovim krajevima razoren za nekoliko decenija. Samo s posvemašnjom talijanizacijom Julijske Krajine mi ćemo za uviek sačuvati ovu pokrajinu Italiji«.

Moramo primietiti, da je smjer pisanja lista faktično odredivao vladin predstavnik, tršćanski prefekt.

mjeravaju izvršiti napadaj na »Popolo di Trieste«, jer da više ne mogu podnositi uvrede, što ih taj list nanosi našem narodu.

Klupko se počelo odmatati. Isti je dan uhapšen Miloš, a zatim su redom hapšeni i preslušavani skoro svi vieniji Hrvati i Slovenci, bili pridržavani u zatvorima pa opet puštani, neki su, bojeći se mučenja, prebjegli preko granice, dok se konačno broj obtuženih nije uztalio na 87, koje je državno odvjetničtvo obtužilo zbog ništa manje nego 99 zločina, počinjenih protiv Italije, odnosno u cilju oslobođenja Istre, Trsta i Goričke izpod talijanske vlasti.

Razprava protiv svih tih 87 obtuženika nije održana odjednom, nego u skupinama. Prva skupina, koju se najteže obtužívalo, izvedena je pred posebni sud za zaštitu države, dne 1. rujna 1930. Sud za zaštitu države i za tu je prigodu prenesen iz Rima u Trst.

Sav talijanski tisak oborio se kao na zapovjed na obtuženike tražeći za njih što teže kazne, a za četvoricu čak i smrt.

I tako je 1. rujna 1930. osvanula u kavezu pred posebnim sudom za zaštitu države u Trstu prva skupina obtuženika, koju su sačinjavali:

1. Ferdinand Bidovec, sin Ivana i Antonije rođ. Vianelo, rođen u Trstu 4. rujna 1908., trgovac,
2. Franjo Marušić, sin Franje i pok. Katarine Kobal, roden u Trstu 4. ožujka 1906., namještenik Banca d' America e d' Italia (bivša Živnostenska banka),
3. Zvonimir Miloš sin Julija i Marije rođ. Schmutz, roden na Sušaku 14. rujna 1903., posebnički činovnik tt. Notarangelo, nastanjen u Trstu,
4. Franjo Valenčić pok. Franje i Ivane Urbančić, roden u Trstu 9. rujna 1897., nastanjen u Bači kod Knežaka, prokurista tvrdke Urbančić,
5. Vjekoslav Španger sin Ivana i Josipe rođ. Štoka, roden u Proseku kod Trsta dne 20. siečnja 1906., stolar,
6. Vladimir Štoka sin Jakova i Marije rod. Gerlanc, roden u Kontovelju kod Trsta dne 9. prosinca 1906., trgovački pomoćnik,

7. Dragutin Rupel sin Sebastijana i Josipe rod. Milić, rođen u Trstu 8. srpnja 1904.,

8. Lovro Čač pok. Antuna i pok. Uršule Vatovec, rođen u Dragi občine Dolina u Istri dne 24. srpnja 1891. oženjen, seljak,

9. Marijan Zahar sin Andrije i Marije rod. Ork, rođen u Borštu, občine Dolina, dne 10. ožujka 1905., stolar,

10. Nikola Kosmač sin Antuna i pok. Uršule rođ. Glavina, rođen u Zabrežcu občine Dolina, 6. prosinca 1907., radnik,

11. Josip Kosmač sin Ivana i Marije rođ. Petaros, rođen u Zabrežcu, občine Dolina 11. ožujka 1907., seljak,

12. Ivan Obad pok. Ivana i Marije rod. Milić, rođen u Saležu občine Zgonik, 29. prosinca 1906., seljak,

13. Miroslav Pertot sin Josipa i Štefanije Martelanc, rođen u Barkovlju kod Trsta 5. rujna 1905., trgovački pomoćnik,

14. Leopold Širca sin Ivana i Tereze Macarol, rođen u Godnju kod Dutovlja 11. studenoga 1906., trgovački pomoćnik,

15. Slavko Bevk sin Gabriela i Antonije Peternel, rođen u Cerknom u Goričkoj 9. lipnja 1909., činovnik,

16. Ćiril Kosmač sin Franje i Marije Trušnjevec, rođen u Slapu kod Idrije 28. rujna 1910., đak,

17. Andrija Manfreda pok. Andrije i Marije Volarić, rođen u Kobaridu 8. studenoga 1908., sveučilištarac,

18. Sofija Krže od Ivana i Terezije Jeleršić, rođena u Črnomlju 26. travnja 1908. nastanjena u Gorici udata za trgovca Hilarija Frančeškina, koji je zatvoren u Rimu također u savezu s ovim atentatom, a koji dolazi pred sud u drugoj skupini.

Sud za zaštitu države sačinjavali su članovi fašističke stranke sve bivši konzuli fašističke milicije. Pravnik bio je među njima čini se samo jedan, a možda ni taj ne. Sudac ne bijaše nijedan.

Od svjedoka obrane nije na razpravu pripušten nitko. Kao svjedoci obtužbe prisustvovali su: otac Guida Neri-a, trojica ranjenih namještenika »Popola di Trieste«, karabinieri i redarstvenici, te neke službene ličnosti. Od neodvisnih svjedoka bila je pozvana samo neka stara služkinja uredničtva lista, koja je međutim na sva nagovaranja i opomene stražara i iztražitelja, koji su tvrdili da je ona vidjela obtuženike, kako bježe iz zgrade, uporno ostajala kod svoje tvrdnje, da nije vidjela nikoga.

Trst, Istra i Gorička bijahu tih dana zaposjednuti od velikog broja vojske, koja je bila usredotočena uzduž granice. U samom pak Trstu bilo je skupljeno oko 70.000 članova fašističke milicije iz svih krajeva Italije.

Svi Slovenci i Hrvati Istre, Trsta i Goričke bili su pod posebnim nadzorom redarstva. Oko 700 najiztaknutijih Hrvata i Slovenaca bilo je zatvoreno.

Razprava je započela u ponedjeljak poslije podne prozivanjem obtuženika i njihovih branitelja. Branitelji su bili imenovani ureda radi i ni jedan obtuženik nije mogao uzeti branitelja po svojoj volji, nego su se morali zadovoljiti braniteljima fašistima. Ovi, iako su bili imenovani braniteljima ureda radi, kao po dogovoru, dan prije razprave zatražili su od roditelja obtuženih svaki po 30.000 lira svečano obećavajući da nijedan od obtuženih ne će biti osuđen na smrt. Ti su odvjetnici sliedeći: Dr. Zennaro, branitelj Bidovca, Miloša i Pertota; Dr. Contreras, branitelj Valenčića, Bevka i Zahara; Dr. Matosel-Loriani, branitelj Obada, Josipa Kosmača i Manfrede; Dr. Chersich, branitelj Marušića i Širce; Dr. Giannini, branitelj Čača, Rupela, Ćirila Kosmača i Sofije Krže-Frančeškin; te Dr. Bologna, branitelj Nikole Kosmača i Vjekoslava Špangera.

Čitanje obtužnice trajalo je preko 4 sata, zapisnici su obasizali 88 svezaka. Predsjednikov stol izgledao je kao nekakav ratni muzej. Na njemu su bile trake s našim narodnim bojama, razne izprave, rukopisi, listovi »Primorski glas«, koji je morao izlaziti u Beču, ali se je krišom razpačavao po Istri, zatim zagrebački list »Istra«, jedan litografirani list, letaci, samokresi, streljivo, jedna stara austrijska bajuneta, komadi bombe, posude za benzin i petrolej i kojekakve druge sitnice.

Obtužba je obtuženicima pripisivala: namjeravani palež dječjeg vrtića u Tolminu, namjeravano umorstvo slovenskog izdajice fašiste Kureta iz Doline, palež u Lokvama, namjeravano umorstvo redarstvenika Fonde, eksploziju skladišta streljiva u Proseku, namjeravani palež škole u Štrbinama i Branici, napadaj na vojarnu fašističke milicije u Sv. Petru na

Krasu, kad je poginuo slovenski izdajica fašista Keršovani, te sve ono što se posljednjih deset godina dogodilo u Istri, Trstu i Goričkoj, a gdje nije bilo moguće pronaći počinitelja.

Glavna je pak i najteža obtužba bila ona, koja kaže, da su znali i sudjelovali, a trojica od njih i osobno izvršili atentat na uredništvo lista »Popolo di Trieste«, te podpalili talijanske škole u Zgoniku i u Katinari.

Glasom obtužnice niesu 22 obtuženika bila na razpravi, jer da im je uspjelo pobjeći pravovremeno preko granice.

Svi su obtuženici bili vedri i sabrani, obrijani i uredno odjeveni. Njihova mirnoća iznenadila je sudce i obćinstvo. »Piccolo« je kasnije pisao, da je to bio »glup smiešak divljaka«, ne mogavši shvatiti, da su to ljudi, koji su davno već prezreli smrt. Jedina je Sofija Krže izgledala umorna i apatična.

Preslušavanje je započelo izpitivanjem 21 godišnjeg sveučilištarca Bevka. Bevk je priznao da je postojala tajna organizacija Slavena u Italiji pod imenom TIGR (Trst, Istra, Gorica, Rieka) kojoj je bila svrha buditi narod i ne dopustiti, da bude odnarođen. Dielio je protutalijanske letake, pomagao je progonjenim Slavenima da mogu prebjeći preko granice i t. d.

Sveučilištarac Manfreda iz Kobarida bio je student na sveučilištu u Padovi, a bio je i član fašističke sveučilištne organizacije. Izjavio je da se je istom 1928. počeo baviti proučavanjem poviesti i stanja svoga naroda na talijanskom području, te da je proučavajući to stanje sve žarče počeo ljubiti svoju domovinu, što je ona bila više gažena. Mišljenja je da Slaveni u Italiji, kad se drugačije ne mogu braniti, moraju provoditi pasivni odpor protiv tlačitelja narodnih i kulturnih prava svoga naroda. Priznaje da je bio član jedne skupine u svom kraju kojih je bilo među omladinom širom domovine veoma mnogo. Te su skupine imale dužnost širiti hrvatske i slovenske novine među naš narod. Isto tako priznaje da je širio letake, kojima se Hrvate i Slovence u Italiji pozivalo ,da ne polaze na birališta prilikom poznatih izbora za fašistički parlamenat.

Živo je suradivao u organizacijama slavenske omladine, dok je to bilo dozvoljeno, a kasnije da je prisustvovao i tajnim sastancima, napose onom na brdu Sabotinu, gdje se je odlučilo

suprotstaviti svakoj akciji za izseljivanje našega življa iz Italije. Tom su sastanku prisustvovali muževi svih staleža: odvjetnik Dr. August Sfiligoj, student Gatnik, postolar Šorli, učitelj Melc i mnogi drugi. Lozinka je bila: Četvorica slobodnih!

Sofija Krže-Frančeškin priznaje, da je zajedno sa svojim mužem bila članica tajnog družtva. Članovi su se razpoznavali po brojci 4, koju su imali ubilježenu u uglu svojih izkaznica.

Ferdo Bidovec, najmlađi od svih obtuženika, držao se na razpravi vanredno odvažno. Obširno je izpričao, kako je pokušan napadaj na »svjetionik pobjede«, o kom talijanske novine niesu htjele donieti ni slova. Taj pokušaj »atentata« izvršio je on sam u družtvu s Milošem i Marušićem. Iz Trsta odvezli su se tramvajem u Barkovlje. Ondje su izišli i vratili se pješice do tamošnjeg groblja, a odanle cestom, koja vodi na Prosek do samog svjetionika. Marušić je ostao na cesti na straži, dočim je on pošao do svjetionika, položio napravu i podpalio dugu vrpcu. Zatim su se udaljili tako daleko da razprsnuće niesu ni čuli. Kako se je nekoliko dana zatim osobno uvjerio nije svjetionik bio nimalo oštećen, što znači da eksplozivna naprava nije imala neke naročite jakosti.

Nakon toga pričao je isto tako mirno sve potankosti o atentatu na tiskaru »Popola di Trieste«. Jednoga dana, moglo je to biti između 6. i 9. veljače 1930. saobćio mu je Marušić, da je dobio jednu bombu. Nakanili su je položiti u tiskaru lista »Popolo di Trieste«, kako bi mu onemogućili izlaženje. Taj je list najžešće napadao naš narod i nemilosrdno tražio posvemašnje iztriebljenje hrvatskog i slovenskog življa na tom području. Na dan atentata nađoše se njih trojica: Marušić, Miloš i on pred trgovinom Öhler. Miloš je nosio bombu umotanu u novinski papir. Na trgu Sv. Katarine sreli su karabiniersku okolku, koja je stražila zgradu »Popola«. Kad su se karabinieri malko udaljili ušli su u zgradu i došli pred vrata tiskare, koja su bila zatvorena. Na stubama ih je srela neka stara ženska. Iza vrata bili su strojevi tiskare, koje su namjeravali uništiti, pa su zato bombu postavili pred vrata, pripalili fitilj i otišli mirno na tramvaj, kojim se odvezoše kući. Razprsnuće bombe niesu uobće čuli. O razprsnuću i težkom učinku bombe sazna-

doše istom sutradan. Začudili su se, jer niesu mislili, da je bomba tako jaka. Bili su uvjereni da u tom času nema nikoga u tiskari, jer se nije čulo da bi strojevi radili.

Priznao je da je bio član tršćanskog tajnog družtva i da je prisustvovao njegovim sastancima.

Iza Bidovca preslušan je Marušić. On je bio voda tršćanskog odsjeka tajnog družtva, a ujedno je bio i član drugih triju skupina, te je imao nadzor nad svim skupinama na Krasu. Iztiče, da je u družtvo stupio zato, jer ga je na to silio osjećaj da je Slaven. I rekao je doslovce: »I danas ističem da sam Slaven. Nekada sam bio odlučan protivnik svakog nasilnog čina. Ali sam na kraju došao do uvjerenja, da je u Italiji svaka zakonita borba nemoguća«. Priznaje da je imao u rukama nacrte barutana u Bazovici i Katinari, te potvrduje da je prisustvovao sastancima, na kojima je bilo zaključeno da se s narodnim odmetnicima postupa bez milosrda. Bombu kaže da je dobio od Valenčića. Nato predsjednik nareduje, da se Marušića suoči s Valenčićem. Valenčić na suočenju bez krzmanja potvrduje da je sve istina, što govori Marušić. Priznaje, da je ona bomba bila izradena iz komada željezne cievi, a izradio ju je neki kovinotokar, kome je valjda uspjelo pobjeći.

Vjekoslav Španger, stolar iz Proseka, 24 godine star, nije izjavio ništa bitna. Izpričao je, da je bio član tajne organizacije, koja je bila veoma razširena medu istarskim i goričkim Slavenima, a išla je za oslobodenjem tih krajeva izpod Italije, odnosno za olakšanjem nesnosnog položaja našeg naroda pod Italijom. Znao je sve što se dogada.

Rupel, Obad, Zahar i Nikola Kosmač priznali su takoder da su bili članovi tajne organizacije, koja je radila na tom, da se hrvatski i slovenski živalj pod Italijom ne odnarodi. Priznaju da su počinili više čina ,koji su imali svrhu prosvjedovati protiv ugnjetavanja slavenskog življa u Italiji.

Obad je veoma načitan i inteligentan seljački momak, star 24 godine, politički neobično izobražen. Iza toga su preslušani Štoka, Josip Kosmač i Leopold Širca. Svi priznaju, da su bili članovi organizacije. Širca bio je nekada talijanski karabinier. Bio je član organizacije, jer se je osjećao Slovencem. On je obskrbljivao zavjerenike streljivom. Kao i svi ostali obtuženici razpačavao je i on hrvatske i slovenske novine.

Jedan od najzanimljivijih obtuženika bio je svakako Lovro Čač, gostioničar. Predsjednik izvješćuje, da je u Čačevoj kući pronaden čitav arsenal oružja. Čač ne zna uobće ni jedne rieči talijanski i njegove se izjave moraju prevoditi. Priznaje da je bio član organizacije, kojoj je bila svrha osigurati bolju političku budućnost Istri, Trstu i Goričkoj. Bio je na čelu jednoj skupini, pa je kao takav organizirao druge skupine po Krasu i to na taj način, da se članovi tih skupina niesu uobće medusobno poznavali. Iz daljnjeg izpitivanja i unakrstnog preslušavanja došlo je na vidjelo, da Čač zapravo nije počinio ni jedno kažnjivo djelo, pa je i sam predsjednik Cristini morao priznati, da je Čač istina izvrstan organizator, ali neobično pošten čovjek, upravo čudnovato bistre seljačke pameti. Najviše mu se upisuje u grieh to, što je imao u svojoj kući čitavo skladište oružja i streljiva, da bi u slučaju mobilizacije Italije protiv Jugoslavije digao bunu talijanskoj vojsci iza leda.

Na koncu je preslušan Valenčić. Odjeven je skladno i uredno. Zamišljen je i nekako nesigurno izlazi iz težkog željeznog kaveza. On je obtužen da je dobavio bombu, koju je dao izraditi u kovačkoj radionici svoje velike pilane uz pomoć stručnog mehaničara. Sve potrebno tvorivo imao je pri ruci u svojem veleobrtu. On je naime prokurista u velikom drvenom veleobrtu svoga ujaka Urbančića. Imao je 5000 lira mjesečne plaće. Predsjednik hoće da mu dokaže ,da je on framazun, po osjećaju internacionalac, no on to odlučno odbija, tvrdeći da je sviestan Slovenac.

Zanimljiva je bila izjava šefova redarstva iz Trsta i Gorice. Oni su istom na razpravi saznali, da je na njihovom području postojala jedna tako uzorno provedena i tako jako razprostranjena organizacija. Slično izjavljuje i gorički prefekt Modesti, koji takoder nije imao ni pojma o tome, što se na njegovom području zbiva.

Zatim je govorio državni odvjetnik Dessy, koji je na veliko deklamirao o velikoj ljubavi Talijana prema ovim krajevima i prema ovom narodu, koji ne će da shvati da je Italija naj-

bolja majka njihova. Fašizam je morao izkorieniti krivo mišljenje, koje je ovdje vladalo, mišljenje, da se dade porušiti ono, što je neporušivo: talijanstvo Julijske Krajine.

Kod pojedinih deklamatorskih fraza njegovog dugog govora publika, sudci i branitelji plješšu i viču: bravo! bravo! Svakome od obtuženih nadjeo je po koji ukrasni nadimak. Marušića je nazvao »savršenim kriminalnim tipom«, kakvoga se riedko nalazi u zločinačkim analima.

Za Bidovca kaže da je do nedavna bio talijanski vojnik, da je nosio odoru one vojske u kojoj se ne podučava drugo nego čast i kriepost! »Vi dvostruki izdajica«, »Vi dvostruki bratoubica«...

Španger mu je »lažljivac« i »zao čovjek«, Obad »čobanin«, a Čač »socialkomunista«. I tako redom svakome po koje pogrdno ime, da je bilo upravo nedostojno slušati.

Najvećim zločinom smatra državni odvjetnik podmetanje bombe pod »Svjetionik pobjede, koji je hranjen krvlju šest stotina tisuća mrtvih, bolom od pedeset milijuna Talijana, svjetionik, koji se na našem moru, mare nostrumu, ne će i ne smije nikada ugasiti«.

Na koncu je zatražio: za Slavka Bevka 7 godina tamnice, za Ćirila Kosmača 5 godina tamnice, za Andriju Manfreda 9 godina, za Sofiju Krže-Frančeškin 5 godina, za Miroslava Pertota 7 godina, za Marijana Zahara 5 godina, za Leopolda Šircu 4 godine, za Lovru Čača 8 godina, za Josipa Kosmača 7 godina, za Nikolu Kosmača 25 godina, za Vlamidira Štoku 18 godina, za Dragutina Rupela i Ivana Obada po 20 godina, a za Vjekoslava Špangera, Zvonimira Miloša, Franju Marušića, Ferda Bidovca i Franju Valenčića kazan smrti.

Nakon njegova govora sva je dvorana zaorila od pljeska i klicanja: bene! bene!

Obtuženici ostadoše mirni. Bidovec, koji je za vrieme razprave bio neslomiv nije ni sada trenuo okom. Samo je jedva vidljivo stisnuo usnice. Valenčić je malo probliedio, ali je ostao miran i on. Marušić se oubće nije ganuo. Miloš se digao i naslonio se na ogradu. Jedino Španger kao da je bio iznenaden.

Iza toga digao se kao prvi branitelj odvjetnik Zennaro, koji je branio Miloša, Bidovca i Pertota. Započinjući svoj govor pozdravlja sud za zaštitu države u ime Trsta, »grada vjere i muke, koji je sada zauviek sjedinjen s majkom domovinom«. Izrazuje svoje duboko saučešće nad smrću urednika »Popola di Trieste«. »Držeći se slavnih predaja talijanskog odvjetničtva ja ću slobodno govoriti u obranu obtuženika«. »Ali što se tu može učiniti? Oni su krivi! Čini, koje su ovdje priznali sačinjavaju svakako zločin veleizdaje. Zato bi imali da budu osuđeni kaznom najtežom, kaznom, koju se ja ovdje ni ne usudujem kazati. Ja ne tražim milosti, jer ovdje nije zato mjesto, niti je vrieme za to. Neka se izvrši pravda, neka osuda bude pravedna«.

Iza njega govorio je odvjetnik Matosel-Loriani, koji je branio Obada, Kosmača i Manfreda. On je za svoje branjenike tražio milost.

Zatim su još govorili odvjetnik Bologna, odvjetnik Chersich, Contreras i Giannini. Njihovi govori niesu od važnosti, jer su uglavnom samo fraze, a branio nije obtuženike niti jedan. Značajan je naprotiv uzklik odvjetnika Contrerasa, koji je rekao: »Kakve žrtve, kakvi nacionalni ideali! Kad bi oni bili radili iz idealizma, oni bi svoje zločine uzdizali kao slavna djela i bili bi zasjali od sreće, kad bi čuli, da ih se predlaže na smrtnu kaznu!«

Time su govori završeni. U 7.45 sud se povlači na viećanje, obtuženike vezuju sve na dugačak željezni lanac, na ruke im meću težke okove, te ih odvode iz kaveza u njihove ćelije. Oni koji su predloženi na smrtnu kaznu grle se i ljube moleći jedan drugoga za oproštenje, ako je koji učinio kome što na žao.

Viećanje je trajalo do 11 sati u noći. Točno u 11 sati uvedeni su obtuženici opet u kavez. Odmah zatim ulaze članovi tribunala, a predsjednik čita osudu. Osuđeni su:

Ferdo Bidovec na smrt,
Zvonimir Miloš na smrt,
Franjo Marušić na smrt,
Vjekoslav Valenčić na smrt.
Svi strieljanjem u leđa.
Vjekoslav Španger, na 30 godina tamnice,

Nikola Kosmač, na 25 godina tamnice,
Vladimir Štoka na 20 godina,
Dragutin Rupel na 15 godina,
Lovro Čač na 15 godina,
Ivan Obad na 10 godina,
Andrija Manfreda na 10 godina,
Miroslav Pertot na 5 godina,
Marijan Zahar na 5 godina,
Slavko Bevk na 5 godina,
Josip Kosmač na 5 godina,
Sofija Krže-Frančeškin na 2 i po godine, dočim su Leopold Širca i Ćiril Kosmač riešeni.

Kada je pročitana osuda svi su uprli poglede u osuđenike. Občinstvo je s najvećom pažnjom motrilo osuđenike na smrt, sve očekujući kako će se oni držati. Bidovec se nasmijao, izvadio češljić iz džepa i poravnao si bujnu kosu. Prešao je zatim rukom po bradi i rekao smiešeći se: »Šteta što sam se danas obrijao«. Na to je dodao češljić Milošu, koji si je malo uzbuđeno pogladio njime kosu.

Molba za pomilovanje nije uobće proslieđena dalje. Zapovjednik tršćanske armije nije ju htio ni primiti nego ju je vratio braniteljima. Odmah nakon osude dan je miliciji nalog, da bude spremna. U četiri sata ujutro odvedeni su osuđenici u oklopljenim automobilima na visoravan kraj Bazovice, gdje ih je već čekao bataljun tršćanske milicije od 600 ljudi. Od tih 600 izabrano je 56 strielaca. Na mjestu gdje put skreće prema vojničkoj streljani napravili su milicioneri četverokut, koji je imao otvorenu stranu prema zidu, pred kojega su bile postavljene četiri žrtve. Osuđenici svezani lancima bili su postavljeni na četiri već pripremljene stolice, licem okrenuti prema zidu.

Prvi je sjeo Bidovec. Kad su mu htjeli zavezati oči on je to odlučno odklonio. Isto su to učinila i ostala tri osuđenika. Zapovjednik milicije Diamanti pozvao je na to vojnike, koji žele da se dobrovoljno jave za strieljanje. Javilo ih se 28 iz Sicilije i Kalabrije, te 8 iz tzv. Julijske Krajine. Zapovjednik je preostalih 20 strielaca morao sam izabrati. Kod toga je jedan koji je bio određen pao u nesviest, pa su mu morali dati za-

mjenu. Na svakoga od četvorice osuđenih trebalo je pucati po 14 vojnika i to 7 u ležećem, a 7 u stojećem stavu. Zapovjednik Diamanti dade zapovjed i hitci prasnu. Niesu dobro pogodili. Valenčić i Miloš ostadoše na stolicama nepomični. Valenčić se srušio mrtav, a Marušić težko ranjen. Diamanti se približi izdišućem Marušiću, te mu izpali u glavu još tri metka iz samokresa.

Devetorici milicionera i jednom častniku pozlilo je od uzbuđenja.

Osuđenici su se držali vanredno hrabro, kličući nacionalne poklike. Karabinierski pukovnik D'Alessandro, koji je bio prisutan izjavio je javno, da se divi ovolikoj hrabrosti i da još nikad nije vidio, da bi netko tako junački pošao u smrt.

Izvršenju smrtne osude prisustvovalo je osim milicije još oko 200 osoba, među njima prefekt Porro, fašistički tajnik Perugino i mnoge druge službene ličnosti. Očevidci pričaju, da su se svi koji su prisustvovali smaknuću vraćali duboko potreseni i bliedi od uzbuđenja.

Da je razprava i čitavo ovo suđenje bila tek puka formalnost, jer je osuda bila izrečena već prije samog suđenja, najbolje dokazuje to, što je već u petak poslije podne, dok se još razprava vodila, na gradskom groblju kod Sv. Ane bilo izkopano pet grobova za petoricu, koliko ih je u prvi mah trebalo biti osuđeno. Nije međutim poznato da li su osuđenici tamo pokopani jer se njihovi grobovi drže u tajnosti, a roditeljima i najbližim rođacima nije bilo dopušteno niti pitati za njihove grobove.

Neki prijatelji pokojnika, koji su to tražili bili su odmah uhapšeni i 1930. zatočeni na Liparskim otocima.

Tako je eto završeno još jedno krvavo poglavlje. Nije na žalost bilo ni prvo ni posljednje, jer je za samih 8 godina t. j. od 1922. do 1930. prošlo kroz talijanske zatvore preko 20.000 istarskih Hrvata i Slovenaca, a ubijeno ih je 2172.[5])

[5]) Vidi: »Wiener Allgemeine Zeitung« 10. IX. 1930.

U logorima, zatočenjima i zatvorima

U kulturnom je svietu bio običaj, da se tako zvane »političke prestupnike«, čak i u zatvoru drži odieljeno od običnih drumskih razbojnika, tatova i ubojica. Za njih je bila predviđena neke vrsti »custodia honesta«, častni nadzor.

Za one pak političke protivnike, koji osim svoga uvjerenja, koje je protivno uvjerenju vladajuće političke stranke, nikakvog drugog prestupka niesu učinili, predmnieva se, da zatvora uobće ne bi smjelo biti. Najnovija politička poviest upoznala je međutim kaznu i za takove ljude.

U Italiji je odmah nakon 1918. talijanska vlast uvela za svoje političke protivnike, koji osim svog uvjerenja ništa drugo niesu skrivili, konfiniranje t. j. političkog se protivnika uklonilo iz mjesta njegovog dotadašnjeg boravka i preselilo ga se u drugo koje mjesto, redovito vanredno daleko od prijašnjeg mu boravišta, među tuđe ljude, u zabačenu kakovu pustoš.

Odmah prvih dana nakon zaposjedanja Istre, talijanske su vlasti odvele, kako znamo, oko 2000 istarskih Hrvata i Slovenaca, uglavnom u malarične krajeve Sardinije, gdje bi redovito oboljeli, i pod teretom duševnih i tjelesnih muka klonuli.

Što dalje, to je broj konfiniranih Hrvata i Slovenaca u Italiji bivao veći, pa je konfiniranje postalo pravim sustavom progona političkih protivnika, koji se inače nikako niesu ogriešili o zakone. Kakav je bio postupak s hrvatskim konfinircima prikazat ćemo prema opisima pojedinih naših ljudi, koji su imali tu nesreću, da proživе po nekoliko godina u konfinaciji.

Kroz konfinirske logore prošlo je na tisuće i tisuće naših najvriednijih i najčvršćih muževa sviju staleža. Zbog čega se

je sve naše ljude konfiniralo objasnit će najbolje na pr. slučaj vlč. Karla Esiha, župnika u Kortama na Koparštini, koji je konfiniran samo zato, što je u crkvi izvjesio križni put sa slovenskim nadpisima, što je i razumljivo, kad se zna, da u selu nema ni jednoga župljana, koji bi uobće poznavao talijanski jezik.

Jedan seljak, iz zapadne Istre, koji je bio konfiniran zato, jer ga je karabinierski brigadir obiedio, da je na njega pucao (kasnije se izpostavilo da je na brigadira pucao drugi jedan karabinier iz sasvim osobnih razloga), a bio je odsuđen na tri godine konfinacije, opisuje svoj život u konfinaciji na jednom sardinskom otočiću ovako:[1])

»Kad su me uapsili odveli su me najprije u zatvor u Pulu, gdje sam odsjedio dva mjeseca. Iz Pule sam odveden u Kopar, gdje sam čekao daljnja dva mjeseca, nakon čega sam odpremljen u Trst. Kako mi je bilo u Puli, kako u Kopru, a kako u Trstu nije potrebno opisivati. Činjenica je da sam u četiri mjeseca izgubio 11 kila na težini težine. Moja obitelj nije uobće znala, kamo sam odveden. Kad mi je žena doniela pune bisage hrane u Pulu rekoše joj, da me tamo nema, nego da sam dan prije odveden u Kopar. Kad se požurila u Kopar rekoše joj, da u Kopar niesam uobće dopremljen, nego da sam vjerojatno u Trstu. U Trstu joj ne rekoše ni da, ni ne, ali joj uzeše bisage i pojedoše pršut i hljebove, dok sam ja gladovao u... Puli.

Dana 12. rujna (1929.) odpremljen sam ranom zorom iz Trsta u Mletke. To je bio pravni križni put. Već u dvorištu zatvora svezali su mi obe ruke otraga, a povrh toga i mišicu, koju su lancem spojili s mišicom drugog jednog kažnjenika, Tršćanina, lopova najkrupnijeg kalibra iz tzv. tršćanskih lučkih »bassifonda«. Bilo nas je svih zajedno nekih dvadeset kažnjenika. Sve dva po dva vezane, ugurali su nas u kažnjenički sa-

---

[1]) Iz svakom lako razumljivih razloga ne možemo ovdje iznieti imena ljudi, koji još uviek žive u Istri i tamo još djeluju među narodom. Baš zbog toga je i ova knjiga dosta manjkava, jer nam prilike ne dopuštaju da ocrtamo u svoj njegovoj veličini onaj silan i veličanstveni narodni rad, što su ga pojedini naši tihi, ali nadasve požrtvovni muževi u korist svoga naroda dolje obavljali, a i još ga uviek obavljaju, ne pobjegavši nikuda nego izdržavši do danas na terenu.

movoz i odpremili nas na željezničku postaju. Tu nas je čekao kažnjenički vagon tzv. »furgone carcerario«. Sa svih strana okružili nas karabinieri. Odvezali su nam mišice (ruke ne!) i svakog posebice strpali u posebnu ćeliju. Te kažnjeničke vagone nazivaju »cellulari«, jer su razdieljeni u dvadesetak uzkih ćelijica, u koje se kažnjenike, svakoga zasebno, zatvara. Strašna je prostorija taj »cellulario«. Ta prostorija nema uobće prozora nego uzke rešetke na krovu, a ima u svemu samo dva kubična metra. U toj prostoriji, koja nema ni nuždnika, ni zraka, proboravio sam svezanih ruku na leđima, punih deset sati, koliko je trajao put od Trsta do Mletaka. Vrućina je bila užasna, znoj je s mene curio curkom ,a ruke mi ne bijahu slobodne, ni da si ga obrišem. Kad su u Mletcima otvorili vrata srušio sam se preko stepenica i niesam se mogao dići ,nego su me polumrtva morali odnieti u mletačke zatvore, gdje sam ležao daljnjih 5 dana, dok se nisam oporavio za daljnji put.

Nakon pet dana bio sam opet strpan u »furgone carcerario«, ali sada je već bilo »bolje«. Vagon je bio modernije konstrukcije, a bilo je i više zraka, i — što je najvažnije — ruke su mi ovajput bile svezane sprieda. Karabinieri, koji su nas pratili niesu bili tako okrutni kao oni iz Trsta. Putovali smo u Genovu, prikopčani na »accelerato« t. j. ubrzani vlak ,tako da smo za petnaest sati vožnje stigli u Genovu. U Genovi smo se odmarali dva dana, a nato nas ukrcaše na brod.

Na brodu sam proveo dvanaest sati. Čitavu noć! Ovu užasnu i neopisivu noć ne ću nikada zaboraviti. Sjetio sam se strašnih priča o roblju strpanom u utrobe gusarskih lađa. Spustili me, vazda svezana, duboko u nutrinu lađe, izpod morske površine u prostor bez prozora, bez svietla, bez zraka.

Kad su me gurnuli u tu rupu mislio sam, da ću se ugušiti; tako je strašan i pokvaren bio zrak u njoj. Za par sam časaka plivao u znoju. Zievao sam poput ribe na suhom, hvatajući zraka, kojeg ne bijaše. One sam noći prvi put zaplakao. Bože moj, pa zar je doista tako strašna stvar ljubiti svoj narod, svoj kraj, svoj materinski jezik, svoju domovinu? Zar se to mora tako strašno i nečovječno kažnjavati?

Bog me je još volio, jer je more bilo mirno. Kakav bi svinjac bio postao od te moje sigurnostne ćelijice, kada bi slučajno more bilo olujno?

Kad su me ujutro izveli na palubu, na zrak, niesam mogao vjerovati, da sam proživio jednu ovako strašnu noć. Pričinjalo mi se da sam se probudio od nekog ružnog i groznog sna, u kom me cielu noć davila môra. Svježi miris slanog mora i laki povjetarac okriepiše me.

Nakon par sati vožnje po liepom moru izkrcaše me na malom otočiću određenom za kažnjenike. Bijahu tamo lopovi svih mogućih kalibara i boja. Otrcani, bosonogi, lupeži, kradljivci, ubojice i cigani.

Kad su me vidjeli dočekaše me ti »drugovi« sa stotinu pitanja. Prvi je moj utisak bio, da sam upao u neko gusarsko gniezdo. Kad ih čovjek vidi ovako otrcane, bose, neošišane i neobrijane, u prvi mah se poboji za život. Kasnije sam se ipak osvjedočio, da ima među njima i boljih ljudi, osobito onih, koji bijahu članovi sicilijanske mafije. Dakako, da ni ovi »bolji« ne bijahu bez grieha. Bilo nas je nekih 500 zatočenika, smješenih u desetak podruma neke starinske tvrđe. Oni stariji mi pričahu, da se je prije smjelo stanovati i vani u posebničkim kućama, no budući da su mnogi od ovih gentlemana tu priliku upotrebili, da umaknu ili okradu svoga stanodavca ili počine kakovu nedoličnost, strpaše ih na posljedku sve u ove kazemate. Tako sam i ja došao u ovaj podrum. Bilo nas je u sobi 50, uglavnom pravih kriminalaca. Na moje prosvjede, da ja niesam nikakav razbojnik i da sam samo konfiniran, smjestiše me među tzv. »bolje« ljude.

Život bijaše tvrd i težak. Ova konfinacija zapravo i ne bijaše drugo nego tamnovanje. Preko dana mogli smo se, istina, slobodno kretati po otočiću i obćiti s pučanima, no u večer u šest sati morali smo biti u zatvorima, koji se otvaraju istom sutradan u sedam ujutro. Zabranjena je svaka igra. Ni karte, ni mora, ni dama ni tombola. Ništa nije dozvoljeno. Prestupci se kažnjavaju strašno strogo. Tko na pr. pokuša pobjeći kažnjava se sa šest mjeseci samice u zatvoru, koji je sav pod zemljom, a dobiva kroz svih tih 6 mjeseci samo kruh i vodu. A ipak

je želja za slobodom tako velika da se mnogi upušta i u te pustolovine, iako ima samo 99% vjerojatnosti, da bi bieg mogao uspjeti.

Domaće pučanstvo je veoma siromašno i zapušteno. Njihova je glavna hrana rajčica. Žive još biednije i od samih kažnjenika. Sada sam istom vidio, kako se i naš najsiromašniji istarski seljak dobro hrani, ako ga se uzporedi s ovim jadnicima. Ali najlošija je strana ovih urođenika, da ih tako nazovemo, pomanjkanje svakog moralnog odgoja i strašna glupost. Ne priča se uzalud, da su to potomci nekadašnjih gusara, koji su na ovom i susjednim otočićima imali svoja razbojnička gniezda.

Najteže mi je bilo priviknuti želudac na ovu pasju hranu. U gostionici, gdje sam se prvih dana pokušao hraniti bilo je još i gore. Rajčice, rajčice i opet rajčice. Čak i u kavu ih meću. Luk i češnjak u velikoj su cieni. Pojam čistoće i higiene sasvim je nepoznat. Zato sam bio počeo sam kuhati. Za onih par lira (dobivao sam kao konfinirac od države dnevno 5 lira!) kupio bih riže, brašna i drugih stvari ,nabavio sam bio lonac i kuhao poput ciganina pod vedrim nebom, a za kiše u nekoj klisuri. Nije bila bogzna kakova moja kuharska umjetnost, no jelo mi je svakako išlo bolje u tek, nego li da sam jeo iz kažnjeničkog kazana ili iz ovdješnjih tzv. gostiona...«

Ovakav je bio život naših zatočenika na sardinskom otočju.

Druga skupina konfiniraca nalazila se na Liparima, vulkanskom otočju Tirenskoga mora, negdje između Sicilije i Kalabrije, uglavnom na Ponzi, Favignani i podkraj na otočiću Ventotenne .

Na otoku Ponzi nalazila se posada sastavljena od jednoga bojnika dvaju centuriona ,osam poručnika i trista milicionera, a povrh toga i velik broj tajnih izvidnika. Posada je imala na razpolaganje dva naoružana motorna čamca i sedam običnih motornih čamaca, koji su služili kao neka vrst hrtova za lov zatočenika, koji bi pokušali pobjeći.

Postupak sa zatočenicima bio je veoma loš. Prostor na kom su se smjeli kretati ograničen je bio na 650 koraka u duljinu i 150 koraka u širinu.

Izprva su se naši zatočenici, da utuku vrieme, bavili ponajvećma naukom ili učenjem stranih jezika. Kako je najlakše učiti u skupinama to bi se po dva ili više zatočenika udružili i zajedno učili konverzaciju. Međutim im je i to uskoro bilo zabranjeno, pa su smjeli učiti svaki za sebe. Čim bi se dvojicu zateklo da uče zajedno, kažnjavalo ih se zatvorom.

U vanjskom je tisku bilo jednom prilikom izneseno očajno stanje naših zatočenika na Liparskom otočju. Ministarstvo unutrašnjih poslova zatražilo je od kažnjeničke uprave, neka bi kažnjenike prisilila da to javno oprovrgnu, pa da za stranu javnost dadu izjavu, da su s postupkom zadovoljni.

Ta je izjava bila podnesena na podpis i sedmorici naših iztaknutih zatočenika iz Istre. Naši su je Istrani odlučno odbili. Uprava je nato poslala među njih jednog svog tajnog izvidnika izazivača, koji ih je svakoga pojedinačno, tobože u povjerenju, nagovarao neka bi tu izjavu podpisao, jer da će nakon toga uprava s njime bolje postupati. Naši su se dogovorili, da tog izazivača poglade nogom po stanovitom dielu tiela, ako im se još približi, pa su tako i učinili. Posljedica je bila, da su ih milicioneri sve od reda težko iztukli.

Izazivanja milicionera niesu prestajala. Zatočenike se budilo čak po sedam puta u noći ,tobože zbog prebrojavanja. Izvidnici izazivači bili su veoma nasrtljivi. Uviek su vršljali među zatočenicima, njuškajući, prisluškujući i tužakajući. Među ovima su bili najpoznatiji neki Ambrosini i Tonti.

Da je takav nečovječni postupak težko uplivao na duševno i tjelesno zdravlje kažnjenika, ne treba posebno naglašavati. Oni, koji su bili boležljivi i nježnijeg tjelesnog ustrojstva težko bi izdržali sve te patnje.

Na samoj Ponzi poludjelo je do 1930. deset kažnjenika, među njima naš novinar Mokole, koji je bio i prije toga tri pune godine u konfinaciji. Izprva je pokazivao samo znakove manije proganjanja (»Verfolgungswahn«) a kasnije je postao i opasan po život drugih. Vlasti ga međutim uza sve to niesu puštale iz logora niti ga smjestiše u kakvu duševnu bolnicu.

Na Liparima bilo je još i gore. Hrvatski seljak iz Pazinskih Novaka, Filipčić, bio je od čuvara tako izpremlaćen, da je nakon

dvanaest dana najužasnijih patnja umro. Njegovim drugovima bilo je zabranjeno prisustvovati na njegovu sprovodu. Sakupili su bili ipak međ u sobom liepu svoticu novaca tako da su mu naručili limeni lies. Na Liparima su poginula još tri naša čovjeka od čuvarskih batina.

Na Liparima iznosio je broj naših kažnjenika oko osam stotina. Među njima bijahu: Ivan Udović, trgovački pomoćnik, đak Slavko Tuta, činovnik Andrija Žerjal, đak Antun Bastijančić iz Pomera, zubar Dr. Srdoč, rudar Repulus iz Idrije, seljak Krmac negdje iz Srednje Istre, seljak Žargon iz Koparštine, trgovac Ernest Hočevar iz Hruševja, Franjo Radović iz Sv. Ivana kod Trsta i još mnogi drugi.

Na Ponzi se je među ostalima nalazio: Ivan Stari, urednik »Istarske Rieči« osuđen na tri godine, zatim Dr. Josip Dekleva, Josip Gerbec, činovnik, Josip Šturm, Rudolf Uršić, seljak Babić iz Mareziga, učitelj Radoslović iz Unija, koji je dugo godina službovao u Iloviku, učiteljica Milka Rutar iz Gorice, zatim Roman Pahor, Nabergoj i Dr. Kučera, te stolar Turk iz Šempolija. Turk je bio osuđen zato, što je od sindaka Šempolajskog tražio, da mu plati pokućtvo, koje je od njega naručio. Kako se niesu složili u cieni, sindaco je riešio slučaj kratkim putem: obtužio je Turka da je antifašista i Turk je odveden u zatočeništvo.

Na otoku Ventotenne bio je novinar Rudolf Vidrih zajedno s nekih petnaest istarskih seljaka. U Potenzi u Kalabriji bila je konfinirana Franjica Jelinčić, supruga akademičara Jelinčića koje je bio osuđen po posebnom sudu za zaštitu države.

Čim je Italija stupila 1940. u rat broj se je koncentracionih logora povećao, pa je tako, na stotine našeg življa internirano po svim krajevima Italije. Nakon sloma Jugoslavije i ulazka talijanskih četa u Dalmaciju, Sloveniju i Gorski kotar, dotadanjim se je hrvatskim i slovenskim zatočenicima iz Istre pridružilo daljnjih 30 do 40 tisuća Hrvata iz novo zaposjednutih područja, koje su Talijani odveli i strpali u logore, jedne kao tobože »repressive«, dakle buntovnike protiv talijanske okupacije, a druge kao »protettive« to jest one, koje je tobože talijanska vlast uzela u zaštitu od tih »repressiva«,

pa ih sklonila na sigurno mjesto... u logore.[2]) Kao majstor u odvođenju tih tobožnjih buntovnika i razseljavanja čitavih hrvatskih krajeva pokazao se i opet zloglasni Francesco Giunta, koji je ono svojedobno bio organizirao i osobno vodio napadaj na naše Narodne domove u Istri, a posebno se bio izkazao prigodom paljenja Narodnoga doma u Trstu. Njega je talijanska vlada, nakon zaposjedanja Dalmacije postavila za civilnog guvernera u Zadru.

Dok se je tako zvane manje opasne uklanjalo na taj način, da ih se na određeni broj godina strpalo u zatočenje, protiv inteligencije, koja je još uviek ostajala dolje među narodom na mrtvoj straži, provodio se drukčiji postupak.

Od vremena do vremena priređivali bi se monstre-procesi na koje se izvodilo odjednom po sto do dvjesta, a ponekad i do

---

[2]) Kakove su prilike vladale u logorima 1941., 1942. i 1943. najbolje će pokazati izvještaj Dra. Stjepana Lackovića, tajnika zagrebačkoga nadbiskupa, koji je po nalogu nadbiskupa Dra. Alojzija Stepinca, a povodom izvještaja ljubljanskog biskupa Dra. Rožmana, posjetio kao izaslanik Hrv. Crvenog Križa logor hrvatskih zatočenika u Gonarsu. Evo doslovnog teksta izvještaja Dra. Lackovića:

Zagreb, 11 veljače 1943.

Zapisnička izjava

svećenika Dra. Stjepana Lackovića, tajnika zagrebačkoga Nadbiskupa, o posjetu zatočenikom u logoru u Gonarsu, kao i o boravku u Rimu.

Kao izaslanik Preuzvišenoga Nadbiskupa zagrebačkoga i Hrvatskog Crvenog Križa, a povodom izvještaja biskupa u Ljubljani Preuzv. g Dra. Rožmana, o biednom stanju zatočenika Hrvata u logoru u Gonarsu (Provincia di Udine) išao sam, da se na licu mjesta uvjerim o istinitosti navoda ljubljanskoga biskupa. Putovanje sam izvršio u vremenu od 18. siečnja do 10 veljače o. g.

U logoru u Gonarsu nalazi se preko 4.000 Hrvata većinom iz anektiranog diela Gorskog Kotara i Hrvatskog Primorja. Mislim da ovdje nema Hrvata iz Dalmacije. Uz ove Hrvate nalazi se još oko 2.000 Slovenaca. U logoru su većim dielom žene i djeca. Djece imade oko 1.500. Njihove su prilike veoma težke, pomor je veoma velik, jer oskudievaju u hrani, odjeći, ogrievu i liekovima. Tamošnje vlasti, koje vode o njima brigu, tumače to time, što su oni već vrlo slabi stigli sa Raba. Oni su duševno svi vrlo deprimirani i željeli bi samo da se vrate svojim domovima Na njih pak naročito djeluje okolnost, što Slovenci dobivaju pomoć od kuće i od Odbora, koji se brine za zatočene Slovence, dok oni, Hrvati, smatraju se napuštenima od sviju.

*

trista naših najiztaknutijih ljudi, pripisujući im neke tajne organizacije, neku protufašističku i protutalijansku podzemnu djelatnost u cilju odtrgnuća Istre od Italije. Nakon tih monstre-procesa redovito bi za kakvugod sitnicu, koja je, uzgred rečeno, bila spretno podmetnuta, po nekoliko desetaka naših najiztaknutijih intelektualaca, bivalo osuđeno na pet, deset, petnaest i više godina tamnice i na taj način uklonjeno iz naroda, tako da je konačno hrvatski i slovenski živalj Istre podkraj bio ostao podpunoma sam, bez ijednog inteligenta, bez i jednog iztaknutijeg bistrijeg seljaka. Sve je to bilo po tamnicama i po logorima.

Konstruiranje nekih krivica na tim razpravama bilo je često tako naivno, da je i svakome laiku bilo jasno, da se tu ne ide za tim da se nekome dokaže krivnja, nego da se zastraši i obezglavi narod, kako je to svojedobno i na Gortanovoj raz-

---

Svi su ovi zatočenici pod nadzorom talijanskih vojničkih vlasti. Pukovnik, komandant logora nastoji poboljšati njihovo stanje, ali su mu sredstva ograničena i mogućnosti pobljšanja prilika malene. On kaže, da će biti prvi najsretniji, ako se te ljude uputi njihovim kućama. Prema utiscima ,koje sam dobio, svi su zatočenici dobri katolici i vjernici, daleko od svake sumnje komunizma, tako da su i same vlasti logora jedne smjestile u odio »protettivi«, t. j. oni, koji da su navodno tražili zaštitu, za razliku od onih »repressivi«, koji da su navodno stajali u vezi s partizanima. U ovom dielu »repressivi« imade manji broj zatočenika, a naročito ima malo Hrvata.

Mene, kao izaslanika crkvenih i karitativnih hrvatskih vlasti primili su veoma liepo i ljubezno i obećali mi svaku pomoć, ukoliko bi došlo do povratka zatočenika njihovim kućama Kad sam se na povratku iz Rima, nakon dva tjedna, ponovno vratio u Gonars, dne 6. veljače, kapelan logora Don Antonio Cencigh (podrietlom Slovenac), koji ima mnogo ljubavi za naše Hrvate, saobćio mi je da je toga dana do podne pokopao 6 zatočenika, a poslije podne da imade dva krštenja.

Međutim prema izjavama samih zatočenika izgleda da dnevno umire 10 osoba. Možda je ova brojka malo pretjerana, ali iz navedene izjave kapelana ipak bi se moglo zaključiti, da dnevno umire 4 do 5 osoba. Prema tome mortalitet je dosta velik.

Naročito je težak položaj žena, koje rađaju u logoru, kao i novorođenčadi, radi prilika, koje vladaju u logoru (slaba izhrana), a isto tako vrlo je težko stanje male djece, čiji su roditelji umrli ili nestali.

Osim ovog logora u Italiji imade mnogo drugih logora i prema obavieštenjima, koje sam dobio nije njihovo stanje tako težko kao u Gonarsu,

pravi bio javno priznao predsjednik posebnog tribunala tridesetgodišnji general Cristini, kada je rekao da istarske Slavene treba zaplašiti.

Tako su na pr. u razpravi, koja je 7. srpnja 1930. vođena protiv predstavnika našeg političkog družtva za Slovence i Hrvate u Istri, bili osuđeni Dr. Mirko Vratović na 11 godina težke tamnice, Dr. Miho Bradamante na 12 godina, a tajnik družtva Ante Iveša na 5 godina, a da ih se nije pravo ni preslušalo, niti im se dokazalo, zašto su zapravo obtuženi.

Bradamante, koji je prije toga studirao u Bari-u osuđen je jer da je imao slikopisni aparat, kojim da je vjerojatno snimao vojničke objekte u Bariu u svrhu uhodarstva. Iveša je bio filatelista i posjedovao je krasnu zbirku maraka. Odsuđen je, jer da je izmjenom maraka s ostalim filatelistima Evrope vjerojatno vršio uhodarstvo. To su bile imputacije zbog kojih se, bez ikava dokaza slalo ljude na višegodišnju težku tamnicu.

---

budući da se drugdje radi o odraslim zatočenicima ili o onim zatočenicima, koje podpomaže Crveni križ, ili su pak tzv. »confinati«, kojima je kretanje ograničeno. Ovima pripada dnevna podpora od 4 talijanske lire. Prema izjavama, koje sam čuo u Italiji izgleda, da tamo imade 30 do 40.000 zatočenika. U ovoj stvari možda ću naknadno biti u stanju da dadem točnije podatke.

Prilikom posjeta pružio sam zatočenicima pomoć u odjevnim predmetima za djecu (za 100 djece) u hrani (pekmeza i sladkiša) te 500 molitvenika, koje talijanska cenzura nakon tri tjedna pregledavanja nije dozvolila da se uruče zatočenicima, te krunica, koje su naročito tražili zatočenici. Na povratku iz Rima donio sam tokađer nešto hrane te novčanu podporu od 40.000 lira, koja je data od strane Svete Stolice...«

U zapisničkoj izjavi opisuje dalje Dr. Lacković svoj boravak u Rimu posredovanje zamjenika državnog tajnika u Vatikanu monsignora Martinia i princa Lobkowitza, zatim audienciju kod pape, kod nuncija Borgoncinia, pa posjet talijanskom Crvenom Križu ,posjet Isusovcu Tacchi Venturi-u, posjet ministru NDH Periću i na koncu govori o osnivanju posebnog odbora za zatočenike, što sve nije toliko važno za opis užasnih prilika koje su vladale u logorima.

Da su talijanske vlasti, bez obzira bile one građanske ili vojne išle sustavno za tim, da se do posljednjega iztriebi sav hrvatski živalj nije potrebno posebno izticati.

Ako je svakog dana umiralo samo u tom logoru oko 10 ljudi znači da ih je u roku od jedne godine dana umrlo 3650 Na tihi je i nečujni način likvidirano tako za godinu dana oko 4000 Hrvata s iztočne obale Jadrana i to samo u jednom logoru. To je bila zaista paklenska osnova.

Kako je bilo utamničenima neka pričaju sami. Iznosimo stoga crticu Ante Iveše, bivšeg tajnika političkog družtva za Slovence i Hrvate u Istri i urednika »Istarske Rieči« u Trstu, koji je bio osuden sa skupinom ljudi oko političkog družtva Drom Vratovičem, Mihom Bradamantom, Mirom Žmakom ,medicinarom Lazarićem i još nekima.

Iveša priča:[3])

»Kad sam u listopadu 1929. bio uapšen niesam ni izdaleka slutio, da ću dugogodišnjom robijom morati izpaštati svoje slavensko i hrvatsko podrietlo i onaj tihi nacionalni rad, koji se i onako razvijao pred očima policijskih vlasti. Moj stan bio je često predmetom policijskih posjeta i premetačina tako da nije bilo u ormarima ni mojeg, ni ženinog, ni dječjeg rublja, koje nije prošlo nekoliko puta kroz ruke policijskih agenata, a tako ni jedne knjige ni papirića.

Ali onog dana premetačina je trajala mnogo više nego obično — od 7 do 11 sati ujutro. — I kad su pregledali svaki kutić u stanu, skinuli svaku sliku sa zida i razstavili je i gledali, nema li izmedu slika i kartona kakav tajni spis i konačno natrpali dvije pune vreće knjiga, te mi rekli da ih sliedim, razumio sam odmah, da mi se nešto težka sprema. Izljubio sam se sa svima. Žena je grizla ustnice, ali nije htjela da pokaže pred onom šestoricom »žbira« ni svoje boli ni svoje slabosti.

Moj sinčić Miloš imao je 5 godina i on je samo buljio u tude ljude, koji samo tudim jezikom sa mnom govore i koje moram sliediti. Osjećao je da se nešto moralo dogoditi, pa me suznim očima pitao kamo idem. Najteže mi je bilo s mojom malom kćerkicom Sonjom. Ona je imala tek osam mjeseci. Kadgod sam dolazio iz ureda kući ona je dizala ruke i ja sam je morao uzeti u naručaj i s njome se igrati. Sada ju je na rukama držala služavka, koja je jedina plakala. Uzeo sam diete u naručaj, malo ga po običaju njihao i predao ga natrag služavci. U onom času osjetio sam kao da mi je nešto strašna palo na srdce. Ostavio sam ih da se razplaču, kad budu sami i okružen svojim pratiocima sišao sam na ulicu. Odveli su me na kraj grada u neku karabiniersku postaju. U ćeliji sam ostao do drugog dana ujutro, kad su me iz Trsta odvezli u Kopar.

U zatvoru u Kopru bio sam 20 dana. Niesam si mogao protumačiti zašto sam baš u Kopru a ne u Trstu, gdje sam stanovao. Poslie sam doznao, da je stega u Kopru mnogo veća, a i sigurnost veća nego u zatvorima u Trstu, pa su zato teže prestupnike slali u Kopar. Ja niesam još uviek znao zašto sam zatvoren. Mojima kod kuće bilo je još teže, jer niesu znali gdje sam zatvoren. Zapovjednici karabinierskih postaja i policijski komesari govorili su, da uobće ne znaju da sam zatvoren, a kvestor nije htio moju ženu ni da primi. Koliko li je mrzkih pragova obišla, ali uzalud. Kao da me je nestalo s ovog svieta. Tražila me i po drugim mjestima u Istri. Konačno je istom nakon 15 dana doznala da sam u Kopru. Ali iza 20 dana nije me u Kopru više bilo, jer su me prevezli u Rim u zatvor »Regina coeli«. Tu sam proveo 9 mjeseci, sam samcat u jednoj ćeliji i niesam nikada nikoga vidio osim stražara. Znao sam, da su zatvoreni i mnogi moji drugovi, ali vidjeli se niesmo nikad. Prvi sam ih put vidio nakon 9 mjeseci i to onog dana, kad su nas izveli pred sud, svu devetoricu na jednom lancu.

Vezani ovako svi zajedno osjećali smo se jačima i odvažnijima. U sudbenoj dvorani strpali su nas u željezni kavez. Oko nas karabinieri, a u dvorani tridesetak milicionera s puškama u ruci. Na puškama imaju nataknute bodove. Istom u krletci su nam odvezali ruke. Nakon kratkog vremena stasiti jedan karabinier najavi:

»Ulazi posebni sud za zaštitu države!«

Kroz mala vrata udoše častnici fašističke milicije u paradnoj uniformi s odlikovanjima na grudima. To su bili naši sudci. Njihovim dolazkom razširio se po dvorani miris parfema. Taj se miris još bolje osjetio, kad smo pojedinačno dolazili pred njih da nas pitaju. Već ta činjenica, ti mirisi, govorili su nam o neozbiljnosti sudaca, da nas sude ili barem o neozbiljnom shvaćanju dužnosti suda. Za vrieme razprave sudci su pokazivali znakove dosade. Jedino je general Trincali kao predsjednik suda pratio tok razprave. Za nas nije razprava bila mučna.

[3]) Ovaj opis tamnovanja tiskan je u omladinskom listu »Mali Istranin«, u broju 9—10 god. 1935.

Savjest nam je bila mirna, pa nije trebalo da napinjemo pamet da oprovrgnemo njihove obtužbe. Naša obrana bila je zapravo obtužba Italije radi njezinog postupka s Hrvatima i Slovencima u Istri. U većoj smo mjeri obtuživali mi njih nego oni nas. Ali su nas morali suditi. Kako bi nas bili mogli osloboditi, kad su nas zatvorili radi prekršaja za koji je predviđena smrtna kazna!! Konačno su nam izrekli osudu, kojom smo bili kažnjeni robijom od 3 do 12 godina Osudu ne po uvjerenju, nego po dužnosti. Nakon pet dana razprave vratili smo se u svoje ćelije s godinama robije na leđima, ali bar s nekom izvjestnošću.

Znali smo, da ćemo se tekar na slobodi opet vidjeti, jer u jednom te istom zatvoru ne smiju da budu dvojica iz istog procesa, pa smo se prije razstanka bratski izljubili.

I dok smo čekali u ćeliji »palače pravde« na Tiberu, bez ikakva dogovaranja zapjevali smo pod glas »Hej Slaveni«, »Liepa naša« i »Istrane dragi«. To nam je bila poputbina za novi put. U očekivanju karabiniera, koji su nas trebali odvesti u »Reginu coeli« naš je dragi drug Miro Žmak ležao na kamenoj ploči, prislonio glavu na medicinara Lazarića i njih su dvojica zabugarili onako kaošto naši pastiri pjevaju čuvajući ovce po Vrčevanu:

»Tužno cvili sužnju Vladimire
u tamnici kralja bugarskoga...«

Od svih mojih drugova jedini sam ja bio oženjen i ostavio kod kuće ženu i djecu, pa mi je Miro natjerao na oči potok suza. On je osjećao bol mojih kod kuće skoro isto kao i ja, pa mi je pjesmom htio da dokaže, kako i on misli na moju dječicu s kojom se nekad toliko igrao.

Kad smo se vratili u zatvor bili smo opet tako veseli, da su uzničari bili uvjereni, da smo oslobođeni. Mi smo znali, da nismo učinili nikakav prekršaj, ali smo znali i to, da smo po političkoj potrebi mogli biti suđeni i na daleko veću kaznu. Glavno je bilo, da nas ne bude međ našim ljudima u Istri i da naša kazna bude primjer zastrašivanja drugima.

Iz Rima su nas raztepli po raznim robijašnicama Italije. Ja sam došao u Sulmonu, rodno mjesto pjesnika Ovidija. Tu

sam postao robijaš, izgubio svoje ime i prezime i dobio službeni naziv »broj 448«.

Iza kako smo od posebnog tribunala za zaštitu države bili osuđeni, ostali smo još neko vrieme u sudbenim uzama u Rimu. Nadali smo se, da ćemo barem po dva od nas znanaca i drugova biti upućeni na izdržavanje kazne u jednu te istu tamnicu. Povjerljivošću jednog kažnjenika pisara doznali smo, kamo je tko određen i čuli, da će poslati svakoga u posebnu tamnicu. Jednoga u Volterru, druge u San Gemignano, Procidu, Lecce i drugamo, a mene u Sulmonu.

Bojao sam se dugog puta. Bila je sredina kolovoza, velika vrućina, a kažnjenike prevažaju u posebnim vagonima. Uzduž po sredini takovog vagona je hodnik a lievo i desno od hodnika niz ćelijica veličine od jednog četvornog metra u koje stavljaju svakog kažnjenika posebno. U ćeliji je malen prozorčić od prilike 5 na 10 cm s debelim staklom i rešetkama, a na vratima su rupice za zrak. Kažnjenik sjedi na klupi pod kojom je otvor za slučaj obavljanja nužde. Vrata su zatvorena, a lance ima uviek na rukama.

Moji su drugovi odputovali noću. Oprostio sam se s njima, kad smo bili na šetnji. Niesam ih vidio kada su odlazili. Čuo sam samo zveket lanaca, kojima su ih na hodniku vezivali. Ja sam odputovao nešto iza podne tako da sam pod večer istoga dana stigao u Sulmonu.

Zatvor u Badia di Sulmona je u nekadašnjem velikom samostanu. To je ogromna zgrada u koju bi se moglo smjestiti dvije pukovnije vojske. Polovica zgrade je napuštena, a u drugoj su polovici u jednom dielu kažnjenici u drugom uprava zatvora, stanovi stražara i činovnika uprave. Ima četiri krila, a na prostranom dvorištu između zgrada nalazi se crkva, danas prazna, ali sa znakovima nekadašnjeg bogatstva opatije.

Eto u taj samostan, sada robijašnicu, poslan sam da izdržim kaznu. Ovdje sam dobio prvo robijaško odielo i svoj broj 448. Prva dva dana bio sam odieljen od drugih kažnjenika, odnosno u sobi sa samo još dvojicom. U robijaškom odielu bilo mi je kao da sam odieljen od svega onoga života u kom sam proživio punih 36 godina, oduzeto mi je bilo sve, svukli me do gola

i odtada više niesam bio čovjek s imenom, nego samo jedan broj.

Veličinu kazne smatrao sam mjerilom za svoj rad među našim narodom u Istri. Kazna je protivnikovo priznanje. Kaznom niesu htjeli pogoditi mene osobno nego nastojanje našega naroda u Istri, da ne bude odrod, da ne da ono što mu je najmilije: svoj jezik i svoj narodni osjećaj. Radi toga mi je duh iz Celestinove opatije, a sada savojske robijašnice postojano bio zauzet mišlju na moje kod kuće i na moj jadni narod u Istri.

Trećeg dana boravka u Badiji di Sulmona uveli su me u veću sobu s dva prozora. Na prozorima propisne željezne šibke, željezna mreža i do polovice prozora na vanjskoj strani koso položene drvene letve tako da zrak dopire, a da se ne vidi prirodu, već je gornjim dielom prozora samo nebo. Uza zid podignuti su kreveti, koji se na večer spuštaju. U toj nas je sobi bilo 18. Soba broj 5. Stupio sam u sobu noseći na leđima svoju slamnjaču ,a u ruci dvie posude: jednu za jelo, drugu za umivanje. Kažnjenici su mi pokazali slobodno mjesto, gdje ću spavati, okupili se oko mene i stali me izpitivati, odakle dolazim, odakle sam i koliko imam još da ostanem u zatvoru. Ne pitaju me uobće zbog čega sam odsuđen, a kad sam im rekao da sam odsuđen na 5 godina, samo me prezirno odmjeriše, kao kakvog balavca, neizkusnog i neodvažnog. Čudio sam se tom njihovom držanju, ali sam ih odmah razumio, kad sam čuo na koliko su godina oni suđeni. Tko na 18, tko na 20, 21, 30 godina. Tek kad sam im rekao, da sam politički kažnjenik, promienili su se i kao u zboru izustili:

»Ah, politički! Da! Da!«

I postadoše prema meni mnogo ljubazniji. Stari kažnjenici, koji su prošli sve robijašnice u Italiji, pričali su mi o zatvorima, etapama, direktorima, zapovjednicima zatvora, o kruhu, hrani i vodi, o zraku, o izlaženju na zrak, o radnjama u pojedinom zatvoru. O svojim prekršajima niesu mnogo govorili. Ipak sam za nekoliko dana saznao, da smo od nas 18 samo dvojica politički kažnjenici. Ostali su bili osuđeni, jedan zbog krađe, jedan radi pokušaja ubijstva, 2 zbog silovanja, jedan radi izkorištavanja propalih žena, i jedanaest radi umorstva

odnosno ubistva. Bio sam dakle u liepom družtvu. Međutim ja niesam nikada mislio na njihove prekršaje i zločine. Vidio sam da su to tek nesretnici s kojima sam nerazdruživo morao živjeti punih 5 godina.

Najstariji je bio Ci Sidur (zio Sidoro: Čika Sidor) iz Sicilije. Tiho mi je govorio, neka samo njemu kažem, ako me tko dirne. On je već neprekidno 29 godina na robiji i za godinu dana ide kući. Ima još kod kuće staricu majku. Često mu šalje 5—6 lira. Pokazivao mi je njezinu sliku. S kakvom je ljubavlju o njoj govorio, ne mogu opisati. Nazivao ju je uviek samo »donna santa«, sveta žena.

Za vrieme izlazka na zrak, na dvorište — 40 časaka dnevno — dolazili smo u dodir s kažnjenicima iz drugih soba. Tu sam se upoznao s nekim našim običnim kažnjenicima. Među njima je bio neki Mato iz Svetoga Vičenta. Divan je to bio čovjek. S njime sam mogao govoriti o svačemu. Uvjerio me je o svojoj nevinosti, a ipak je osuđen na 22 godine. Nije imao sredstava da obnovi proces...

I tako nekoliko dugih godina. Nikada sunca nego kroz rešetke, nikada prirode ni cvieća. Komadićak neba bio je čitav moj sviet.

I kad se sjetim, da je na tisuće naših najboljih istarskih sinova razasuto ovako po svim tamnicama Italije, s desetcima godina robije na leđima, a ni za što drugo, nego samo zato, što se niesu htjeli odnaroditi, što im je sladka materinja rieč bila najveća svetinja, onda mi se istom prikaže sva strahotna Kalvarija naše hrvatske Istre u svoj njezinoj grozoti...«

Tako je eto opisao jedan od kažnjenika svoje tamnovanje. Ništa bolje nije bilo ni Vratoviću ,kojemu su, iako je težko kratkovidan, oduzeli naočale, tako da je bio skoro posvema sliep, i svim onim stotinama i tisućama naših najboljih istarskih sinova.[4])

---

[4]) U kakvim su prilikama živjeli ostali naši utamničenici najbolje će ilustrirati slučaj Vjekoslava Špangera, koji je u tršćanskom procesu osuđen na 30 godina tamnice. On je odveden u tamnicu u Santo Stefano, u

Za Talijane je bio najstrašniji zločin voljeti svoj narod i ne dopustiti da propadne.

Nemoguće je izbrojiti sve godine tamnice, koje su odležali naši najvriedniji ljudi, sve godine konfinacija i logora u kojima su trunuli, sve mrtve i poginule mučenike za svetu narodnu stvar.

Samo u razmaku od jedne godine t. j. od listopada 1934. do konca rujna 1935. izrečeno je nad našim ljudima kazna tamnice u trajanju od 431 godine 1 mjesec i 15 dana, a konfinacije u logorima u trajanju od 54 godine.

Kad bi se provela brojitba kazna izrečenih nad našim življem od 1918. t. j. od dana zaposjednuća Istre po Italiji do danas, brojke bi dosegle vrtoglavu visinu.

A zašto sve to?

Zašto je jedna velika Italija, s dvie tisuće godina starom kulturom trebala da se pokaže pred svietom, a naročito pred čitavim slavenskim svietom u jednom tako strašnom, tako ružnom svietlu?

Zašto je baš naša Istra trebala biti ona, koja je na svojim leđima imala podnieti sve te strahote i biti krvavi memento cjelokupnom hrvatskom narodu?

---

onu istu u kojoj je sjedio i znameniti razbojnik Mussolino, a kasnije Kolarić. Španger je bio zatvoren u jednoj samici u kojoj mu je voda sizala do koljena. Od ove vode noge su mu težko oboljele, te je bilo više nego sigurno da će ih obe izgubiti. (ISTRA — 6. rujna 1931.).

Bieg Hrvata i Slovenaca iz Istre

Već prvih dana zaposjednuća Istre po Talijanima, čim su počela hapšenja i odvođenje u zatočenje našeg iztaknutijeg življa počeo je bieg preko granice u Hrvatsku, odnosno Kranjsku.

U prvom je redu bježala inteligencija, jer je ona bila prva na udaru i jer se talijanska sila oborila najjače na nju. Činovničtvo, državno i obćinsko, hrvatske narodnosti, moralo je sve bez nekih naročitih progona napustiti zemlju iz jednostavnog razloga, što mu je oduzeta mogućnost življenja. Svi su javni i posebnički uredi potalijančeni, hrvatski je jezik izbačen iz svih ustanova, u kotare ,obćine i sudove dovedeno je talijansko činovničtvo, tako da se je činovničtvo hrvatske odnosno slovenske narodnosti, ukoliko nije bilo podpuno vješto talijanskom jeziku, automatski našlo na ulici. Uz to su sliedile i šikanacije svake vrste, tako da je naša inteligencija, koja nije imala slobodnog zvanja i svog posebničkog imetka, morala, hoćeš ne ćeš, poći u sviet trbuhom za kruhom u borbi za obstanak svoj i svojih porodica.[1])

---

[1]) Koga se smatralo protivnikom režima tome se često bez uvijanja naredilo da napusti zemlju, dom i sve svoje te da bježi preko granice. Evo na pr. jednoga od mnogobrojnih slučajeva:

No. 108/25

Sig. Brechevich Tommaso di Biaggio

Antignana

Il sottoscritto fascio di combattimento d'Antignana Vi invita col presente avviso di abbandonare l'Italia nostra e trasferire in Vostra Jugoslavia desiderata, che qua verrà mai.

Isti je slučaj bio i s hrvatskim radničtvom, osobito onim iz Pule, Rieke i Trsta. U Puli je ratni arsenal obustavio svaki rad, pa su se nebrojene tisuće radničtva, uglavnom samih Hrvata, našle sa svojim porodicama odjednom bez kruha. Neki, koji su si u prijašnjim vremenima bili uspjeli po raznim predgradima Pule posazidati kućice i imali bilo kakovu uštednju neko su vrieme još čekali, vjerujući da će se prilike promieniti i granice urediti. Drugi koji niesu imali ništa do golih ruku krenuli su prvi. Za sve njih bila je Hrvatska, odnosno tada novo stvorena država Srba, Hrvata i Slovenaca, kao neka zemlja obećana i svi su oni prvih dana bježali, tko tajno, tko javno preko granice u Hrvatsku.

Težka gospodarska kriza, nastala uslied već spomenutog fiskalnog sustava, što ga je Italija uvela u Istri, bacila je na prosjački štap i brojno hrvatsko seljačtvo, koje je natjerano krutom silom počelo također bježati preko granice u Hrvatsku.

Samo u Zagreb nagrnulo je prvih dana više tisuća bjegunaca, za koje se moralo naći krov nad glavom i pružiti im najpotrebniju pomoć, u hrani i odjeći, jer ih je većina dolazila samo s onim što su imali na sebi, uspievajući spasiti često samo goli život. U krilu Hrvatske Zemaljske Vlade u Zagrebu osnovan je poseban odsjek za istarske bjegunce. Dačtvo i in-

---

Con vigore dello scrivente Vi ordiniamo infallibilmente di immigrarsi di Costi in giorni otto (8) scanso del terrore dello scrivente.

Antignana, 20. V. 1925.

Fascio di combattimento d' Antignana:
Pocraiz   Aless. Orlich

ili hrvatski:

Br. 108/25
Gosp. Brečević Tomo od Blaža
Tinjan

Podpisani fascio di combattimento (borbeni sdrug) u Tinjanu poziva Vas, da ostavite našu Italiju i da izselite u Vašu željenu Jugoslaviju, koja amo ne će nikada doći.

Vlašću, koju imademo, nalažemo Vam, da bezuvjetno odavle nestanete u roku od osam (8) dana pod prietnjom sile sa strane podpisanoga

U Tinjanu, 20. V. 1925.

Fascio di combattimento u Tinjanu:
Pocraiz   Aless. Orlich

teligenciju smjestilo se u prvi mah u Sirotište na Josipovcu i po sobama pojedinih svratišta, a hrana im se dielila u družtvu »Prehrana«, tako dugo dok ih se ne bi stalno nekud smjestilo ili namjestilo. Radničke su obitelji smještene u stare vojničke barake na tako zvanoj Ciglani, u Klaićevoj ulici, gdje su živjele u dosta nepovoljnim prilikama.

Val bjegunaca nije prestajao, jer nasilja talijanskih vlasti, službenih i neslužbenih, ne samo da nisu jenjavala, nego su se što dalje to više povećavala. U Zagrebu nije više bilo ni dosta

Saša Šantel: Bieg iz domovine

stanova, kuda da se sve to množtvo smjesti, pa su se stoga pojedine skupine upućivale u druga mjesta. Mnogi su ostajali uz granicu na Sušaku, u Bakru, Crikvenici i Kraljevici, još uviek vjerujući, da ni taj pakao ne će dugo potrajati, pa da će se moći slobodno povratiti svojim kućama. Svi su još vjerovali u pobjedu pravde i držali, da će doći do plebiscita u kom će hrvatski narod moći slobodno izraziti svoju volju i želju da bude priključen ostaloj braći u Hrvatskoj. Događaji, koji su sliedili razbili su i zadnje iluzije naroda, koji je još vjerovao u pobjedu dobra nad zlim i u neku pravdu.

Podhvat D'Annunzia, (12. rujna 1919.), kad je pjesnik-pustolov na čelu brojnih tisuća vojnika uz tihi pristanak i podstrek talijanskih vlasti, a uz živu podporu vojske, provalio u Rieku, prouzročio je novi val bjegunaca ,ovaj put iz Rieke i riečke okolice. Nedugo zatim morao je iz Rieke izseliti i autonomaš Rikardo Zannella, zajedno s čitavim svojim obćinskim redarstvom i skloniti se u Kraljevicu.

Svi prosvjedi hrvatske javnosti ,političkih stranaka i družtava niesu ništa koristili. Talijanske su vlasti išle svojim putem, putem zatiranja i uništavanja hrvatskog življa i imperialističkog zaposjedanja sasvim hrvatskih krajeva. U Zagrebu je djelovao Jadranski Zbor, kome su bili na čelu najiztaknutiji muževi i javni radnici iz zaposjednutih krajeva, koji su uživali ugled i u vanjskom svietu. Zbor je živo radio, upućivao apele na sve moguće instancije, na sve glavnije političke ličnosti Evrope, ali uzalud. Italija je šutjela, talijanske su vlade deklamirale o svom slobodarstvu, o svojoj velikoj tisućgodišnjoj kulturi, o milijunima svojih mrtvih i ranjenih za veliku zajedničku savezničku stvar, o svojim pobjedama, i uz to su ne obazirući se ni desno ni lievo grabile i odkidale od hrvatskog zemljišta, gdje su god što mogle.

Val istarskih bjegunaca stao se pomalo razlievati po čitavoj državi Srba Hrvata i Slovenaca. Brojne skupine prognanika i bjegunaca smjestiše se kud je koja mogla, pa su tako nastale istarske naseobine po čitavoj državi, kako se ono običavalo govoriti »Od Triglava do Vardara«. Tako je nastala naseobina u Tivtu, gdje je u ratnom arsenalu nove države našlo zaposlenja mnogo stručnih radnika iz bivšeg arsenala u Puli, zatim u Brodu na Savi, gdje se u Tvornici vagona zaposlilo također dosta istarskog radničtva, a uz to se je tamo smjestila i liepa skupina istarskih seljaka, koji su u okolici Broda pokupovali zemlju i tamo se nastanili. Slične su naseobine nastale u Retfali kod Osieka, u Donjoj Lendavi u Prekmurju, u Drvaru u Bosni, a neke se skupine naseliše čak po Srbiji. Jedna skupina bila je naseljena na Kosovu polju, odakle se je međutim zbog neizdrživih prilika morala vratiti. Jaka se skupina naselila i u Mariboru.

Osim ovih većih skupina nije u državi SHS, može se kazati, bilo jednoga mjesta ili grada, u kom nije bila barem po jedna obitelj ili bar po koji pojedinac Istranin bjegunac.

Hrvati su se razišli uglavnom po hrvatskim krajevima, dočim je seoba Slovenaca skrenula, kako je i prirodno, uglavnom u slovenske krajeve. Problem »Primorcev«, kako ih tamo nazivahu postao je i tamo akutnim.

Ne može se reći da je sav taj živalj bio novoj državi na teret. Stručno radničtvo iz Pule, Rieke i Trsta, ubrzo je zauzelo odgovarajuća mjesta u sličnim ustanovama u državi, osobito u arsenalu u Tivtu u tvornici vagona u Brodu i drugdje. Državno činovničtvo, kao sudci, profesori, učitelji, pa i svećenici našli su bez potežkoća zaposlenje u svojim strukama. Kako su pak njihovo znanje, stručna sprema i sposobnost, marljivost i savjestnost uslied solidne škole i prirodne bistrine bili na visini, ubrzo je njihov rad zapažen i priznat, pa su se tako mnogi Istrani iztakli na raznim područjima i javne uprave i javnoga života, kao vrstni upravni činovnici, sudci, profesori, liečnici, agronomi i t. d.

Iako bi njihov dugogodišnji boravak u novom ambientu, među narodom iste krvi i istog jezika, po prirodnim zakonima bio trebao dovesti do posvemašnjeg sraščivanja i saživljavanja s okolinom, ne može se reći da se je to dogodilo. Pojedinci su se, istina, ali veoma riedki, stopili s narodom i okolinom u jedno i zaboravili, da tako kažemo, svoj rodni kraj. Golema je većina međutim ostala i dalje vjerna zemlji, koja ju je rodila i nije nikada napustila misao na povratak starome domu. Ta crta nostalgije i neopisive čežnje za rodnim krajem provijava sav život tih bjegunaca i njihove djece još i dan današnji.

To je bio i razlog, da su se svi ti ljudi, iako su živo sudjelovali u svakoj, bilo političkoj, bilo kulturnoj akciji naroda i kraja u kom su živjeli, ipak kroz čitavo vrieme okupljali oko jedne misli, koja je za sve njih bila najveća svetinja. Ta je misao bila I s t r a i povratak u nju.

Oko te se misli okupljaju već od prvih dana. Stvaraju družtva i organizacije, naglasuju svoje krvno i povjestno pravo na svoju staru postojbinu, vode živu borbu ogorčenu i nesmi-

ljenu protiv talijanskih okupatora, bez obzira, kakvim strankama pripadali i spremaju se na dan povratka na opustjela ognjišta svojih djedova.

Već 30. XI. 1922. osniva skupina bjegunaca u Zagrebu Prosvjetno i podporno družtvo »ISTRA« oko kojeg se počeše okupljati prvi izseljenici. Prvim predsjednikom družtva bio je Dr. Matko Laginja, nekadašnji narodni voda u Istri, koji je također morao bježati iz rodnog kraja, u Hrvatsku, gdje mu odadoše Hrvati puno priznanje postavivši ga za Bana Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Iza Laginje bio je predsjednikom družtva bivši narodni zastupnik u pokrajinskom saboru u Poreču Dr. Ivan Zuccon, kasnije veliki župan zagrebačke oblasti. Iza Zuccona izabran je predsjednikom Dr. Ivo Ražem, nakon njega Ivan Stari, pa Dinko Brumnić i konačno Dr. Ante Frlić.

Jednako kao u Zagrebu okupili su se Istrani i u drugim mjestima, gdje ih je god samo malo jača skupina boravila, pa su tako nastala družtva ISTRA u Brodu na Savi, ISTRA u Osieku, ISTRA u Splitu, ISTRA u Banjoj Luci, ISTRA u Sušaku, ISTRA u Dubrovniku, ISTRA u Novom Sadu, ISTRA u Tivtu, ISTRA-TRST-GORICA-RIEKA u Zemunu, ISTRA-TRST-GORICA u Subotici, ISTRA-TRST-GORICA u Karlovcu, ISTRA-TRST-GORICA u Beogradu, ISTRA-TRST-GORICA u Nišu, TRST-GORICA-RIEKA u Skoplju, GORTAN-BAZOVICA u Zenici, GORTAN-BAZOVICA u Sarajevu, ISTARSKI AKADEMSKI KLUB u Zagrebu, »ISTARSKA OBITELJ« u Ljubljani i konačno »Agrarna zadruga izseljenika« u Bistrenici kod Demir-kapije na Vardaru u Srbiji.

Slovenski su se bjegunci, razštrkani po Sloveniji, okupljali u svojim družtvima pod slovenskim nazivima uglavnom pod nazivom SOČA, NANOS, JADRAN, ORJEM i t. d. Koncem godine 1935. imali su slovenski bjegunci 20 družtava, a hrvatski 19. Medutim je i u jednim i u drugim družtvima bilo i Hrvata i Slovenaca, bjegunaca. Istarski Hrvati, koji su bili po slovenskim krajevima bijahu učlanjeni u tamošnjim slovenskim, a Slovenci po hrvatskim i srbskim krajevima u hrvatskim emigrantskim družtvima.

Računa se da se je od 1918. do 1935. bilo izselilo pod pritiskom talijanskih nasilja iz Istre, Trsta i Goričke preko

100.000 Hrvata i Slovenaca. Od toga ih se oko 70.000 naselilo na području Hrvatske, Slovenije i Srbije, oko 25.000 krenulo ih je preko mora u Ameriku, a oko 5.000 u Francuzku i Belgiju.[2])

U Americi su se također okupljali u istarskim družtvima; tako je u New-Yorku postojalo družtvo »Franina i Jurina«, »Istra« i »Sloboda« u Sao Paolu u Braziliji su imali svoje prosvjetno družtvo »Primorje«, a u Argentini, gdje ih je bilo oko 20.000 uglavnom Slovenaca, okupljahu se oko svog lista, tjednika »Slovenski Tednik« što ga je uređivao bivši urednik »Edinosti« Kjuder, i družtva »Slovensko prosvetno družtvo«.

U Sjedinjenim državama u Union City-u (N. J.) izlazio je čak i list na englezkom jeziku pod naslovom »Istrian Word« (»Istarska Rieč«).

Sustavno okupljanje ovako po svim vjetrovima razštrkanih istarskih narodnih snaga započelo je istom godine 1929., kada je u Zagrebu pokrenut list »ISTRA« kao »glasilo Istrana u Jugoslaviji«. List je pokrenuo Ernest Radetić, a prvi je broj izašao 22. srpnja 1929. Radetić je bio i vlastnik i izdavač i urednik lista. Prieka potreba jednog takvog lista ukazala se naročito nakon 10. siečnja 1929. kada je u Istri obustavljena svaka rieč tiskana na hrvatskom ili slovenskom jeziku. Slovenski su omladinci tu potrebu uočili prvi, pa su počeli izdavati »Primorski glas«, koji je na žalost bio veoma kratkog vieka. Neko se vrieme morao tiskati čak u Beču, da izbjegne strogoj cenzuri, no i to je bilo uzalud.

Radetićeva je ISTRA bila bolje sreće. Uzprkos nevjerojatnih zapreka Radetiću je uspjelo da je održi, držeći se blažeg pravca, kada je cenzura bila oštrija, a žešćeg i odlučnijeg, kad bi cenzura malo popustila. List je uskoro automatski postao glasilom svih istarskih bjegunaca i odrazom svih narodnih težnja Hrvata iz Istre. Prva tri broja izdaje Radetić kao samo-

[2]) Prema brojitbi, što ju je sastavio Dr. Ante Frlić, posljednji predsjednik družtva »Istra« u Zagrebu, nalazilo se na području bivše Jugoslavije oko 75.000 izbjeglica iz Istre, Trsta i Goričke. Od toga bilo je na području bivše Banovine Hrvatske oko 18.000 Hrvata. Na područjima ostalih banovina bilo je daljnjih 8 do 10.000 Hrvata, pa se računa, da je tako iz Istre moralo pobjeći pred talijanskim nasiljima oko 26 do 28 tisuća istarskih Hrvata.

vlastnik, no da se izbjegne prigovorima predaje Radetić nesebično s četvrtim brojem list u vlastničtvo posebnog konzorcija, koji su sačinjavali: predstavnik družtva ISTRA u Zagrebu, predstavnik družtva JUGOSLAVENSKA MATICA u Zagrebu, Dr. Fran Brnčić, Dr. Ivo Ražem, prof. Ivo Marčelja i Ernest Radetić, koji ostaje i nadalje urednikom. U prosincu 1931. postaje list glasilom svih hrvatskih i slovenskih emigranata iz Julijske Kraljine. Na želju Saveza jugoslavenskih emigranata iz Julijske Krajine (osnovanog 20. IX. 1931.) preuzima s 23. brojem od 10. prosinca 1931. uredničtvo lista novinar Ivo Mihovilović. List je izprva bio pisan gotovo izključivo hrvatski. Postavši glasilom Saveza donosi list uz hrvatske i brojne slovenske priloge. Sjedište Saveza jugoslavenskih emigranata iz Julijske Krajine bilo je od početka u Beogradu, a predsjednikom Saveza bio je Slovenac Dr. Ivan Čok, nekadašnji odvjetnik iz Trsta. Nakon Mihovilovića, koji je list uredivao do 1936., preuzima uredničtvo učitelj Tone Peruško, koji ga ureduje do 9. lipnja 1939., kada Radetić ponovo preuzima uredničtvo lista i vodi ga do rujna 1940. t. j. do njegove obustave, koja je usliedila po nalogu jugoslavenske vlade, zbog napetog medunarodnog položaja.

List je izlazio izprva kao mjesečnik. Od 5. srpnja 1931. izlazi 3 puta mjesečno, a od godine 1932. do konca jedanput nedjeljno.

List »Istra« vjerno je ogledalo života Hrvata i Slovenaca iz Istre, Trsta i Gorice, jednako onih pod Italijom ,kao i onih u izseljeničtvu. On je izraz njihovih političkih, narodnih, kulturnih i družtvovnih stremljenja, i kao takav dostojno je izpunio težku prazninu, koja je nastala obustavom svega hrvatskog i slovenskog tiska u Italiji.

Uz list »Istru« obnavlja Radetić u ožujku 1930. i nekadašnji list za istarsku hrvatsku mladež »Mali Istranin« (u Istri: Mladi Istran, Mladi Istranin, neko vrieme Mladi Hrvat, pa ponovno Mladi Istranin). Radetićev »Mali Istranin«, koji je bio namienjen u prvom redu djeci istarskih bjegunaca, imao je uz to svrhu širiti kult Istre i medu ostalom hrvatskom mladeži, što mu je doista i uspievalo, jer je imao i do 13.000 predplatnika po raznim hrvatskim krajevima. List je izlazio jedanput mjesečno od ožujka 1930. neprekidno do ožujka 1941.

Osim ovih dvaju listova izlazio je u Zagrebu neko vrieme i ženski list »Vez« koji je nekoć u Trstu veoma liepo uspievao. Urednikom mu bijaše, kao i u Trstu Ivo Mihovilović, a podpisivala ga Margita Čeh. List se na žalost u Zagrebu nije mogao održati, pa je uskoro prestao izlaziti.

Od 1935. do 1938. izlazi u Zagrebu svake godine »Jadranski kalendar« što ga je uredivao s prilozima na hrvatskom i slovenskom jeziku Tone Peruško. Kalendar je blo vanredno dobro ureden i opremljen i bio je više jedna svakogodišnja manifestacija kulturne snage hrvatskih kulturnih i političkih javnih radnika iz Istre, te slovenskih iz Trsta i Goričke, nego li kalendar u običnom smislu. Uz »Jadranski kalendar« izdavao je konzorcij lista »Istre« od 1934. do 1938. i mali džepni kalendarić »SOČA« (prve godine zvao se kalendarić »Emigrant«), koji je bio pun podataka, crteža i sličica posvećenih Istri, Trstu i Goričkoj.

Iza svih tih izdanja stajao je Savez jugoslavenskih emigranata iz Julijske Krajine, koji se bio razvio do jake i snažne borbene organizacije. U njemu je bilo učlanjeno 39 emigrantskih družtava sa dvadesetak tisuća članova. Političke prilike u državi niesu na žalost bile takove, da bi sva hrvatska i slovenska javnost bila bez razlike stranačkog mišljenja pružila podporu Savezu i time dala jaku moralnu i materijalnu pomoć i emigraciji istarskoj i hrvatskom i slovenskom življu, koji bijaše ostao na djedovskoj zemlji

Ne može se osporiti, da je država SHS, odnosno kasnije Jugoslavija, dobila u istarskoj emigraciji kadar, istina skromnih, ali nadasve marljivih i vriednih fizičkih i umnih radnika. Sve ono predajno poštenje i čestitost, koja je bila od starine odlika hrvatskog istarskog puka, došlo je do izražaja i kod te emigracije. Bili su to vriedni i marni fizički radnici u tvornicama i obrtima, radišni seljaci i pošteni intelektualci.

I na kulturnom su području dali Istrani Hrvatskoj svoj prilog. Uz Viktora Cara Emina i Rikarda Katalinića Jeretova (jednoga od najvećih hrvatskih romanopisaca Istranina Eugena

Kumičića ne navodimo, jer spada u starije pokoljenje), koji su već prije svjetskog rata bili u hrvatskoj književnosti priznati, liepu je brazdu zaoralo na hrvatskoj kulturnoj njivi i novo istarsko pokoljenje. Na području znanstvenoga rada iztaknuo se pravnik sveučilištni profesor Dr. Srećko Culja (Zuglia) rodom iz Gračišća. Kao vrstni pedagožki pisci iztiču se braća Josip i Mate Demarin, te Josip Defrančeski. Odlični su čakavski pjesnici Dr. Mijo Mirković (Mate Balota), Drago Gervais, Zvane Črnja i Ivan Bostjančić, te Ivo Žic-Klačić iz Krka. Mirković je osim toga mnogo pisao i iz područja narodnog gospodarstva, a izdao je i životopis Istranina Matije Vlacića (Flacius-Illyricus). Na polju drame dao je hrvatskoj liepoj knjizi svoj doprinos Ernest Radetić (»Za goli život«, »Vihor«, »U pomoć«). Radetić se iztakao i kao dječji književnik (»Iskre pod pepelom« dobile su državnu nagradu!) uredivši dvanaest godišta »Malog Istranina«. Vriedan je omladinski književnik i pjesnik od starije generacije Josip Kraljić, a od mlade Ljubo Brgić iz Krnice, čiju je knjigu »Sunce i more« izdala Matica Hrvatska. Kao pjesnik i odličan esejista iztakao se i Dr. Ton Smerdel, podrietlom također iz Istre. Ante Dukić sa svojim »Dnevnikom jednog magarca«, »Pogledima na život i sviet«, zbirkom pjesama »Od osvita do sutona« i »Zovom Kvarnera« izpunio je također nekoliko najljepših stranica hrvatske liepe knjige. Svojim nadasve savjestno i pomno izrađenim brojitbenim podatcima o školskim i crkvenim problemima iztakao se šk. nadzornik Fran Barbalić. Nekoliko vanredno dobrih školskih knjiga i udbenika napisali su Fran Baf, Matko Zlatić (nenadoknadiva je njegova »Njemačka čitanka« za građanske škole) prof. Nikola Žic i drugi. Kao stručni gospodarski pisci iztaknuli su se Dr. Zlatan Ružić i Vladimir Franolić.

U hrvatskom glasbenom stvaranju zauzima jedno bez sumnje od najodličnijih mjesta također Istranin Ivan Matetić Ronjgov. Uz njega se iztiče i mladi prof. Slavko Zlatić svojim izvornim sastavima iz istarske melodike.

Starijoj generaciji glasbenika pripada Matko Brajša-Rašan, te Artur Gervais, posljednji tajnik općine Volosko-Opatija, otac pjesnika Drage Gervaisa. Priznat je skladatelj i Dr. Josip Mandić, rodom iz Trsta, koji živi u Pragu.

Priznati hrvatski slikari Josip Crnobori i Ante Motika također su istarski emigranti, a emigrantkinja je i glumica Marija Crnobori, sestra slikara Crnoboria.

Osim ovih poznatih i priznatih javnih i kulturnih radnika, dala je istarska emigracija i čitav niz vrstnih, ali skromnih i široj javnosti manje poznatih radnika: liečnika, profesora, sudaca, odvjetnika, agronoma, šumara i pripadnika svih mogućih zvanja.

Sve te istarske narodne snage niesu za svog boravka u Hrvatskoj odnosno Jugoslaviji ostale pasivne, kada se radilo o Istri. Nikada i ni u jednom času nije se u njihovim srdcima ugasila misao na Istru i na povratak u nju. Povezanost sa starim krajem ostala je trajno živa, što se je najbolje moglo vidjeti svake godine na blagdan Velike Gospe, kada bi iz svih krajeva države nagrnule brojne tisuće istarskih bjegunaca na Sušak, da se makar samo na čas približe znamenitoj onoj »žici«, koja je dielila Istru od Hrvatske, odnosno Jugoslavije. Dolazili su tako ljudi iz najudaljenijih krajeva države, da se makar samo preko »žice« sastanu sa milim i dragima, koji ostadoše dolje čuvajući stara djedovska ognjišta. Bijaše to veličanstvena, ali u istinu grozna i potresna slika. Majke, sestre, otčevi stari i braća, sva bliža i daljnja rodbina iz raznih krajeva Istre dolazila je pješačeći čitave dane preko Učke na Rieku i smjestila se uz strašnu onu žicu, preko koje bi često samo po nekoliko minuta uz budnu pazku talijanskih karabiniera smjeli razgovarati sa svojim dragima, koji su morali napustiti Istru i skloniti se preko granice. Bilo je dirljivih scena, koje zaslužuju, da ih ovjekovječi kist ili dlieto najvećih umjetnika.[3])

[3]) Mijo Mirković (pjesničko ime: Mate Balota) ovjekovječio je tako u snažnoj pjesmi »Na Rečini« jedan takav prizor:

Na Sušaku u Rečini
kalna voda teče.
Svaki put kad tuda projden
srdce me zapeče.

Na Rečini stoji most
ničesa ne veže
po njen gredu soldati
svaki pušku steže.

Podzemna, živa i žilava borba vodila se bez prekida svih 25 godina. U Istri i u emigraciji, tajno i javno, čas jače, čas slabije, čas tiše, čas gromkije. Borba žilava i težka. Borba s jednim jedinim ciljem: sačuvati hrvatstvo i slavenstvo Istre, tog krajnjeg i najizloženijeg bedema Hrvatstva i Slavenstva prema tudinskom zapadu...

Talijanske protufašističke stranke, čiji su se predstavnici razbježali po čitavoj Evropi, pokušali su doći u dodir s istarskim emigrantskim snagama, želeći ih izkoristiti u borbi za obaranje fašizma u Italiji. Koliko je god cjelokupna istarska emigracija bila izraziti i nepomirljivi protivnik fašizma, jer se je baš fašizam najstrahovitije, najbezobzirnije i najkrvavije oborio na naš živalj u Istri ,nije hrvatski i slovenski elemenat nikako mogao zaboraviti, da su baš tzv. liberalni režimi bili oni, koji su prije nego što je fašizam i njih oborio i potjerao, fašizmu ne samo omogućavali da uništava i iztrebljuje naš živalj, nego da su ga oni čas izravno, čas neizravno u tom radu podupirali i naoružavali.

Osim toga stanovište talijanskih antifašističkih stranaka, koje su u pitanju granica izmedu Hrvata i Slovenaca s jedne, i Talijana s druge strane bile jednako tako imperijalističke kao i fašizam, osim možda u drugom obimu, nije se nikako moglo dovesti u sklad sa stanovištem Hrvata i Slovenaca, koji

---

Priko mosta lipi grad
pun je naših brati
a do mosta jena žica:
tu te čeka mati.

Stoji tamo cilo jutro
stati će do noći
čekati će, ufati će
ćeš li moći doći.

Prašljive su njene noge
i stare cavate
milo lice zbrazdalo se
škrbeći se za te.

Na Sušaku pod Trsaton
teče Fiumera
priko nje su drage glave
miljare matera.

Od Rečine sve do Raše
od Raše do Mirne
čekaju nas dobre duše
čeznu oči virne.

Jedan dan mi ćemo složno
poj u kraj domaći
Samo ontar ne će svaki
svoju mater naći

su nepokolebivo i dosljedno stajali na stanovištu absolutnog i bezuvjetnog priznanja granice na Soči i ni stopu dalje.[4])

(Najliberalnije talijanske stranke bile su u najkrajnjem slučaju spremne pristati na tzv. stato cuscinetto, t. j. da se od Istre, Trsta i Goričke stvori zasebna državica, u kojoj bi i Hrvati i Talijani i Slovenci sami vladali, ali da bi Gorička i Trst pripali Sloveniji, odnosno Istra Hrvatskoj, o tom nije nikada ni jedna talijanska stranka htjela ni čuti.).

---

[4]) Značajno je u tom pogledu pismo, što ga je na poziv antifašističkog lista »Idea popolare« iz Pariza, za suradnju sa istarskim Slavenima, uputio uredničtvu toga lista, Stanko Čok, istarski bjegunac, koji se nastanio u Beogradu. Čok je prije toga odsjedio u talijanskim zatvorima 7 godina, te jednu godinu u zatočenju.

Čokovo pismo glasi:

»U jednom od posljednjih brojeva »Istre« čitao sam članak preveden iz »Idea popolare«, bez komentara, koji se odnosio na držanje »Istre« i naše emigracije u Jugoslaviji prema Italiji i Talijanima.

U »Idea popolare« je jedna karakteristična aluzija, to jest aluzija da slavenska emigracija ne pravi razlike izmedu fašista i nefašista, pa hoću da baš na ovu aluziju dadem odgovor.

Sigurno nije svima poznato, da su tamnice Julijske Krajine bile pune Slavena iza oslobodenja od Austro-Ugarske i da su konfinacije bile na dnevnom redu. Te postupke se opravdavalo vojničkim razlozima. Prva naša sela bila su zapaljena pod tim režimom.

Došli smo pod režim liberala. Mislilo se, da će se moći lakše disati. Eto iluzije! Ponos Slavena Julijske Krajine, plod njihovog plodnog rada krož jedno stoljeće, »Narodni domovi« Trsta, Pule, Pazina i ostalih manjih centara bili su uništeni i zapaljeni još u početku legalnog »režima slobode«.

A pod tim režimom su se pojavile i prve fašističke horde, pod tim režimom se je pojavio najdivlji teror našega doba. Zapaljenja novih sela i poznati dogadaji u Marezigama dogodili su se pod protekcijom talijanske vojske i za vrieme polu-liberalnog režima. Ako se može opravdati neopravdivu impotenciju demoliberalnog režima, ne može se opravdati infamnost sudova, koji su kažnjavali branitelje svojih posjeda i svojih obitelji, a oslobadali su palikuće i ubojice.

Naš narod je ostao u početku začuden nad tom slobodom, koju je donosila Italija u nove zemlje. Ipak se vjerovalo u povratak zakonitosti. Medutim došao je fašizam.

Nacionalna sviest i ponos pobunili su se protiv tolike nepravde. Zakonita borba bila je onemogućena. Promienilo se oružje i ušlo u ilegalnu

Naravno, da je stoga bilo težko, skoro nemoguće, naći jednu zajedničku bazu za suradnju. Prilike su, uostalom krenule same drugim putem.

---

borbu. Pale su žrtve na obe strane. A danas više nego li ikada naš je narod sviestan onoga što hoće i odlučio je da se ne povlači.

Sva talijanska politika u Julijskoj Krajini od okupacije do danas je prouzrokovala ogromnu štetu našemu narodu i postigla je obratne rezultate nego što je imala namjeru.

Razočarali smo se i u strankama lievice, u marksistima, koji niesu ništa poduzeli u obranu slovenskoga radnika, dok su to mogli t. j. 1919. i 1920. godine. Ako ništa drugo mogli su utjecati na javno mnienje. Međutim se mučki nastavljalo odbijanjem našega radnika. I držanje lokalne marksističke štampe nas je razočaralo prigodom prvih nasilja, paljenja »Narodnih domova« i naših sela.

Mi nismo imperialisti, mi ne tražimo ništa od drugih, mi tražimo jedino svoje. Tražimo i hoćemo slobodu. Mi smo protivnici rata i prolievanja krvi, ali da postignemo slobodu služit ćemo se svim mogućim sredstvima. Naša lozinka je i ostaje: Sloboda ili smrt! O našem narodu ne zavisi hoće li se prolievati krv, već to zavisi od talijanskoga naroda. Nepravde su nadošle s te strane...

Ideja o samoodređenju naroda Julijske Krajine nije nova, ali kada je bila predložena svi su je talijanski režimi odbijali. Mi smo bili uviek, a i sada smo za samoodređenje, ali za status quo ante 1919. Jer bi bilo prekomotno proklamirati samoodređenje iza 17 godina terora, kada je na desetke hiljada naših ljudi moralo ostaviti domovinu, a na njihova mjesta su došle tolike hiljade Talijana iz starih pokrajina.

Pružena ruka za mirno riešenje talijansko-jugoslavenskoga spora, ako je pružena u iskrenoj namjeri, bit će uviek prihvaćena s radošću od nas. Hoćemo absolutnu slobodu bez razpravljanja i transakcija bilo koje vrsti.

Rieč i djelo zavisi od talijanskog naroda.

Beograd 26. siečnja 1936.

Stanko Čok.

Od 1937. do 1941.

Ni krvave glave, ni tisuće godina zatvora, na koje su pojedine skupine hrvatskih i slovenskih boraca Istre bile osudivane od posebnog suda za zaštitu države, niesu mogle slomiti odpora naroda u kom se svaka žilica bunila proti svakom pokušaju iztriebljenja i nacionalne smrti.

Pritisak nije jenjavao, ali nije jenjavalo ni odupiranje. Borba se počela prenositi i izvan granica. Goleme rieke izbjeglica, koje su u borbi za očuvanje gologa života, bježale preko granica u tadašnju Jugoslaviju i Ameriku, nastavile su borbu nesmanjenom vjerom u pobjedu pravde. Diljem čitave bivše Jugoslavije stvarale se organizacije sa svrhom da se održi na okupu istarsku emigraciju i spremi je se za dan oslobođenja Istre u koje su svi živo vjerovali.

Borba je postajala sve ogorčenija, u Istri podzemno, a u emigraciji javno.

Talijanska je vlast sustavno provodila svoje namjere da posvema izkorieni slavenski življ. Za najmanje prekršaje kažnjavalo se naše seljake visokim globama, a kad ih oni niesu mogli platiti, davala bi im se imanja na dražbu ,na kojoj bi ih odkupljivale talijanske banke. Tako je godine 1935. bilo na Ćićariji osuđeno 13 ljudi zbog nedozvoljenog prenašanja šećera i brašna iz tzv. kvarnerske slobodne zone na 2 milijuna i jednu hiljadu lira, te 4 godine i jedan mjesec dana zatvora. To se u prvi mah činilo bezsmislenim, jer toliku svotu ne bi mogla smoći čitava Ćićarija, a kamo li ovih jadnih 13 Ćića. Međutim

je nekoliko mjeseci nakon toga državna vlast sva imanja te trinaestorice dala na dražbu i prodala ih za ukupnu svotu od 56.000 lira. Ta je imanja kupila jedna banka iz Trsta s namjerom, da se na tu zemlju kolonizira Talijane.

Uz fiskalni i politički sustav, koji je pogodovao uništavanju našeg hrvatskog malog posjeda u Istri, osnovano je — kako smo već spomenuli u Trstu godine 1931. i družtvo kome je bila svrha odkupljivati posjede hrvatskih seljaka na dražbama, te na njih naseljavati Talijane. Družtvu je ime »Ente di rinascita agraria per le tre Venezie«. Prve uspjehe je družtvo pokazalo već 1933. godine. Tada je puljski list »Corriere istriano« izviestio da je družtvo naselilo u čisto hrvatskom selu Valturi kod Pule osam obitelji iz Venecije. Pisao je da će ta kolonija »postati nadasve važno privlačno središte za ostale talijanske koloniste, koji će domalo asimilirati manje vriedno stanovničtvo okolice«. To manje vriedno stanovničtvo bilo je naravno naše hrvatsko seljačtvo.

U zapadnoj Istri kupovala su zemlju talijanska gospoda iz gradova. Tako su odjednom čitava naša sela ostala bez zemlje. Zemlju su kupovali, ne zna se po čijem nalogu i od koga financirani neki Grego iz Vrsara i advokat Amoroso iz Poreča. Tako je godine 1937. čitavo selo Begi u Limskoj Dragi ostalo bez zemlje. U selu Marasima odnieli su na dražbi zemlju šestorici naših gospodara. Isti se slučaj dogodio i u selu Kavranu na Puljštini. Imanje je na dražbi kupila pokrajinska uprava, koja je počela naseljavati na ta imanja Talijane.[1])

---

[1]) S kakvom je zloradošću pozdravila talijanska javnost ovo sustavno uništavanje naših posjeda u Istri, dokazuje članak, koji je izišao u milanskom listu »Il Secolo — La Sera« od 1. siečnja 1931.: »U cieloj pograničnoj zoni mogu se kupiti uz prihvatljive ciene, često izpod stvarne vriednosti polja, vinogradi, livade, kompleksi šuma i kuće, koje prodavaju domaći stanovnici u nadi da potraže sreću u inozemstvu. Ovi ljudi upotrebljavaju slavenske dialekte i mi nemamo nikakvog interesa da ih zadržavamo na pragu i na vratima Italije, kamo bismo mogli preseliti alpske stanovnike iz Karnije, Kadora i okolice Vicenze, gdje ima suviška stanovničtva«.

Položaj je postajao sve nesnosniji. Naravno da je takav postupak Talijana nailazio na najoštriju osudu hrvatskih i slovenskih sunarodnjaka s druge strane granice, pa je bilo nemoguće zadržati tzv. dobre susjedne odnose. Upadice su bivale sve češće, polemike unatoč najžešćeg zauzdavanja cenzure, sve oštrije, ulične demonstracije sve jače.

Državnici s jedne i s druge strane granice počeli su konačno govoriti o nekom približavanju. I konačno je godine 1937. došlo do nekog sporazuma koji je trebao ublažiti mučnu i napetu atmosferu među dvjem susjednim državama.

Taj je sporazum podpisan o Uzkrsu 1937. a podpisali su ga u ime Italije zet samoga Mussolinia grof Ciano, a u ime Jugoslavije ministar predsjednik Dr. Milan Stojadinović. Tom prilikom izjavio je grof Ciano:

»Ono što hoćemo da uklonimo to je prije svega svaki izvor nepovjerenja. Ono što želimo da stvorimo je trajno prijateljstvo između naših dviju zemalja. Ja sam uvjeren da će to imati najpovoljnije reperkusije na pogranično stanovničtvo obih zemalja, koje će stanovničtvo od zaključenog sporazuma osjetiti najblagotvornije djelovanje.

Sa svoje strane ja sam obaviestio gospodina predsjednika Stojadinovića o potrebnim uputstvima, koja su data nadležnim talijanskim vlastima u pogledu učenja i upotrebe hrvatskog i slovenskog jezika i u pogledu bogosluženja na istom jeziku.

Iza toga izvadio je iz džepa svog žaketa jedan plavi papir i izjavio sliedeće:

»Imam prijatno zadovoljstvo da vam saobćim, da sam dobio jednu posebničku brzojavku od ducea u kojoj me izvještava ,da je u čast današnjega podpisa sporazuma pušten iz zatočenja i ostatak političkih zatočenika slavenskoga podrietla. Kaošto je poznato tih zatočenika bilo je stotinu. Prvi dio bio je pušten povodom sretnog događaja u talijanskoj kraljevskoj porodici. Sada je pušten i ostatak od 28 zatočenika«.

Kao što je svaka izjava, koju su u pogledu slavenskog življa u Istri dali talijanski državnici, bili oni demokrate, socialiste, liberalci, klerikalci ili fašisti, kako smo se imali iz dosadanjeg prikaza dogadaja prilike uvjeriti, bila neistinita, tako je bila neistinita i ova izjava grofa Ciana.

Talijanski su časopisi ovu izjavu na veliko i široko objavili tako da je izgledalo kao da su svi Hrvati i Slovenci, koji su radi političkih prestupaka bili od fašističkog suda za zaštitu države osudeni na dugogodišnju tamnicu, pušteni na slobodu. Uistinu pak nije tom prilikom bila dana nikakva amnestija, nego je bio samo veći broj — ne svi — političkih osudenika poslan kućama i to samo zato, da se napravi mjesta novim prognanicima.

Prigodom pohoda ministra Stojadinovića u Rimu o Božiću 1937. Mussolini mu je ponovno izjavio, da je pustio na slobodu sve hrvatske i slovenske zatočenike Ali i ta izjava bila je lažna, jer je još veoma velik broj Hrvata i Slovenaca ležao po konfinacijskim logorima, a od vremena do vremena se uviek nove i nove slalo.[2]) Nakon stupanja Italije u rat 1940. godine postao je broj uhapšenika i konfiniraca tako velik, kako nije bio ni za vrieme najgoreg fašističkog divljanja.

U godinama, koje su sliedile iza tog tzv. prijateljskog sporazuma bilo je, istina, pušteno kućama mnogo slovenskih i hrvatskih zatočenika, no ne na temelju pomilovanja, nego zato, jer su već izvršili svoju kaznu. Duševno i tjelesno satrti vratili su se svojim domovima, gdje medutim niesu mogli obstati, jer

[2]) Prije odluzka ministra Stojadinovića o Božiću 1937. u Rim u pohode Mussolini-u, zamolio ga je Savez jugoslavenskih emigranata, da izhodi od Mussolinia puštanje na slobodu stanovitog broja naših političkih osudenika i zatočenika, te mu je izručen i njihov popis. Stojadinović, toga nije učinio i nije taj popis predočio.

Postupak Stojadinovićev prema progonjenim istarskim Hrvatima i Slovencima ne može se reći, da je bio blagonaklon. Kad se je predsjednik Političkog družtva za Hrvate i Slovence u Trstu, Dr. Vratović, vratio iz zatvora, gdje je bio osuden na 11 godina tamnice, došao je u Beograd, i kao odvjetnik zamolio da bude imenovan sudcem s brojem godina, koje mu pripadaju. Stojadinović je njegovu molbu odbio s izjavom: »Neprijatelj moga prijatelja (mislio je Mussolinia) je i moj neprijatelj!« I Dr. Vratović je ostao u Beogradu bez službe.

im je bio zatvoren put do bilo kakove službe i bilo kakovog namještenja, budući da niesu mogli priložiti dokaza o političkoj neporočnosti. Većina njih je i nadalje ostala pod trajnom redarstvenom pazkom. Mnogo ih je prebjeglo preko granice u Jugoslaviju. Oni koji su ipak izdržali kod kuće, bili su odmah uhapšeni i ponovno zatočeni, čim je Italija zagazila u rat.

Spomenuli smo već da je prigodom podpisivanja sporazuma na Uzkrs 1937. grof Ciano po nalogu Mussolinia dao razna obećanja koja se odnose na hrvatsku i slovensku manjinu pod Italijom. Ta su obećanja sastavni dio posebnoga pisma, koje, istina, nije bilo javno objavljeno, ali je njegov sadržaj bio obće poznat. Tim se je pismom talijanska vlada obvezala, da će slavenskoj manjini dati stanovite olakšice i to: 1. upotrebu njihovog jezika u crkvi, 2. otvorenje tečajeva za hrvatski i slovenski jezik, 3. izdavanje jednog ili više listova na hrvatskom i slovenskom jeziku i 4. dopuštanje kulturnih manifestacija i organizacija.

Medutim, kada su bivši hrvatski i slovenski poslanici u rimskom parlamentu zatražili da ih Mussolini primi, kako bi mu mogli iznieti želje hrvatske i slovenske manjine u tom pogledu on je to odbio. Odbio je to i godine 1939. u rujnu, kada se je u javnom pismu upravljenom H. Runcimanu zauzeo za samoodredenje naroda i zahtievao plebiscit za Slovake i Podkarpatske Ruse.

Sva obećanja ostala su neizpunjena. Hrvatski i slovenski jezik ostao je i nadalje zabranjen u crkvama.[3]) Tamo gdje se

[3]) Baš zbog upotrebe narodnog jezika u crkvi dogodilo se i nekoliko težkih nasilja. Tako su, zbog toga, što su na Božić 1936. pjevali u crkvi božićne pjesme u narodnom jeziku bila četvorica mladića iz Podgore pozvana na preslušanje u mjestni ured Fašija. Tamo su bili prisiljeni, da za kaznu popiju svaki po jednu 1/4 litrenu čašu neke tamne tekućine. Kasnije se izpostavilo, da je to bilo ulje za mazanje strojeva, što je težko djelovalo na unutrašnje organe mladića. Jednome od njih Vjekoslavu Bratužu, organisti crkve, je tako težko pozlilo ,da je morao biti prevezen u bolnicu. Nakon mjesec i pol strahovitih patnja i strašnih grčeva, od kojih je pod konac i poludio Vjekoslav Bratuž je u bolnici umro. Odmah nakon njegove smrti, bila je njegova rodna kuća obkoljena izvidnicima, koji niesu nikoga iz nje puštali ni van ni unutra. Noću su lies iz bolnice krišom odnieli i pokopali ga.

je još bio zadržao, zahvaljujući uztrajnim hrvatskim svećenicima kao na pr. u Doberdobu, Medulinu, Svetom Vičentu i Lanišću, bio je čak iza sporazuma silom odstranjen.

Značajan je postupak s lindarskim župnikom Josipom Milićem. Istoga dana kada je Stojadinović na Božić bio u Rimu i slušao svečana obećanja talijanskog ministra predsjednika, pozvao je policijski komesar iz Pazina Bolanco Milića k sebi i oštro ga pozvao na red, što u crkvi propovieda hrvatski, a ne prevodi propovied i na talijanski, te što djecu podučava u sakristiji vjeronauk na hrvatskom jeziku, jer da time spriečava rad škole. Jedan karabinierski satnik, koji je bio prisutan prigodom tog preslušavanja zaprietio se je Miliću, govoreći mu, da on tim svojim postupkom spriečava smirenje duhova, kako su ga zamislili Mussolini i Stojadinović. Kad je župnik uztrajao na svom stanovištu, zagrozio mu se je karabinierski satnik represalijama i izjavio mu neka se ne začudi, budu li mu jednoga liepoga dana nepoznati ljudi polupali prozore na župnom dvoru.

Jedva godinu dana nakon toga bio je župnik Okretić iz Kojskoga kod Gorice zatočen na dvije godine zato, što je podučavao djecu vjeronauk u njihovom materinskom jeziku, i zato što nije htio bez naloga svoga biskupa propoviedati u crkvi talijanski za trojicu Talijana, koji su se bili doselili u njegovu župu. Radi sličnih »prestupaka« bili su kažnjeni i župnik u Kobaridu Pavlin, te župnik Bregant iz Cerova. Župnik Malalan iz Ospa osuđen je zbog istoga razloga na tri godine zatočenja.

U ožujku 1939. dobili su svi podeštati (načelnici), fašistički tajnici i učitelji nalog, da u svojim općinama ne trpe daljnje možebitno propoviedanje u crkvi na hrvatskom ili slovenskom jeziku.

Više crkvene vlasti niesu, na žalost, uzele u zaštitu hrvatske i slovenske vjernike ni župnika. Kad je tršćanski biskup Fogar Talijan, ali izpravan biskup, morao na pritisak fašističkih vlasti odstupiti, bio je na njegovo mjesto imenovan dotadašnji riečki biskup Santin, koji se je bio posebno izkazao mržnjom na hrvatstvo svojih vjernika. Svojega stava nije promienio ni na tršćanskoj biskupskoj stolici. Kad je naime došlo k njemu izaslanstvo vjernika iz župe Zrenj u Istri, koja je izključivo

hrvatska, s molbom, da bi im poslao župnika, koji pozna hrvatski jezik, on ju je jednostavno potjerao.

Santin se pobrinuo da je iz malog sjemeništa u Kopru, u kom se odgaja svećenički podmladak za tršćansko-koparsku i porečko-puljsku biskupiju, nestao i posljednji duhovnik, koji je vladao hrvatskim jezikom. Poduku u tom jeziku povjerio je jednom laiku talijanske narodnosti, koji jedva da je nešto malo hrvatski natucao. Pitomcima zavoda bilo je uobće zabranjeno međusobno govoriti hrvatski ili slovenski.

U porečko-puljskoj biskupiji, gdje je stanovništvo u ogromnoj većini hrvatsko ima na 80.000 Hrvata samo 9 hrvatskih župnika koji su u stanju podučavati vjeronauk i tumačiti evangjelje pučanstvu u njegovu materinskom jeziku. Svi ostali svećenici su Talijani, tako da moraju u nekim krajevima, kao na pr. u Svetom Vitalu, hrvatski vjernici navodno čak i izpovied obavljati pomoću tumača.

Niti gorički nadbiskup Margotti nije zaostajao, kad se radilo o zatiranju hrvatskog odnosno slovenskog jezika u crkvi, za svojim pastirskim drugovima iz Trsta i Poreča. Tako je na pr. na pritisak vlasti premjestio župnika iz Devina na drugu župu a na njegovo mjesto postavio župnika Talijana. Kad je zbog toga došlo k njemu izaslanstvo župljana, koje se je zauzimalo za dosadašnjeg župnika, on je prijavio članove izaslanstva političkim vlastima, koje su povele strogu iztragu. Župnika pak, koji se je tog istog dana kod njega prijavio, pozvao je, da smjesta ode u drugu župu, te da se više ne pokazuje u svojoj prijašnjoj župi.

Od dana stupanja Italije u rat bilo je zatočeno daljnjih sedam hrvatskih i slovenskih župnika i to:

Župnik Ivan Pavić (Pavi) iz Novaka u Istri u Grottaminardo (Avelino);

Župnik Šime Milanović iz Kringe u Istri u Ižulu (Istra);

Župnik Ivan Kovač iz Št. Vida kod Postojne u Norcio (Urbino);

Župnik Srećko Rejec iz Zgonika kod Trsta u Chiusano s. Domenico (Avelino);

Župnik Ernest Bandelj iz Nemškoga Ruta u Goričkoj u Lavello (Chieti);

Župnik Tone Požar iz Matenje vasi u Colfiorito di Foligno;

Župnik Ivan Bidovec iz Hrenovica osuđen na 5 godina zatočenja;

Župnik u Dutovljama Albin Kjuder bio je uapšen, ali je pušten na slobodu, dočim je župnik Toma Banko iz Tinjana trebao biti konfiran, ali je pravovremeno pobjegao čamcem iz Opatije na Krk.

Broj zatočenika bio bi još i veći, da nije došlo do sporazuma među crkvenim i političkim vlastima, prema kojemu su crkvene vlasti na želju političkih premjestile sve župnike Hrvate u čisto talijanska mjesta, tako da su postali »neškodljivi«, a na njihova su mjesta u hrvatske župe, na taj način izpražnjene, poslali talijanske svećenike.

Što se tiče otvorenja hrvatskih i slovenskih škola odnosno jezičnih tečajeva, nije talijanska vlada dozvolila niti najmanjih ustupaka. U čitavoj tzv. Julijskoj Krajini (Istri, Rieci, Trstu i Goričkoj) nije dopustila otvorenje niti jednog dječjeg vrtića za slavensku manjinu. Ne samo to. Posebničko podučavanje djece u obiteljima u hrvatskom ili slovenskom jeziku bivalo je i nadalje težko kažnjavano. Neki mladići i djevojke iz Trsta, koji su pokušavali sami međusobno učiti hrvatski i slovenski, te se međusobno podučavati, bili su zbog toga »zločina« uapšeni i izvedeni pred posebni sud. Neposredno nakon podpisivanja tog tzv. »sporazuma« izgledalo je, da će talijanska vlada barem formalno izvršiti obećanje. U predgradjima Trsta izpitivali su učitelji djecu, kako govore kod kuće. Predmnievajući da se zaista radi o otvorenju jezičnog tečaja u njihovom materinskom jeziku javila su se skoro sva djeca za učenje svog materinskog jezika. Međutim grdno su se prevarila. Za par dana sva su ta djeca dobila na dar knjigu (»Il nuovo Italiano» (Novi Talijan) s nadpisom »Dono del Duce«, (Dar Duče-a). Uistinu je danas u Istri Trstu i Goričkoj preko 100.000 školske djece bez ikakve poduke u materinskom jeziku.

Da pak vlada nije nikada ni namjeravala izpuniti dana obećanja dokazuje i sama činjenica, što je neposredno nakon podpisa tog sporazuma izrađena tzv. »carta della scuola«, koja je bila objavljena sredinom veljače 1939., a koja tvori temelj cjelokupnog školstva i izobrazbe u Italiji.

Ta temeljna listina za školstvo potvrđuje ne samo postojeći položaj nego ga čak i pooštrava na štetu slavenske manjine, jer po toj novoj reformi »temelji talijanska škola načelo obće naobrazbe na inspiracijama iz vječnih vrednota talijanskoga plemena i kulture«, a to načelo očito izključuje »a priori« svako podučavanje omladine u jeziku ili kulturi, koja nije talijanska.

Po toj listini tvore škole i fašističke omladinske organizacije nedjeljivo jedinstvo. Od četvrte do dvadeset i prve godine života su sva mužka i ženska djeca obvezana na tzv. »školsku službu« (servizio scolastico). Ta se sastoji u tome, da moraju djeca od četvrte do četrnaeste godine pohađati školski vrtić i osnovnu školu. Istodobno pak moraju biti i aktivni članovi raznih fašističkih omladinskih organizacija, kaošto su GIL (Gioventù italiana del littorio) i GUF (Gruppo universitario fascista). Sudjelovanje u tim družtvima dužnost je i nakon svršetka školovanja sve do 21 godine života, jednako za mužku kao i za žensku mladež.

Novi građanski zakonik, koji je stupio na snagu 1. srpnja 1939. proširio je te odredbe i na odgoj u domaćem krugu ,u koliko se uobće o tome može govoriti. Član 145 naime izričito kaže »da odgoj mora odgovarati načelima i moralu fašističke nacionalne ideologije« inače da država ima pravo oduzeti roditeljima odgoj njihove vlastite djece, iz ruku.

Sve hrvatske i slovenske kulturne manifestacije su unatoč svečanim obećanjima bile i nadalje zabranjivane. Jedino neposredno nakon sklopljenog sporazuma o Uzkrsu 1937. bilo je dozvoljeno gostovanje ljubljanske opere u Trstu, no i to je bilo ograničeno na cigle dvie operne predstave. Izvanredna navala slovenskog i hrvatskog obćinstva na te dvie priredbe jasno je dokazala, da su svi pokušaji odnarodjivanja našega življa ostali bez uspjeha.[4])

[4]) Sama viest, da će u Trstu gostovati slovenska opera iz Ljubljane kao da je elektrizirala sav naš tamošnji živalj. Bilo je slučajeva, da su seljaci prodali kravu samo zato, da bi smogli novaca za posjetiti te dvije večeri u tršćanskom kazalištu. Naši đaci, koji su studirali u Padovi došli su svi zajedno, njih 20, u Trst na te dvije večeri .No samo da je bilo puno kazalište nego i svi hodnici, pa i sve ulice, koje vode do kazališta. Sve je bilo nagnjeteno od množtva naroda Kada se podigao zastor i zaorile

Vlasti su zato u buduće nastojale svim sredstvima spriečiti daljnja gostovanja. Tako je malo kasnije smio nastupiti u Trstu i Zbor Ćirilo-Metodov iz Zagreba, ali su mu u Gorici zabranili nastup. Kad je pak na nalog središnjih vlasti iz Rima bio nastup ipak dozvoljen, fašisti su na sve načine pokušali da spriečе dolazak našega življa na priredbu. U Puli je nastup, toga istoga družtva bio uobće zabranjen.

Skoro dvije godine kasnije, naime o Duhovima 1939. se je nešto slična dogodilo Glasbenoj Matici iz Ljubljane, koja je trebala nastupiti u Postojni. Kad je bilo već sve pripravljeno za koncert, bio je taj u zadnji čas zabranjen.

Ljubljanska opera, koja je u svibnju iste godine po drugi put došla na gostovanje u Trst nastupila je tri puta pred dubkom punim kazalištem, no bez i jedne manifestacije, bez ijednog pljeska. Što je bilo? Fašistička je stranka za sve tri večeri pokupila sve ulaznice i razdielila ih samo svojim članovima, tako da je bio onemogućen pristup bilo kojem našem čovjeku. Kazalište je vrvilo od redarstvenika i izvidnika, kojih je bilo sve puno čak i iza pozornice i u orkestru.

Posebnom zagriženošću preduzele su si talijanske vlasti, da zatru svaku kulturnu manifestaciju samoniklog hrvatskog ili slovenskog pučanstva. Kada su o Božiću 1938. nekoji mladići priredili u jednoj gostionici u selu Kopriva na Krasu, zabavu i tom prilikom uvježbali mali šaljivi igrokaz morali su zbog to nedužne zabave odgovarati pred sudom u Sežani. Svi su oni zajedno s gostioničarkom bili osuđeni na visoke novčane kazne.

---

državne himne »Naprej zastave slave« i »Liepa naša domovina«, pljesak je bio tako buran tako dugotrajan, da ga se nije uobće moglo zaustaviti. Ljudi su u kazalištu svi plakali od ganuća kao mala djeca, a seljakinje iz tršćanskog predgrada, koje su bile na galeriji nekoliko su minuta bez prekida bacale na glumce same karamfile i to u takvim količinama da je nakon par minuta čitava pozornica bila do koljena izpunjena cviećem. Takovog izljeva rodoljubnog čuvstva, toliko suza sigurno Trst nikada nije vidio. Mjestne su vlasti izjavile: »Sve ono, što smo 25 godina stvarali da Trstu damo samo talijanski značaj, ove je večeri porušeno«. I jedino ugled Mussolinia medu fašistima mogao je dopustiti da to prode bez upadica. Mussolini je naložio, da se priredbe moraju održati i tršćanski je fašizam morao to progutati. To je medutim bio i posljednji put. Posljednja manifestacija jer su kasnije bile sve zabranjene ili drukčije organizirane.

Na Svesvete iste godine jedna je skupina mladića pjevala u jednoj gostioni tršćanske okolice posvema nedužne slovenske pjesme. Jedan mladić koji je predvodio pjevanje bio je uapšen i zadržan nekoliko tjedana u zatvoru. Redarstveni komesar Favazzi ga je i tukao. Kad je pušten iz zatvora dobio je redarstvenu opomenu, nakon koje sliedi za najmanji prestupak zatočenje. Godinu i pol zatim bio je mladić na zahtjev tajnog fašističkog redarstva (»OVRA«) ponovno uapšen a s njime i većina mladića spomenute pjevačke skupine. Koncem veljače 1941. još su se uviek svi mladići nalazili u zatvoru na razpolaganje posebnom sudu za zaštitu države. Ista sudbina zadesila je i skupinu mladića i djevojaka, koji su zajedno slavili Silvestrovo 1939. odnosno Novu godinu 1940.

I četvrto obećanje, ono o slobodnom izdavanju slovenskih i hrvatskih časopisa je ostalo neizpunjeno. Godine 1938. i 1939. smjeo je istina, izlaziti u Gorici vjerski mjesečnik »Svetogorska Kraljica«, no to nije bilo ništa drugo nego vjerska promičbena publikacija, što su je izdavali talijanski redovnici poznatog hodočašća na Svetoj Gori kod Gorice, prigodnom proslave 400-godišnjice svetišta. Publikacija je na svršetku svečanosti bila sama po sebi obustavljena. No i ta čisto vjerska publikacija, koju su izdavali Talijani, je izprva bila veoma nepovoljno primljena od talijanske vlasti.

Nakon podpisa spomenutog već sporazuma nastupilo je malo olakšanje jedino u dopremi hrvatskog i slovenskog novinstva s druge strane granice u Istru, no i to je bilo uredeno na temelju reciprociteta za talijanske novine, kojima je od tada bio dozvoljen ulaz u bivšu Jugoslaviju. No to olakšanje je vriedilo samo za nekoje časopise. Medutim je i ta pogodnost, koja je jedina mogla biti od koristi hrvatskom i slovenskom pučanstvu pod Italijom bila od mjestnih vlasti izigravana. Niesu naime mogle dozvoliti da na pr. slovenski ili hrvatski dnevnici dobiju u pojedinim mjestima ili selima više čitatelja nego li talijanski listovi. Trafikanti i prodavači novina, izvrgnuti pritisku mjestnih vlasti, niesu smjeli hrvatske i slovenske novine i listove primati, nego su morali odgovoriti upravama: da za te listove nema u mjestu zanimanja. Ako je netko uprkos

tome ipak pokušao te listove prodavati, riskirao je da mu bude oduzeta obrtnica.

Već i prije podpisa prijateljskoga sporazuma nije u Italiji bilo zabranjeno izdavanje hrvatskih i slovenskih knjiga. To je međutim bilo dozvoljeno samo na papiru. Praktički je to bilo onemogućeno zbog postupka cenzurnih vlasti na samim kvesturama i na središnjoj cenzuri u Rimu. Gomile i gomile knjiga, koje su se tiskale čekale su godinama u skladištima tiskara, dok dođe odobrenje za razpačavanje ,no uzalud.

Nakon podpisa sporazuma nastalo je jedino tu olakšanje. Dozvoljena je bila odprema knjiga. Kako je narod željno čekao na hrvatske knjige dokazuje najbolje činjenica, da je odmah čim je izdana dozvola za razpačavanje u jedan mah razpačano i pošlo od ruke do ruke preko 400.000 primjeraka raznih knjiga. I ta je sloboda međutim trajala veoma kratko, jer čim je Italija stupila u rat, prestala su i ta odobrenja. Od toga časa nije više izdana niti jedna dozvola za razpačavanje hrvatskih odnosno slovenskih knjiga, čak ni džepnog kalendarića.

Najtraženija knjiga u Istri molitvenik biskupa Dobrile »Otče budi volja Tvoja« dostavljao se puku na taj način, da se je jedno te isto izdanje uviek iznova istim slovima i s istom godinom izdanja uviek pomno bez znanja vlasti tiskalo i razpačavalo među narodom.

Međutim vlasti ne samo da se niesu zadovoljavale time, da pojedinim knjigama ne dadu odobrenje za razpačavanje, nego su već i prije same cenzure počele plieniti knjige u tiskarama i knjižarama. Takova je sudbina zadesila nabožnu knjigu »Blagoviest«, kratak izvadak iz evangjelja, što ju je sastavio pokojni monsignor Ličan. Ta je zapljena tim značajnija, što je navodno na najvišem mjestu u Rimu bilo zajamčeno, da se knjigama nabožnog sadržaja ne će praviti nikakve potežkoće.[5])

V i d i s e d a k l e i z s v e g a, d a j e p o s l j e d a k s p o r a z u m a b i o n i k a k a v i d a s e n i t i j e d n o t a l i j a n-

[5]) Zapljene knjiga predstavljale su često strahovitu materijalnu štetu. Tako je samo u veljači 1935. zaplienjeno odjednom 15.000 naših molitvenika, a tokom 1934. ništa manje nego 100.000 naših knjiga. (Vidi: Lavo Čermelj »Istra« 11. V. 1935.).

niesu si zapravo pravili nikakvih iluzija. Oni su znali, što talijanska obećanja znače i koliko se do njih smije držati. Uostalom je već dva dana nakon podpisa sporazuma vođa fašista u Istri Giovanni Maracchi (Mrak) uzprkos stroge cenzure koja tamo vlada, doslovce napisao u listu »Corriere istriano«: »S l o v e n c i i H r v a t i n e k a s i u p o g l e d u o b e ć a n j a d a n i h u s p o r a z u m u n e u t v a r a j u m n o g o, j e r u J u l i j s k o j K r a j i n i p o s t o j e s a m o T a l i j a n i i f a š i s t i i n i t k o d r u g i«. Sredinom svibnja 1937. sastali su se u Trstu fašistički tajnici Istre, Rieke, Trsta i Goričke pa su tom prilikom zauzeli stanovište protiv danih obećanja, tako da ih vlada zapravo, sve kad bi i htjela, ne bi nikada bila održala. Da pak na to nije ni pomišljala dokazuje najbolje već spomenuta školska reforma i novi građanski zakonik, u kojima vlada uobće ne spominje onih 600.000 Slavena. Zakon od 14. veljače 1939. kojim je umjesto dotadašnjeg parlamenta ustanovljena zbornica fašističkih korporacija, takoder ne vodi o Slavenima računa, jer u novoj zbornici, koja ima oko 700 poslanika ne predvida za Hrvate i Slovence niti jednoga, iako bi ih oni prema svom broju morali razmjerno imati najmanje devet.

No ne samo politički i kulturno ,nego i gospodarski išla je talijanska vlada za tim, da uništi i zatre slavensku skupinu i to sve nakon podpisa prijateljskoga sporazuma i glasovitih obećanja. Ne spominjući razna ograničenja i zaprieke koje su pravljene hrvatskim i slovenskim priradnicima, trgovcima i obrtnicima, ukoliko ih je još ostalo, spomenut ćemo samo slučaj tršćanske posujilnice i štedionice, kojoj je odlukom od 3. kolovoza 1940. razpušten upravni i nadzorni odbor. To je bio najveći slovenski novčani zavod, koji je već prigodom paleža Narodnog doma u Trstu bio pretrpio golemu štetu.

Nasilno razvlašćivanje hrvatske odnosno slovenske zemlje sustavno se nastavljalo. Neposredno nakon sklopljenog sporazuma Italija je naredbom od 7. siečnja 1937. bila dala poznatoj nam ustanovi »Ente per la rinascita agraria delle tre Venezie«, pravo, da smije zahtievati razvlašćenje seljačkih imanja ako

bi bila toj ustanovi potrebna za postignuće njezinih ciljeva u smislu njezinih pravila. Ta pravila pak nisu bila nikada objavljena. Kasnije je iz naziva te ustanove odpao naziv »agraria«, jer je ustanova počela zahtievati i razvlašćenje i drugih posjeda, osobito onih, koji su služili putničarstvu i veleobrtu. Zaključci te ustanove su zapravo bili u našim krajevima upereni jedino i izključivo u pravcu razvlašćivanja hrvatskog i slovenskog življa i oduzimanja hrvatskih odnosno slovenskih posjeda.

Takvim sredstvima išlo se za tim, da se našeg čovjeka odkine od zemlje, s kojom je naš živalj već tisuću godina srašten. Seljak bez zemlje postaje bezkičmenjak, proleter, kojega se lako prebacuje iz jednoga kraja na drugi, koji lako seli, jer ga na to sile prilike i traženje zarade.

Iz svega navedenoga jasno je ,da Italija nije ni pomišljala na to, da izvrši svoja obećanja u pogledu slavenske manjine, nego da je zbog trenutačnog političkog položaja sklopila taj sporazum, kako bi imala slobodne ruke na drugoj strani. Čim je potežkoće na drugoj strani svladala ona je opet pokazala svoje pravo lice prema susjednoj državi. Jedva dvie godine nakon podpisa te prijateljske pogodbe, izkrcali su se Talijani 7. travnja 1939. u Draču, Valoni, Santi Quaranta i Svetom Ivanu Meduanskom i zaposjeli Albaniju.

Osvajanje Albanije bilo je samo prva etapa talijanskog prodiranja na Balkanu. Ona je htjela prodrieti do Soluna.

Ali i prema sjeveru počeo je rasti talijanski apetit. Presizanja Talijana za slovenskim pokrajinama bila su sve očitija. Značajna je u tom pogledu knjiga nekog Francesca Cianciulli-a pod naslovom »La Carniola italiana« (»Talijanska Kranjska«). U toj knjizi tvrdi autor Dr. Francesco Cianciulli, da spada sva Kranjska ili bolje sva bivša Dravska banovina, zemljopisno, gospodarski, poviestno i čak »geometrijski«, Italiji. Za nj je Ljubljana talijanski grad isto tako kaošto da su talijanski Bozen, Trento, Verona i Padova. U svojim tvrdnjama ide čak tako daleko, da smatra Slovence Talijanima, koji se od ostalih Talijana razlikuju samo po nekim plemenskim oznakama, naime po slovenskom materinskom jeziku, koji da im je ostao

kao posljedica velike slavenske poplave. Cianciullieva knjiga nije zapravo ništa drugo nego odraz mnienja tadašnje Italije.

Stupanjem Italije u rat neprijateljstvo je Talijana spram Hrvata u Istri i Slovenaca postalo još očitije. Prema njima su vlasti poduzele najstrože mjere. Odmah nakon ulazka Italije u rat uapšeno je i odpremljeno u logore preko 100 Hrvata i Slovenaca. Broj konfiniraca popeo se za kratko vrieme na tri stotine..., Među tima ćemo spomenuti samo zadnjeg izabranog hrvatskog podnačelnika u Opatiji Julija Mirana i njegovog sina, mesara Driusia, umirovljenog majora Hvalu, odvjetnika Ivana Poščića, 70 godina starog posjednika Lunačeka i vratara hotela »Astoria« Ljubomira Glogovića, sve iz Opatije, zatim ljekarnika Dr. Viskočila iz Lovrana i trgovca Oberšnela sa sinom iz Divače.

Jednom rieči ,sve što je još od Hrvata i Slovenaca u Istri, Trstu i Goričkoj uživalo bilo kakav ugled među narodom, bilo je poapšeno. Svećenike koji su odmah na početku rata zatočeni, spomenuli smo već prije.

Ovdje smo naveli samo nekoliko imena zatočenika, no bilo ih je na stotine i stotine. Nekoji su bili zatočeni u Građežu, drugi u Romansu u Furlaniji, a velika većina odvedena je pod strogim nadzorom u srednju i južnu Italiju. Pisca Franca Bevka iz Gorice odveli su u okovima u koncentracioni logor u Bisticchi. Drugi su bili smješteni u Colfiorito di Foligno. Prilike su u logorima bile očajne[6]) Bračni par Frančeškin, poznat iz tršćanske razprave (Bazovičke žrtve), u kom je bio suđen i izdržao kaznu, ponovno je uapšen i odveden u zatočenje. Sa sobom su morali uzeti i malodobnu kćerkicu, jer je niesu imali kome prepustiti na čuvanje.

Osim ovih zatočenika bili su i svi zatvori prepuni naših uapšenika, koji su čekajući na pomno pripravljeni monstreproces, trpjeli strahovite muke po tršćanskim i istarskim zatvorima. 5. rujna 1940. uapšeno je bilo oko 200 iztaknutih Hrvata i Slovenaca, osobito inteligenata ,među njima Dr. Frano Tončić iz Trsta, te njegov činovnik Danilo Bolčić i činovnica Marija Abram. 22. rujna uapšena je daljnja skupina, a u njoj

[6]) Vidi: Zapisničku izjavu svećenika Dra. Lackovića na str. 227.

poznati abiturient hrvatske pazinske gimnazije Stipe Lovrečić, ravnatelj već spomenute Tršćanske posujilnice i štedionice, čiji je upravni i nadzorni odbor, kako već spomenusno, nedugo prije toga bio razpušten.

Za najkraće vrieme broj uapšenika popeo se na 400. Vlasti su htjele prirediti jedan ogroman protuslavenski monstre proces, na kom će se dokazati ,kako su Hrvati i Slovenci pod Italijom htjeli minirati čak talijansku državu. Međutim je sastavljanje obtužnice išlo veoma labavo. Nije bilo moguće ništa inkriminirati obtuženicima. Uslied toga su već o Božiću 1940. nekoji pušteni iz zatvora, no uza sve to bilo ih je ostalo oko 300 u zatvoru. Hapšenja i zatvaranja naših ljudi su se nastavila i dalje. Tako je pohapšen velik broj naših ljudi na Pazinštini, u Opatiji, u Jurišićima i Jurdanima i uobće po svim mjestima i selima uz granicu, sve od Postojne do Rieke.

Svoje nepovjerenje prema Hrvatima i Slovencima, koji su služili u talijanskoj vojsci pokazale su vlasti u svom postupku s vojnicima naše narodnosti. Ne samo da su ih slali, ubačene među čisto talijanske jedinice u prve linije u Abesiniju, Španiju i Albaniju, nego su od njih sastavili i posebne jedinice, koje su odielili od ostale vojske i smjestili ih po raznim krajevima Južne Italije, kao na pr. u Temu, Maceratu, Campobasso, Casale, Monferata i t. d. Zapovjedničtvo tih bataljuna povjereno je karabinierima, dakle vojničkoj policiji. Ti slovenski i hrvatski bataljuni, bez oružja, niesu zapravo bili ništa drugo, nego koncentracioni logori, u kojima su naši mladići bili puki robijaši.

Takovo je bilo stanje Istre i Istrana do konca 1940.

Gospodarska, narodnostna i duševna preobrazba Istre

Pogrješno bi bilo tvrditi, da je strahoviti pritisak što ga je talijanska vlast vršila u Istri nad našim življem i moralno i materialno, ostao bez ikakvih posljedica. Uzrečica o žilavoj odpornosti i neslomljenoj borbenosti, iako je u svojoj biti istinita, ne može se ipak generalizirati.

Hrvatstvo je izgubilo na tisuće i tisuće svoje rođene djece, svoje čiste narodne krvi, koja se potalijančila ili mu se barem odtuđila.

Niesu tek riedki slučajevi, osobito u neposrednoj blizini gradova, da je otac još čvrsta hrvatska korenika, sin pomalo bezbojan, a unuk već Talijan i član bilo fašističke bilo socijalističke ili komunističke »talijanske« organizacije.

Dvadeset i pet godina, koliko je god u životu jednoga naroda tek vrlo kratak rok, tek kap jedna, u životu je pojedinca tako reći čitav ljudski viek.

Na transformaciju mišljenja, života i običaja naših ljudi mnogo su utjecale i gospodarske prilike. Istra je prestala biti čista agrarna zemlja gdje je hrvatski živalj kao seljak živio u svom starom domu, oko djedovskog ognjišta na starinski patriarhalan način.

Uslied novih prilika hrvatski je seljak napuštao pojedine vrsti kulture tla, napuštao je vinovu lozu, koja ga je svojedobno bila izdigla i gospodarski ojačala. Konkurencija boljih, a daleko jeftinijih talijanskih vina ubila ga već prvih dana talijanske okupacije. Netko je znao svoje gospodarstvo preokrenuti

i baciti se na drugu koju kulturu, no dobar je dio seljačtva uslied političkog i gospodarskog pritiska propao, postao kolonom na tudinčevoj zemlji ili se proletarizirao.

Za abesinskog rata došle su sankcije, koje su bile uzrokom grozničavog traženja sirovina. Ona dotad industrijski zapuštena istarska zemlja pokazala se odjednom kao zlatan rudnik, koji obiluje svim mogućim veleobrtnim sirovinama. Italija, koja osim jednog ne prebogatog ugljenika u Sardiniji nema ni jednog drugog jačeg ugljenokopa, pronašla je odjednom da Istra obiluje dobrim ugljenom. Krapanjski ugljenik počeo se na veliko izkorištavati tako, da je davao čak jedan milijun tona ugljena godišnje. Na ugljeniku je izgrađen čitav grad, novo naselje Arsia, koje je brojilo 10.000 stanovnika, sve samih rudara i rudarskih obitelji. Na sve se strane počeo kopati bauksit ta dragocjena rudača za proizvodnju aluminija. A bauksitom Istra obiluje. Proradile su i staklane, jer Istra posjeduje i silikata u obilju. U Svetom Ivanu na Labinštini proradila je i tvornica cementa.[1])

Odjednom je u tim veleobrtnim područjima bilo rada i kruha za svakoga, a novac je priticao u sela u jakim mlazovima. Napuštala se zemlja, i sve je kretalo u rudnike. Kuće se obnavljale i poljepšavale, pokućstvo se moderniziralo. Nestaje starinske hrvatske narodne nošnje, nema više bielih vunenih benevreka i crnih koreta, nema modrina i seljačkih klobučića. Žene se oblače u svilu, nose svilene čarape, a djevojke podrezuju kosu. Sve nosi tvorničku robu.

[1]) Kako je nagło rastao broj radnika u labinskim ugljenokopima, a time i količina izkopanog ugljena pokazuju ove brojke:

godine	1921. izkopano	79.561	tona
	1926. »	184.200	»
	1931. »	219.320	»
	1934. »	289.346	»
	1935. »	383.123	»
	1936. »	725.610	»
	1937. »	900.000	»
	1938. »	1,000.000	»
	1939. »	1,100.000	»

a radnika je bilo: 1927. — 800, a 1937. već 6370.

(Zanimljivo je, da su nacrt za izgradnju rudarskoga grada »Arsie« izradila dva tršćanska Slovenca: Ing. Rado Lah i arh. Franjo Kosovel).

Množe se gostione, u selo dolaze orkestrioni, radio i gramofoni, biljar se igra na veliko. U Dopolavoru se pleše i svira i pjeva, no ne više hrvatski. Hrvatski su još znali pjevati samo starci. Mladež, odgojena u talijanskim dječjim vrtićima, u talijanskim školama i u talijanskoj vojsci, a koja sada radi po talijanskim tvornicama, znade pjevati samo talijanske pjesme. Glasba, orkestrioni, gramofoni i radio sviraju »giovinezzu«, razne »jazzove« i »tange«. Roženice i mišnice a i staro istarsko narodno kolo »balun« sasvim su već zaboravljeni. Možda negdje u zabiti još kakav pastir zasvira na frulu i zapjeva »po našu«, ali to je sada već »po starinsku«

S načinom života mienja se i jezik. U živi se narodni jezik uvlači na stotine novih rieči, za nove pojmove i nove stvari. Ljudi govore »po našu«, ali s jakim primjesama talijanskih rieči. Župan više nije župan nego »sindaco« ,načelnik je »Podesta«, žandar je »carabiniere«, porez je »tassa« bio on na »richezzu mobile« ili »miseriu stabile«, podpora je »sussidio«, autobus je »corriera«, cesta je »strada«, novina je »giornale«; kad je netko oslobođen od vojske on je »riformato«, kad je skladan i liep on je »in gamba« i tako redom na stotine novih izraza za nove pojmove i nove rieči.

Sve je to nešto novo, nešto živahno i pokretno, nešto privlačno, ali istodobno i nešto strahovito razorno.

Knjige nema, novine nema, hrvatske tiskane rieči nigdje ni za liek. Sve je ostalo na onom jednom malom i skromnom Dobrilinom molitveniku, na »Otče budi volja tvoja«, koji se jedini još čuva u svakoj našoj kući poput nekog starinskog amaneta, poput neke stare predaje.

I jedino se po njem zna, da Hrvati tamo s prieka govore skoro isto tako kao i oni »naši« u Istri.

Promienila se i gospodarska slika zemlje, ali i narodnostna karta, jer su na inače kompaktnom hrvatskom području odjednom nastale neke crne talijanske mrlje. Brojne su se hrvatske skupine morale izseliti, a došle su nove skupine »regnicola« iz starih krajeva Italije, radnika, rudara, karabiniera, financa, cestara i lugara, učitelja i raznih drugih državnih ili posebničkih činovnika, koji su se ovdje nastanili, osnovali obitelji,

rodili djecu, pokupovali ili podigli kuće, škole, dječje vrtiće, dopolavore i sjedišta fascia te tako dali hrvatskim selima neku svoju patinu.[2])

Ipak u podsviesti svojoj narod osjeća i zna, da je to sve što je došlo s druge strane mora nešto tuđe, nešto što nije njegovo. Jedno da su »naši«, a drugo »oni«, Talijani.

I postoji u dnu duše neka atavistička protivnost, neki podsviestni osjećaj mržnje protiv tih doseljenika, tuđinaca, uljeza.

Elementarnom je snagom ta atavistička protivnost provalila kao bujica na dan 9. rujna 1943. t. j. na dan talijanske kapitulacije. Toga se je dana diglo sve, što je »naše«, da protjera »njihove«. Trajalo je kratko, bilo je ugušeno krvavo, ali dokaz je

---

[2]) Statistika od 1931. pokazuje na pr. da su te godine bile u Pazinskoj občini 663 osobe rođene u starim pokrajinama Italije (»Piccolo« 11. I. 1934. u članku: Pazin tvrđava talijanstva).

Da se talijanizira pogranične čisto hrvatske odnosno slovenske krajeve počelo se kolonizacijom po nekadašnjem rimskom uzoru. Na skupštini udruženja ratnih invalida održanoj u Trstu 25. V. 1930. tajnik udruženja dobrovoljaca Pagnacco predložio je da se od mjerodavnih zatraži izvršenje posvemašnje kolonizacije pograničnih krajeva talijanskim elementom. Priedlog je prihvaćen s velikim odobravanjem. List »Volonta d' Italia« pisao je tim povodom: »Priključujemo se zahtjevu tršćanskih dobrovoljaca. Među kompaktnim masama Slavena na iztočnim granicama valja podići jake tvrđave sigurnih i stopostotno naših ljudi. Riešenje toga problema je čisto financijsko pitanje. Invalide, ratne borce, dobrovoljce pa i mlade ljude, koji su odslužili vojsku valja pomoći i dati im prilike, da dođu do zemlje uz granicu.

»Corriere istriano« popraćuje Pagnaccov priedlog riečima: »Loše izkustvo, koje smo imali s kolonizacijom pograničnih krajeva, dokazuje nam da je krajnje vrieme da se pristupi riešenju toga pitanja. Vrieme je da se prihvatimo krajnje efikasnog sredstva: kolonizacije po rimskom uzoru. Slavenska se kompaktnost ne može razbiti drukčije nego jakim prilivom talijanskog elementa.

Podsjećamo na rudnik žive u Idriji. Tamo je zaposleno samo slovensko radništvo. Ili velike komplekse šuma uz granicu, kamo bi se moglo dovesti velik broj ugljenara i drvara iz Karnije i Kadore-a. Znamo na pr. da su se u šumama oko Snieżnika naselile već brojne obitelji ugljenara fašista bivših ratnih boraca iz Vicentina. Izkustvo je pokazalo, da je pokušaj bio dobar. Tada ćemo istom moći kazati, da se Italija nalazi kod Postojne i na Snieżniku. Tada ćemo istom moći sa sigurnošću utvrditi, da je asimilacija slavenskog elementa na granici do kraja provedena«.

tu. Dokaz, da krv nije voda i da se narodni osjećaj ne da samo tako iztriebiti i skršiti.

Sve su te gospodarske, kulturne, etnografske, pa i psihičke pojave naniele hrvatskoj narodnoj zajednici težke štete i goleme gubitke, koje će se morati desetljeća, oprezno i s mnogo takta, a u prvom redu s mnogo ljubavi, liečiti.

To liečenje treba pak da bude provođeno s vanredno mnogo srdca i razumievanja duševnog razpoloženja svakog pojedinog istarskog Hrvata. Jer svaki je onaj pojedinac bio izvrgnut najraznovrstnijim uplivima, materialne i moralne naravi, a da nikada nije imao mogućnosti, da ma i samo površno upozna želje, život i stremljenja ostaloga hrvatskoga narodnog bića, od kojeg je bio odrezan čitav svoj viek.

Ne može se mjeriti osjećaje, nazore i gledišta istarskih Hrvata mjerilom domaćih nazora i pogleda, bilo stranačkih, bilo državnih, narodnih ili međunarodnih.

Kakvogod naziranje koji od ondješnjih Hrvata imao svako to naziranje treba shvatiti i razumjeti i gledati ga kao posljedicu okolnosti, koje su ga stvarale, a na koje mi ovdješnji Hrvati niesmo mogli imati absolutno nikakav utjecaj.

Ono je hrvatski živalj, hrvatski elemenat i to najstarija grana hrvatskog narodnog stabla, koja je bila najizloženija svim udarcima i svim olujama u poviesti. Gledala ona na život i sviet kroz fašističke, nacionalističke, socialističke, komunističke ili makar nihilističke naočale, ono su naša djeca, ono je naša krv.

I za njih se treba boriti da ih se spasi, svakoga pojedinca, svaku pa i najmanju skupinu, jer je naša i samo naša, jer je to zemlja hrvatska i krv hrvatska...

Pokusna razmjera s računom gubitka i dobitka

Da rekapituliramo prijašnja poglavlja napravit ćemo malu pokusnu razmjeru svega što smo prije zaposjedanja po Italiji imali, e da bismo nakon njene 25 godišnje vladavine mogli vidjeti, što smo sve od nje dobili, odnosno po njoj izgubili.

Imali smo 250.000 nacionalno sviestnih seljaka Hrvata, radinih kao crvi, koji su neizmjernom ljubavlju, samo njima svojstvenom, obrađivali onu dovoljno bogatu zemlju i izbijali iz nje proizvode, kojima su hranili sebe i onih 300.000 Talijana po gradovima. Imali smo uz njih i 450.000 Slovenaca, koje kao neposredne susjede i supatnike moramo uviek spominjati, jer nam je sudbina već tisućljeća jednaka i uzko povezana bila, naročito pak posljednjih 25 godina talijanske vladavine. Ti su Slovenci najprosvjećeniji i najnapredniji dio slovenskoga naroda, pa smo se neposrednim dodirom s njima i mi Hrvati mnogo koristili.

Imali smo u Istri od 4.713 četvor. kilometara u svojim hrvatskim rukama 4.138 četv. km zemlje kao svoje izključivo i neprieporno vlastničtvo, koje nam namrieše otci i djedovi od pradavnih davnina. (Na ostalih 575 četv. km naseljen je miešano hrvatski i talijanski živalj. U Goričkoj od 2.472 četv. km drže Slovenci u svojim rukama 2.370 četv. km, a u tzv. tršćanskoj pokrajini od 1.003 č. km izključivo je u slovenskim rukama 875 č. km, dočim je ostatak od 128 č. km u rukama Talijana ili miešano Talijana i Slovenaca).

Imali smo starinsko hrvatsko bogoslužje, koje se je na čitavome svietu jedino u Istri i na istarskim otocima sačuvalo neprekidno od devetoga stoljeća do danas.

Imali smo 504 crkve u kojima su narodni svećenici do talijanske okupacije svome puku slobodno mogli propoviedati i misiti u hrvatskom ili slovenskom jeziku, te mu u njegovom jeziku tumačiti kršćanski nauk.

Imali smo odprilike isto toliko vriednih narodnih svećenika Hrvata ili Slovenaca, sve domaćih sinova, koji su bili pravi pastiri svoga stada, trpeći s njime i dieleći s njime u najtežim njegovim časovima i dobro i zlo.

Imali smo u Istri 207 pučkih škola (169 hrvatskih i 38 slovenskih) a u Trstu i Goričkoj daljnje 374 slovenske škole, t. j. u svemu 581 školu.

Imali smo u Istri 343 hrvatska i 77 slovenskih učitelja, sve pravih narodnih kmetskih sinova, odanih i požrtvovnih narodnih prosvjetara. (U Trstu i Goričkoj bilo je daljnjih 930 slovenskih učitelja, u svemu dakle u Istri, Trstu i Goričkoj 1350 učitelja).

Imali smo jednu hrvatsku državnu veliku gimnaziju u Pazinu, te jednu obćinsku realnu gimnaziju u Voloskom-Opatiji, zatim jedno mužko učiteljište u Kastvu i jedno žensko u Pazinu. (Slovenci su imali: slovensku gimnaziju u Gorici, slovensku realnu gimnaziju u Idriji, jedno slovensko mužko i jedno žensko učiteljište u Gorici, te jednu trgovačku i jednu obrtnu školu u Trstu).

Imali smo tri hrvatske i četiri slovenske tiskare.

Imali smo tri hrvatska dnevnika i jedan slovenski dnevnik (»Hrvatski list«, Pula — »Riečki novi list«, Rieka — »Riečke novine«, Rieka, — »Edinost«, Trst) dva hrvatska tjednika i 24 što hrvatskih što slovenskih zbornika, revija i drugih povremenih publikacija.

Imali smo 414 što hrvatskih, što slovenskih gospodarskih zadruga s preko 100.000 članova, koje su bile stup gospodarske snage našega tamošnjega naroda.

Imali smo istarski zemaljski sabor i u njemu 19 narodnih zastupnika, te 3 zastupnika u bečkom parlamentu.

Imali smo oko 500 prosvjetnih, športskih i omladinskih družtava, koja su bila učlanjena u Savezu prosvjetnih družtava i Prosvjetnom savezu u Gorici, Prosvjeti i Savezu omladinskih družtava u Trstu, te Športskom udruženju i Tjelovježbenom savezu.

Imali smo divna narodna imena i još ljepša hrvatska prezimena, koja su otci naši i djedovi nosili s ponosom duga i duga stoljeća.

Imali smo izvorne hrvatske narodne nazive za svaku njivu, svaki put, svaku stazu, svaku livadu i oranicu, svaku planinu, rieku i rječicu, svako mjesto, selo i zaselak...

Imali smo drevne glagolske spomenike, knjige i povelje, ponos naše slavne prošlosti.

Imali smo bogatu književnost s lijepim brojem kulturnih radnika, novinara, književnika, pisaca i pjesnika, koji su narod vodili, upućivali i prosvjećivali.

Imali smo cieli niz krasnih narodnih domova, sve plod žuljeva i odkidanja od ustiju.

Imali smo čitav niz obćina u svojim rukama, u kojima smo, u okviru obćinskih autonomija, sami upravljali svojim probitcima.

Imali smo . . . imali smo sve što jedan narod samoniklo kulturan ponosan, svjestan svoje narodnosti i narodne časti može imati...

A što imamo danas?

Što nam je velika Italija, koja nam je u proglasima Petiti di Roreta, Luzzati-a, Tittoni-a, Giolitti-a, Bonomi-a, Sforze, Conte Colonne i Viktora Emanuela obećavala?

Sve su nam odnieli, sve uništili i mi danas nemamo dolje ništa! Ni jedne škole, ni jedne crkve, vrlo, vrlo malo narodnih svećenika, niti jednog učitelja, ni jedne novine, ni jedne knjige,

ni jednog družtva, ni jednog Narodnog doma, ni jedne tiskare, ni jedne knjižare, ni jednog narodnog zastupnika, ni jednog svog intelektualca, sve su nam otjerali, sve pozatvarali, sve uništili i spalili, sve povelje, sve kulturne spomenike, čak i hrvatske nadpise na nadgrobnim pločama, sve, sve, sve, pa i častna imena otaca i djedova naših, sve su nam odnarodili, zatrli, izkrivili, upropastili.

Iznositi poviest Istre od 1918. do danas znači nizati nasilja vlasti, države i pojedinaca, što su ih počinjali sustavno uništavajući sve što je u Istri hrvatsko, odnosno slovensko.

Naći će se državnika, stratega, političara i ekonoma, koji će pokušati dokazivati, kako je iz državničkih, političkih, strateških ili gospodarskih razloga potrebno da Italija ili zadrži il ponovno dobije pod svoju vlast ili nadzor Istru i njeno goričko zaleđe.

Krik, kojim i na samu pomisao na to odgovara svaki Hrvat, svaki Slovenac, koji je upoznao sve strahote nekadašnje mletačke i danas moderne talijanske vladavine, bez obzira kakvim se imenom taj način talijanske vladavine nazivao, samo je jedan! Očajnički, krvavi krik:

Ne! Nikada!!!

Nikada i ni pod koju cienu više pod talijansku vlast! Zvala se ona fašistička, demokratska, socialistička, komunistička, liberalistička ili ma kakova god druga.

Hrvatskoj je Istri mjesto samo uz Hrvatsku, samo uz ostalu hrvatsku braću!

Ako to mogućnici, koji budu sutra krojili sudbinu Europe ne daju, onda radije pod vlast crnačke Liberije, no pod vlast Italije nikada!

Nikada!

SADRŽAJ

POGOVOR

Ernest Radetić (13. 3. 1899. - 7. 10. 1980), autor ove knjige koja izlazi u pretisku, pripadao je onoj istaknutoj istarskoj skupini intelektualaca koja je svoje školovanje započela u ozračju stare pazinske gimnazije, a nastavila, često bez državne potpore, u staroj Jugoslaviji, nakon što je pazinska gimnazija bila ukinuta i pošto je 1918. talijanska vojska ušla u Istru. Ta je vojska, zajedno s civilnom talijanskom upravom, vrlo grubo i temeljito uništila sve što se dugo, strpljivo i ustrajno radilo na kulturnom, gospodarskom i političkom polju u Istri, prvenstveno u istarskim selima. Sve se to dešavalo i prije nego su fašisti u Italiji došli na vlast.

Upravo ta karakterna osobina - da Ernest Radetić nije bio blizak vlastima - pomogla mu je da bude neovisan, bez obzira na pritiske koje je središnja jugoslavenska vlada vršila na istarsku, hrvatsku i slovensku, emigraciju.

Ernest Radetić potekao je iz srednjeimućne seljačke obitelji iz Baderne. Osnovnu je školu polazio u rodnom mjestu - to je škola koju je sagradila Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru. Nakon osnovne škole je krenuo u Pazin, u poznatu nadaleko gimnaziju. U svojim pripovijestima i zapisima dao je uzbudljivu sliku putovanja od Baderne preko Drage i Sv. Petra u Šumi do Pazina. Tada su se takve razdaljine mjerile ne kilometrima nego hrabrošću izazova pred nepoznatim i tek naslućenim.

U Pazinu je završio četiri razreda gimnazije, a kad je buknuo prvi svjetski rat i kad je gimnazija prestala s radom, upisao se u Veliku gimnaziju u Travniku, koju su vodili isusovci. Travnička je gimnazija bila među najpoznatijim učevnim zavodima u Monarhiji, a njeni profesori cijenjeni su kao strogi i pravedni pedagozi i vrsni znanstveni radnici.

Iz gimnazije poslan je na talijanski front, a kad se Austrija 1918. raspala, Radetić je bio zarobljen, kao i mnogi hrvatski vojnici na tom frontu, te je odveden u logor u Italiju. Vratio se 1920. u Zagreb, gdje je stupio u državnu službu kod Ravnateljstva pošta. Godinu dana nakon toga izabran je za urednika lista "Pošta", staleškog glasila poštanskih, brzojavnih i telefonskih namještenika. Sudjeluje u sindikalnoj borbi poštanskih radnika koja je tada bila vrlo živa među radnicima i službenicima. Ubrzo je napustio državnu službu da bi bio neovisan i slobodan u svom radu. Sav se posvećuje političkom i društvenom životu istarske emigracije, osobito u okviru političkog društva "Edinost" koja je objedinjavala Hrvate i Slovence. Surađuje svojim prilozima u "Istarskoj Riječi", jedinom hrvatskom časopisu u Italiji, koji do 1929. izlazi u Trstu.

Na stranicama "Istarske Riječi" izašle su brojne pripovijesti Ernesta Radetića, popularno pučko štivo koje su čitaoci veoma cijenili. Kad su novine već prestale izlaziti, u Trstu izlazi njegova prva knjiga *Kad se užge mlada krv*, pripovijesti iz istarskoga života. Zbog smjelosti da narodna vjerovanja i legende pretoči u pripovijesti neposredno i bez unutarnje cenzure, neki su mu prijatelji iz klerikalnih krugova taj grijeh spočitavali cijeloga života.

Kad je 1929. prestala izlaziti "Istarska Riječ", Ernest Radetić pokreće u zagrebu list "*Istra*", glasilo istarske, hrvatske i slovenske emigracije. "Istra" je okupila velik broj suradnika, a donosila je vijesti iz Istre koje su na različite načine stizale u uredništvo, te su čitaoci i u Hrvatskoj i u Istri bili obaviješteni o svim zlodjelima talijanske fašističke vlasti u Istri. Godine 1930. pokreće, odnosno oživljava list za mladež "*Mladi Istranin*", koji je veoma rado čitan među školskom omladinom u cijeloj Jugoslaviji. U ožujku 1941. oba su lista prestala izlaziti.

Radeći kao novinar i organizator društvenoga i kulturnoga života istarskih emigranata, Ernest Radetić je veoma aktivan u Matici hrvatskih kazališnih dobrovoljaca (MHKD). Zajedno sa Aleksandrom Freudenreichom organizirao je predstave s glumcima amaterima na različitim scenskim prostorima prigodom blagdana, fašnika i radničkih veselica. Tada se uključuje i u rad zagrebačke Radio stanice gdje je izvedeno nekoliko njegovih radio-drama. Nikola Vončina u knjizi Hrvatska radio-drama do 1957. veoma pohvalno govori o Radetićevu radu na Radio Zagrebu te piše da je Ernest Radetić "naš najplodniji djelatnik na području književno-radiofonskog stvaralaštva u prijeratnom razdoblju", odnosno da on "pripada malobrojnim eksperimentatorima koji su tražili nove, mediju prikladnije modele radio-dramaturške naracije, svjesni da je i moderna kazališna drama u potrazi za novim putovima".

1936. izlazi Radetićeva drama *Za goli život* koja je prikazana u Sisku i New Yorku, dok je prikazivanje u Zagrebu nekoliko puta ometala državna cenzura. U pogovoru toj knjizi autor govori o mjestu gdje se zbiva radnja drame - to je Vlašija, istarski uzmorski prostor na zapadu od rijeke Mirne a na istoku do Raše. Za izvođenje drame Slavko Zlatić je napisao glazbu za naricaljku i za pjesmu Oj divojko jabuko rumena. Za alegorijsku sliku Vilinsko kolo (1933) napjeve je uglazbio Ivan Matetić Ronjgov.

Između dva svjetska rata kazališni dobrovoljci prikazuju brojne Radetićeve drame na različitim pozornicama, s velikim uspjehom. Radetić je, osim toga, dramaturški obrađivao tekstove domaćih i stranih pisaca; osobito je dojmljiva obrada Šenoine pripovijesti *Zvonar tobdžija*, kao i obradba Cesarčeve novele *Na moru*. Radio

Zagreb izvodio je i neke njegove dječje igrokaze. 1942. napisao je socijalnu dramu iz činovničkog života *U pomoć* koja nije objavljena.

Svoje pripovijesti koje su izlazile u različitim časopisima sabrao je u knjigu i izdao krajem 1943. pod naslovom *Iskre pod pepelom*. Ta zbirka pripovijedaka za mladež bila je prihvaćena u mnogim krugovima kao "rijedak primjer etike, dobrote i ljepote". Knjigu je ilustrirao Boško Kocmut. Iste godine, nakon što je fašistička Italija kapitulirala, u časopisu Hrvatskog sveučilišta "Alma Mater Croatica", u broju koji je bio posvećen Istri, sastavio je Istarske spomendane, u kojima je posebnu pažnju posvetio novijoj povijesti Istre - zločinima fašističke i uopće talijanske okupaciju Istre, od 1918. do 1943. godine.

Potaknut od prijatelja da nastavi tamo gdje je u Istarskim spomendanima stao, dao se na posao i u kratkom vremenu sastavio je knjigu *Istra pod Italijom*, koja sada izlazi u pretisku. Takva je knjiga s oštrom osudom talijanske strahovlade mogla izići u onovremenoj Hrvatskoj tek nakon propasti fašizma u Italiji, u žalosnim prilikama kad je Istra, nakon kratkog vremena narodne slobode, došla pod njemačku strahovladu. Knjiga prati povijest Istre od 1918. do 1941. te se uopće ne obazire na događaje nakon toga, iako na naslovnom listu stoji da se prate događaji od 1918. - 1943. Tek poneki podatak ide dalje od 1941., kao opis logora hrvatskih zatvorenika u Italiji, prvenstveno logoraša iz krajeva koje je talijanska vojska zaposjela nakon propasti stare Jugoslavije. Knjiga Istra pod Italijom tiskana je tzv. "korienskim pravopisom" koji je bio obavezan za sve tiskovine u tadašnjoj Hrvatskoj. Rijetki su primjerci Radetićeve knjige Istra pod Italijom stigli u Istru; ona je postala rijetkost i u Zagrebu, te je posjeduju samo neke biblioteke i pojedinci. Ona je poslužila kao izvrstan dokumenat Međunarodnoj komisiji za razgraničenje Jugoslavije s Italijom, a kao dragocjen dokumenat o zločinima fašističke vladavine nad hrvatskim i slovenskim narodom Istre nosio ju je u Pariz na Mirovnu konferenciju i msgr. Božo Milanović.

Nakon oslobođenja Ernest Radetić je nastavio svoj publicistički i književni rad: sakupljao je bilješke i zapise, pisao svoja zapamćenja, što je sve objavio u dvije knjige u vlastitoj nakladi: *Razbijeni mozaik* (1962) i *Istarski zapisi* (1969). Te su se knjige rado čitale u istarskim kućama (osobito dok televizija nije bila čest gost), jer su neposredno svjedočile o velikoj ljubavi Ernesta Radetića prema zavičaju - Istri koju je uvijek nosio u srcu i čija je sudbina bila i njegova ljudska briga sve do smrti 1980.

Izdavač

Biblioteka pretisaka:
Knjiga 3

Izdavač:
Istarsko književno društvo "Juraj Dobrila", Pazin

Za izdavača:
Antun Hek

Godina izdanja pretiska:
1990.

Naklada:
1500 primjeraka

Tisak:
IKD "J. Dobrila"